सिद्धांतकौमुदीव्याख्या

तत्वबोधिनीनामधेया

उत्तरार्ध ५

134

कहंततवबोधिनी प्रारंभः

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ सकलजगतामीशौ जगदानंदकारकौ जगज्जननकौ वंदे पार्व
तीपरमेश्वरौ १ कृदंततिङंततद्धितभिन्नपदस्य कृदंतं तत्कारणात् कृतो तिङंतत्वात्
तिङंतनिरूपणानंतरमेव कृतां निरूपणमनुचितमिति तिङंतनिरूपणं कृत्वा निरूपयितुमाह धातो
रिति तिङ्निरूपणोत्तरमेव सूत्रोपात्तदके क्तिन् क्त्विक् इत्यादिना क्तिन्नादिनिरूपणे
कृतमिति कथमिति चेद् भवदुक्तसंगतिश्चेद्वाच्यः क्तिन्नादिनिरूपणस्य तत्र प्रासंगिकत्वात्तथा
प्येनं कृतमथैवालिनिरूपणंनोक्ताशंकावकाश इति यद्यपि धातोरेकाचो हलादेरिति सू
त्राद्धातोरित्यनुवर्तनेनैव तथाप्यार्धधातुकसंज्ञायामप्राप्तिं शङ्क्य व्यापारस्वलाभाय पुनर्धातो
रिति ग्रहणं कृतम् अन्यथा आर्धधातुकं शेषमित्यनेन तिङ्शिद्भिन्नस्य धातोर्विहितप्रत्य
यमात्रस्यार्धधातुकसंज्ञायां लूभ्यां भूभ्यामित्यादाविड्गुणौ स्यातां धातोर्विहितत्वेन भ्यो मा
देरार्धधातुकत्वात् पुनर्धातुग्रहणे कृते तु तन्न भ्यादयो धातोरित्येवमविधानात् भ्या
मादेरार्धधातुकत्वेनेति दिक् धात्वादेशाद्यानवधिकार इति पत्ते तु प्रकरणाशयेनाह आतृ
तीयसमाप्तेरिति तृतीयाध्यायसमाप्तिपर्यंतमित्यर्थः धात्वादेशादिति पत्ते तिङ्शित्सा

र्वधातुकमित्यत्र धातोरित्यधिकाराभावात् प्रत्ययमात्रस्य सार्वधातुकत्वे सार्वधातु-
कमपिदिति ङिद्वच्च हरीवित्यादौ यङ्लुकि गुणः स्यादिति । एवं स्यादेतत् धातोर्लकारस्ये-
ति नास्मिन्पक्षे धातोरित्यनुवृत्त्या लकारविशेष्यतीत्यादौ प्रथमस्य प्रत्ययग्रहणे तिवाद्यप्रसङ्गः यत्र तु ति-
वादयस्तेषां विकरणस्तत्रैव व्यवधानाभावात् भभवतीत्यादौ तिवादयः स्युरिति चेन्नैवम्
विकरणेभ्यो नियमो बलीयानिति स्वीकारात् अथ … वा विहितविशेषणमाश्रयणे तथा
नोर्विहितस्य लस्येति व्याख्यानादिष्टसिद्धिः नन्वेवं विहितविशेषणाश्रयणे विदृत्तलाभा-
दित्यस्माद्धातोर्विहितस्य लटः शपि विकरणव्यवधानेऽपि विदेतदृत्वेति णलादयः स्युरिति
चेदत्राह हरदत्तः धातुनात्र विहितं विशेष्यते विदितान्वानन्तर्यमिति न याचायमर्थः
स्तं पश्यते धातोर्विहितस्य विदेरनन्तरस्य लटो णलादयः स्त्यभ्युपगमात्तेनैव विहितस्य ल-
टो णलादयो भवन्ति नु विदन्ते लट इति दिक् विधेयानिर्देशात् वचनत्वाच्चाधिकारसूत्रमि-
दमित्याह अधिकारोऽयमिति तत्रोपपदमित्यादि एतेन कृत्संज्ञोपपदसंज्ञयोरिह विधानसौ-
कर्यात् द्वितीयो धात्वधिकार आवश्यक इति ध्वनितं अयं भावः यदि द्वितीयधात्वधिका-

न·बो
२

गेन स्यात्तदा पूर्वं यावद्यकारेऽपि कृदुपदसंज्ञे स्यातां इत्यपवादो न सप्तमीनिर्दिष्टमात्रस्योपप
देत्वं लिलङि त्यादौ लेखुनेऽपपदे लिलित्येवमनिष्टो ह्यर्थः अस्त्येतत् द्विर्यावदधिकारप्र
त्ययस्य कृत्संज्ञा याकरिष्यतीति दोषः प्रत्ययस्य कृत्त्वेन कृन्न ङिते ति पदकत्वादौ न्तर्गिक
मेकवचनमिति सर्वसंमतत्वेन सप्रत्यायप्रसंगाच्च तस्मादधिकारविशेषोऽस्त्वनयोः सं
नयोर्विधानार्थमयमधिकार इति वा सत्यपि अपवादेन नित्ये बाधे मा भूत् क्वचिदन्तर्गस्या
पि तृत्वर्थमिदं सूत्रं अनपवादोऽयं कटकलापादित्याद्यपवादविषयेऽत्र व्यदादयोऽपि
प्रयुज्यते भव्यो भव्यं वा कार्यं कर्तव्यं करणीयं वाचोवत्तव्यमित्यादि यथाविभाषेति अधि
कारसूत्रमिति स्वीकृतं न स्यादधिकारेणाविच्छेदाद्यासरूपवक्ष्या प्रकृत्यादिसिद्धासं के ग्रा
स्यत भोक्तुमित्यादि तुमर्थाणां न सिध्यति इच्छाहि भोक्तुमर्थेऽवादो मनस्य पूर्वकालतामाख्याते
क्राप्रत्यये वक्त्रमर्थोऽधिकारात् तु भवति लाकोऽपि न त्वेवेति समानविषयत्वादुभयो
र्वाध्यबाधकभावः स्यात् किंच वर्णात् कारश्चन्तस्तर्दः सवरादिक इत्यनेन बाधेनानवेष्टा
प्रतेः रकारादीनि नामानि प एव नो मस्यार्वेन्याधि प्रयोगविरोधात् अन्त्यमेवार्थमन २

सितियाचक्रदत्तादिभिः प्रतिभासितमित्युक्ते एतेन प्राकिलिङ् ल्वेति सायकात्वात्स्नुपवि
रोपेयतित्यत्वेन लुप्तिकाराङ्गवेद्धकल्पटन्नमलवलर्थेषुवास्नुपविधिना लीति सिद्धा
न संगच्छ इति दिक्वास्नुपयेन्यथा स्नुपच्छेदः अन्यथा लाघवे विशेषाभावेनासंदेहाय स्नु
पोवेति छ्नूपादित्याश्रयेनाह असन्नुपश्येति किं कर्मण्यण् इत्यगः प्राप्ते अनुपसर्गे कः इत्य
पवादः सत्यनुपसर्गे इति नित्यं वा को यथा सप्तादादः कंबलदः गवह्लेनेप्यस्नुपस्थते प्राप्त
कयोरप्य स्नुपवाभेष्टसिद्धिरिति वाच्यम् नानुबंधकृतमसारूप्यमिति सिद्धान्तात् स्त्र
स्त्रियामित्यत्र स्त्रीग्रहणस्वरितत्वेन वाधिकारावगतिरित्याशयेनाह स्त्र्यधिकारोक्तं वितेति
तेन स्त्रियां किं नित्युत्सर्गेण प्रत्यायादित्यपवादो नित्यं वा यतो चिकीर्षा जिहीर्षा नन स्त्रि
यामित्यत्र स्त्रीग्रहणस्य स्वरितत्व प्रतिज्ञायस्वरितेनाधिकारावगतिरित्यादिव्याख्यातं विना
यदि स्त्रियामनुपिहत्वेपायो स्नुपविधिर्नेति स्त्रियामित्येवं ग्रहणमस्तार्यविधिनवास्नुपवि
धिनेति व्याख्यानतामिति चेदत्राहुः स्त्रियांवाच्यायामिति पक्षे लव्याल विन क्वेति
यत्नो विधेयेति व्याधान स्यात् द्वयोरपि स्त्रीवचकत्वात् स्त्रियामिति ग्राहोऽन्यावाणपक्षेन

त॰बो॰
कृ॰
३
3

भावकोपीव्याचञ्ञष्ठिविति कर्मव्यतिहारे णचो विषये क्तिन स्यात् द्वयोरपि स्त्रियामिस्तु
चार्थे विधानात् ततश्च स्त्र्यधिकारोक्तैर्विनेति व्याख्यैव न्याय्यमिति दिक् कृत्याश्च ग्रन्थ
यत्त्यादिवत् कृत्यधिकारेणापि इष्टसिद्धेः बहुवचनमनुक्तप्रत्ययसमुच्चयार्थं तेन कि
लिपरादयो ज्ञापकसिद्धा इति नोक्तं व्याख्यानात् इन्याङः राजः प्रागिति पदलन्तचावित्यनः
प्रागित्यर्थः रोगाख्यायाण्ण्वुल् बहुलमिति नावधिः प्रत्यासत्तिन्यायात् अवधिविशेषा
पकं नवेहेः कृत्यचक्षेत्यत्र कृत्यान्तस्य ह्वन्ते चोग्रहणमेव नत्वेवं नत्वोकृत्यत्वेऽपि पदलःकृ
त्यत्वेहुवीरं स्यादित्याप्यनेनानयोर्वेति भावकर्मणोरेवाण्वुल स्यात्तेन कर्तरि नितिवाच्यम् भा
व्यपतनण्वुलः कृत्यत्वमाशंक्य योगापत्ताविति लिसितितिलिङ्गातिनन्वात् वृत्तिकारस्त्वह
त्वप्राक् ण्वुल इति स्वविलेपनेयोर्वेवनक्कहेत भावकर्मणोरपि परान्तरयोते एवकारस्तक
न्त्योगान्यावक्कदार्थस्तदाह भावकर्मणोरेवेति यद्यप्यनेनकस्मादिन्यायेनैव लभ्य
तेनथापि स्पष्टप्रतिपत्त्यर्थमेवकारः केन न्याय स्यादित्यपवलापनार्थमित्यपते स्वारार्थी
ऽतिनकारः स्त्रिनबिनतितिस्वविनवार्येवेफ स्त्रयोन मेरितिमपध्योदानार्थः कृत्यवः ३

उपसर्गादित्यनुवर्तनेनैवाभ्यामिति च नत्वनालस्थाना कृतामित्याह उपसर्गस्यादिति कृ
त्यनस्येति यवकारस्येन्त्यस्य कृतो विशेषणत्वेन प्रयायणामित्यादौ नेदिति भावः प्रमग्र
इति टुमस्जो शुद्धौ निष्ठान्तत्वं नस्मात्सिद्धत्वात् स्कोरिति सलोपः चोः कुः निर्विसस्येति विदेः
कस्य रदाभ्यामिति नत्वं पूर्वस्य दस्य च यपायणीयमिति यात्प्रायणी णिचि श्वित्रिव्लीति पु
कृणोरनिटीति णिलोपः प्रयाप्यमाणमिति याते णिचि पुकि रूपं तस्य धातुत्वेन वर्तमाने
कर्मणि लटि लटः शानच् तस्य धातुत्वेन तिङ्शिदिति सार्वधातुकत्वे सार्वधातुके यकि
कृते णेरनिटीति णिलोपे आने मुगिति मुगागमे णत्वे चासिद्धमिति रूपे विहिते विशेषण
कारणेन यकारव्यवधानेन णत्वं तावता भावाचासिद्धमिति न चाड्व्यवायेपीति भविष्यतीति वा
च्यं तथा सति परस्य नस्य णत्वं यतः स्यादिति निर्दिष्टपरिभाषया प्राप्तिस्तत्र व्यवधानस्यासमाणा
मित्यादि सिद्धये अड्व्यवायेपीति योगविभागेन व्यवाये सति आदर्शेत्वादावति प्रसंगप्राप्तेः
दुङ्ग्रादित्वे शोनियमार्थः आङ्ग्रहणेन पदव्यवायेपीति निषेधं बाधित्वा मिति निःस्विन्नंण
विभागेन तन्त्रणरूपेण कृतो यद्व्यवधानस्यापेक्षा कथ्यमव्रहणेन निर्वीर्यभावः हलश्चेरा

न.बो.
कृ.
५

पपस्य हलंतत्वाव्याभिचारात् हल इत्यनेन तदादिविलक्षत्वात् हलादेरिति प्रकोपनीयमि
ति ऊयंकोपे प्रोहणीयमिति ऊहवितर्के अत्र कृत्यच इति नित्यमवं प्रवयणीयमित्यत्रापि हु
वयवीजनवत्तसंताने इजादेः सनुमः कृत्यच इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदमित्याह सनुम
ग्रहणादि इह हल इत्यनुवृत्तेनतदंतपरं तेन तदादिपरं इजादेर्हलादित्वासंभवात् दाह हले
नादिति विहितत्वे इति यदि तु विहितविशेषणं तत्र व्याख्यायेत तर्हि नियमार्थतानलभ्येतणि
जंता ह्विकृतस्यापि कृत्यच न कारस्य णिलोप कृते हलंतात्परत्वेन णो विभाषेति विकल्पं वा
धित्वेविधेः सभजादिद्वृत्यपतौ न स्यात्णिजंतप्रकृतिकानां परत्वन्ययाभिप्रेरणीयमित्याद्युदाह
रणेनस्यात् किं तु णिजंतप्रकृतिमेवोदाहरणं स्यात् किं चास्मिन्सूत्रे स्पातिनियमार्थत्वाभावात्प्र
मगनीयमित्यत्र कृत्यच इत्यणत्वे णत्वं स्यात् अतो विहितविशेषणमावश्यकं स्वीकार्य
मितिदिक् नन्वेवमपि नियमार्थतानप्रयुज्यते प्रवतिमित्यत्र विधानार्थत्वसंभवात् अकारे
णव्यवधानात् कृत्यच इत्यस्याप्राप्तेरित्यतआह नुग्रहणमिति अटकुप्वाङ् इति सूत्रे वा ५
त्रापि नुमा नुस्वारोपलक्षणे इति विपर्ययमिदं न शंकनीयमितिभावः प्रोभणामिति उभयू

हिस्वौ लोडादेशावनर्थकाविति तत्र मुक्त न चावहिस्वौ लोटौ भवत इति लोटश्च मेकावित्य
र्थः पूर्वोक्तरीत्या स्यादिति सर्वं ह्यसिद्धो किमनेन लोट इति षष्ठ्यन्तं करणेनेति चेदत्रा
हुः हिस्वयोर्यदि लोट्स्थानिकत्वेन स्वीक्रियते तर्हि तयोर्लोडादेशाज्ञावेन ईहल्ययादि
स्यादि प्रवृत्त्यानुनीही चादिसिद्धावपि हिस्वान्तस्य लोडन्तत्वमसिद्ध्येत्तन्तया चहन्तवे
व्यवदानधेकल्पानस्यात् हेतप्रवृत्तीहि प्रलुनीहीत्यर्थं लुनातिपवं च लोडन्तत्वलाभार्थं
लोटो हिस्वाविति विधीयते यदि लट् हिस्वौ लोडिन्युक्तेऽपि लोड्वज्ञावाप्त्येपेण लोडन्तकार्य
हे चेति स्वरविकल्पः सिध्यतीति तूष्णीं न तर्हि स्थानिवद्भावलभ्य लोटर्मकौ हिस्वावित्य
र्थस्याश्रयणात्मोडादेशाकारणैर्हन्त चेति स्वरविकल्पः सिध्यतीति हृषे तर्हि तामपरस्मै
पदात्मनेपदितिङ् संज्ञात्वं न सिध्यति न स्याच्च पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थः स्यात् लोडादे
हिस्वावित्युक्तेन स्थानिवद्भावेन हिस्वयोर्लोट्त्वाभ्युपेतेन कर्षस्य रविकल्पः सिध्यति
क्रियासमभिहारे लोडिति वाक्यप्तो डिन्यनुवर्त्यहिस्वौ लोडित्यप्रयोग व्याख्यानत्वात्
लोडादेशावद्भावेन परस्मैपदात्मनेपसंज्ञादीनामपि सिध्यतीति समस्तन्वेयइति विनानेर्भा

न॰बो॰ वेपरजिन्यच प्रागुक्तमितिपाणोलोट्लोटाहिसौनध्योर्विषयेवेत्यर्थः यथाविध्यनु पूर्वस्मि
न्क्रियासमभिहारस्यनियमनायाहि याहीति गच्छतीत्यादिन भवति यथाप्यत्वेनेनत्वतप
5 दार्थस्यशाविन्यादौ नियमशाद्वेनपरिसंख्याव्यावर्त्तयेनेसर्वमस्यात वेत्यादिनाशोतद्भिने
व दीर्घप्राप्तेशेषमत्र ननिवृत्तिपरत्वात् नत्वापीहकदाचित् यातीत्यस्यकदाचिद्गच्छतीत्य
स्यानुप्रयोगेप्राप्तेयथाविधीत्यस्यत्रयान्योपापरिपूरणायचीहीनवहंतीत्यादिवाद्वधीयत इतिय
मविधिरेव येनेनमीमांसकप्रसिद्धनियमविधिः शाद्वशास्त्रेप्रसिद्धइति वदतः परास्ता
द्वेवाचार्यइति किंतिकसिद्धेद्विरुक्तप्रक्रियामाख्याने रेतिशाद्वस्विति ननुइतिशाद्वेनव्यवधा
नायानोटस्यानुप्रयोगत्वं कथमितिचेदत्राहुः अत्रशाद्वस्येहानुवादित्वमात्रपरत्वात् व्यव
हितविपरीतप्रयोगयोर्विघ्नपतिरत्नभाष्यकारीयोदाहरणस्तवप्रत्याख्यानाभ्यांनिर्णीतइ
ति नवसमुच्चयेसामान्यवचनस्येतिविशेषस्योक्तत्वात् सूत्रैकवेणस्यपूर्वास्मिन्निति पदस्य
वैयर्थ्यमस्त्वितिनाम यथाविध्यनुप्रयोगइति नयथाविधीतिनियमार्थस्वीकर्त्तव्यमेवान्यथा
पाहिपाहीतिगच्छतीत्यादि स्यादितिवाच्यं यथाविध्यनुप्रयोगइति नयथाविधीतिनियमा

रणादृत्यस्मात् भावे ल्युटेवान्तिं सकृत्यवरत्यनेनानुवर्त्तनादाह कृतिपरइति एवंतमादीना-
मिति एवं तत्सप्रकृत्यंतत्वादप्राप्तेवचनं हैवबडीतिसूत्रेप्रवडीतिपर्युदासेन प्रकृतिग्रहणे
णाधिकस्यापिग्रहणमिति सायनानोसिद्धमिति केचिदाहुः नतुभमत्वात् त्रापनेन कृत्वमात्रे
विषयकमिति भाष्यादौ सिद्धांतितत्वात् प्रचोयत ग्रन्थग्रहणमसजेतेभूतपूर्वस्यापिपथ्यास्या
दित्येवतदर्थमपेक्षितं तेनाधितसेधितस्यामित्यत्र पतिकृतेयतोमावात्स्याद्युदात्तत्वंसिद्धमिति-
एवंतिकृतेनगीस्तवतिमितिमसज्येननचापिसंधिसेनत्वचमहलोरितिएतनः प्रसक्ति
रेवनास्तीतिवाच्यं न्यासैर्यापातकविवक्षायामेवानोलोपेकृतेहलेननेवतनन्तंभवादित्या
हुः नदापातनः प्राईयानकेविवक्षते तुयनोलोपः एतन्नदाहीदसंभवेन् लोपमलक्षा
ईंयातकेअपवादविते प्रत्ययापरनिमित्तताभावेमस्यानिवला भावेगणाय मीत्यादावुप
याहृद्विति भावः सपठत्वादिति भावः सपठत्वादिति द्विपयातवोः संनाहलेनापदनत्वक
लेनात् एवंलेवत्यनीति परिशिष्टेषाबदंतमादेवपद्धविष्यनीतिभावः नाकिशास्तिनकटस-
लेमाहृलिंसायांवनयाचनेयनकेचिद्व्रतीमितिसानुस्मारमठंतिनडपेदंपंडवंदहशोसड

न. बो. कृ ६

ह्रल्पं नञ् इति सूत्रविशेषेण लक्षं शेषे स्थित नपवश्लीकर्तव्यत्वात् इतो वायदिति हेतेवापत्त्यात्
पर्यन्तं नियोगमनवधार्य स्त्रीत्वमेव पर्यायेण वर्तमानेनेति विवक्ष्य इति शीर्षच्छेदाय चेत्य
नोपहितमनुवर्तमाने दण्डादिभ्य इति नञ्विनेन यमापि सिद्धातिनत्त्वात् विषयो मस्तल
वयव इति समासो न सिद्ध्येत् कृतिषुनः कर्तृकरणे कृतेति सिद्धं तेन वासस्वपप मर्हती
ति विग्रहे कृतसमासादेव नञ्विनो स्तीति वाच्यं दण्डादिषु केवलस्य वपशब्दस्य पाठात् प्र
त्ययविधौ तदन्तविधेः प्रतिषेधात् स्वरे भेदाच्च सविवपशब्दाद्यतिहि समर्तितनि स्वरित
मिति स्वरितः प्रसज्येत कृदन्तेन समासे तु कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण वपशब्दस्याद्युदात्तः
सनपवस्य वपशब्दस्य नञ्विनाते सह समपस्यपेति समासस्यान्त्यापि न वाच्यं स्वरेणोदात्त स्वरितगा
दिति दिक् यानइति कृतलोपाच्चित्तनस्तलोपितेति तन्वे हेतं स्वेति लिङ्गत्वे योगरूपयात् योः
किं पार्श्वकोऽङ्ग्रष्टपयात्किं नयरकरणे किं अह्व्यात्मो अप्य नानुबंधेपति अनुबंधेषा
नामनवयवत्वात् न तत्समासाहृष्यमा श्रीयते पकोतनवपतेपि स्वदालिंदयात्वार्विभाषेति
विभाषाग्रहणात् लिंगनाश्रीयते ग्रन्थया अनुबंधकृतादस्याः स्वादेवशाविषयेणाभवि ५

प्यनीति किं त्वेन विभाषायाग्रहणेन नन तथ्य पर्लह्येपि शाय्यमित्यादौ एपन्नभवतीभा
वः एतच्च ददातीत्यादि सूत्रे विभाषाग्रहणमनुबंधानामनेकांतत्वप्रतिपादनाय एतस्या
भावो विभाषायमेकांतत्वप्रतिपत्तेन प्राप्त विभाषेति एतद्वयस्याधारणार्थं विभाषाग्रहणं लिंगम
नेकमात्रामेकांतेन तत्पक्षे पप्यमिति तिन दनुमानेनेहाप्युक्तं अनेकांतत्व पक्षत्वं साधारण
लिंगमद्रीचां मा इतिसूत्रे माङो ग्रहणमेङ इत्यत्र हि त्यपिंडकानानुबंधेन स्थानवद्भा
वेनोदंतेन त्वमविहितमित्यादेव उपदेश इत्यान स्वीकारादिति दिक् शापदेवेति नन
तिन्स्कवितमिति स्वरितेन स्वति प्रालंभ इत्यत्र समासो नदानवे व्यापित्वात् ङत्तरपदस्य प्रकृ
ति स्वरेण स्वरितेन स्वमित्वं शिष्यनियतित्वं यनेनावश्यम्भाव्युदान्तेनोत्तरपदे प्रसक्ते
ने तिष्ठमिति भावः उपाद्य शंसायांयापापौ प्रत्यये विवृत्तोत उपद पूर्वो स्तभेऽ न्यस्यान्य शंसाया
शोवेह गम्यमानेन याविशेषणं यात्वर्थे स्त प्राप्ति वलेन स्वप्राप्ति ये स्वा हानो प्राप्तिः
प्रसंसा हेतुर्भवति नद्विहोदाहरणं विपरीतेन प्रत्युदाहरणे इहापि पादौ प्रत्यये विवृत
तो इत्यर्थः नउ भिक्षणो एषानि समंतत्व विनभवति पतितत्सत्तु नउत्तरपदाद्युदात्तत्वस्या

न·बो
ह·

न प्राचान्नस्वरैरवि शेषमनालोच्य योरुडुपधाद्धिति यत्नमेव स्वीकृत्य परैरनुमितिं व्याख्यातं
नदारकत्वविरोधाङ्कपेदपमित्याहुः तदमदः स्तत्यपेलपचम्यर्थे सप्तमीताभ्यामनुपसर्गेभ्या
यत्स्यात् एतेनापवादः सन्नुपसर्गे किं ननैतद्भेकार्यरिदं निमायत्नमिति श्रीहर्षः एमेवि
ति योरुडुपधाद्दित्यत्रैवमिहेविति भावः नियमेमाधृविति यमः समनुपतिलिङ्गेवेति
वैकल्पिके स्पृप्रत्ययेकृतेतत्र साधुरितिनिह्निता यादित्यर्थः यद्यप्याशितिन्यवेक्षुत्यानां
कर्तरि चेत्यस्याप्रवृत्तेकर्तरि तृतीयायाडुलेभान्तथापि नयेतितेनेति चकारात्सत्वाचत
यान्तनीयेतिरूपेनस्यगतिर्वैध्याकेवालायतेकृत्वानिपाहेनसमासस्त्यपेयद्वाप्रसो
प्रविविशेनसिद्धिति मनमाधित्यपर्यवसितेनियमस्यमित्यादाविवमितंस्वीकृत्य एपना
यह्रोय्यः प्रयत्वात्सत्त्वापूर्वकविषेरत्नित्यत्वात् तायत्नेवकृद्धितं प्रवृत्तेतिदिक् एवंच
वार्तिकप्रयोगोप्यन्यथासिद्धः इतितद्धलेन तिपूर्वोद्धिति नकल्पनीयमितिभावः स्वव
यमिति सूत्रवदेः क्वचेवभवति यज्वादित्वान्नेश्श्रावणेन लोपोनत्वः नस्मात्तुडविवा
वह्नर्तव्यमितितियद्यपिपाणिनव्यपाद्धो र्थेहृयमाधारणः नयापितिपानस्रोहृकर्त्व्येथीः

त्वाद्यवसंतेत्यपवार्यंनिपात्यते ऽकंचनविणाधानसाधनकालानां प्रत्ययोनियमस्या
च अनुवेधविकाराणाहृद्यावनिपातनमिति अनुवेधर्थिकारार्थेणानियमस्यवप्राप्त्या
र्थमितिपूर्वेणात्वयः पानेनेतिपानपाद्योनिपातनपरः कन्यायावर्णेचपिन्दाणांनियमो
नास्तीत्यर्थः वर्येति संभक्तव्येत्यर्थः मृडुसंभक्तावितिस्वदंतिपानननेनचैवानिरोधकृथ
स्याथेस्यसंभवादितिभावः अनिरोधेध्विनस्यानुक्तौहृतोपिस्यादितिधुनयतिहृत्येति
धनितुपासितृत्वादिनाहृजः क्यपुश्रुहृतेः ऽवायादीतिनिविभक्तिकानिर्दृथकादति
नत्रपर्यायोहृष्टार्थेनानुक्रियतेनतवक्तंयदेनसंतेननिर्देशः नेनवर्येतिस्त्रियामेवनिपात्य
तेअग्राह्यिपानहूड अहृलोपित वार्यामतिनअन्विजाममपियनमात्रेवरणीयत्वादिति
तेयोस्त्रीवंननास्तीतिएपदेवभवति पननचहृनिकामनेनचात्रपतिस्विनिक्यपुशोक्य
नत्रहृजपवग्रहणेननहूजन्मिनित भहिसनं हाजस्यनिर्देशाऽलिमना पुलिंगेपिपत
धाधुक्तसग्रीवोममवर्योमाविति वा स्वामिनिवहत कर्मेत्यर्थः उपसर्गाउपसूर्वीत्स्व
नेः ससर्ववायनिपात्यते कालः प्राप्तोस्याः कल्यानदस्यप्राप्तमितिवर्नमानेकाला

यतिपत्न प्रत्नतनं प्रत्नः अर्थग्रहणं भावे प्रजन् नतिव प्येक्षितो हि द्विविधः उपसाध्येति
कर्मणि ल्युट् कर्तरि पदं दिति नयोर्वेति भावे ग्रामे कर्तरि ग्राभिप्रायतन इति भावः संगत
न॰बो वेदिति नपुंसकं भावे क्तः विशेष्यति इहात्र यीति समुदायस्य संगतं वाच्यमित्यर्थात्
कृ ग्राह्याः पर्यायाणां युगपत् प्रयोगासंभवेनानर्थकत्वात् संगतमिति निप्रयोगानापत्तेः तेन सं
गतमिति भट्टि प्रयोगानुपपत्तेश्च वदेः सकर्मकत्वाद्भावे क्तप्रत्ययोऽलभः लं:कर्म
णीति सूत्रस्य नयोर्वेत्यत्रापि सकर्मकेभ्यः कर्मणि अकर्मकेभ्यस्तु भावे निसिद्धं तान्
प्रत्ययाह भाव इत्याकृष्यत इति भवो भाव इत्यत्रानुपसर्ग इत्यनुवर्तनान्निरुपसर्गस्य भ
वतेरकर्मकत्वात् नयोर्वेव क्तत्वेति भावे क्तप्रत्ययसिद्धो भावग्रहणस्यैव पर्यवशाकार्यं
भावग्रहणानुनयार्थमिति भाष्यस्थित नञ्चाष्यकारस्य ग्राहिणोमतमाह कर्मणीति
सूप्यनुपसर्गे इत्यपार्किं हत लीविणालोवात प्रत्रुसर्गे किंप्रगात: भावे चन् पतिस्तवा
प्य इति सप्यनुपसर्गे भाव इति चलिहृतमिति भावः पतीति इणाप्यवग्रहणेनेडिकोः न ८
यारपिपूर्वयोरेवग्रहणादेतीति निर्देशानुपपत्तेः तथाचवक्तार्थे वेदनामप्येपंव्याकरण

मिति भाष्यपदेन प्रयुक्तः केचित्तु रवादिक इति व्यक्तव्यमिति वचनाधिक्येऽपि भवती
त्याधीत्यामाने तु दाहृतेति तन्न इतिकर्तव्यतोहि उपेयमिति तृदगमाविति देवादिकाघत
मह्रूङ इति ईङ्वेदतिस्म पकात् तत्रहि ईङवेदिभ्यो साहचर्याद् आत्मनेपदिनो हृङ एव ग्र
हणमिति भावः परस्मैपदीति तु नवादिपाठाकार इति प्राप्तस्यतस्यानुकार्षोऽयं वस्यलाय्य
मिति आवश्यकाविवक्षायां स्तेऽन्य इत्यादौ किं पावकाशे: सूत्रव्यपनर इत्यादावुभ
यप्राप्तौ विप्रतिषेधे परमिति एवं स्यात् नन्वाभदिष्वन: काबुक्तिरिति भाव आङ्
पूर्वोदन्वेतीति न तु एवमन्त्येव न लोपः कस्मान्नेक इति चेल्लक्षणप्रसंगाभावेनस्मात्वाद
न पवान्यथाहु: न वेवमवग्रह: प्राप्नोतिति न चेष्टापत्ति आज्यं किमासीदित्यादौ यद
कारेस्तदकरणादिति वेहृत्र भाष्ये भलन्तवेयदकारात्तु स्वर्णयदकारेरक्त लक्षण
मनुवर्ती मिति सन्यथवान इपदव ऋत्विजेपूर्वमिति इत्यादाविवस्तेवपायानुरोधेनु
व. विदवग्रहोन किंयत इत्यादिनदाश्रय: क्वापि वृत्तोपि चलिकृष्टसामर्थ्ये हृनीहिं
लाग्रंघतयो कल्प्यमिति हलन्तेपलेन्वस्यासिद्धत्वात् अभवर्णेभ्योक्लावर्ण्येविधाना

चक्ष्दुपधायान्वाद्ध्रस्वः स्यादइतिदीर्घपठनं स्वत्रकृतनलोपमाश्रयः स्वत्रकृतनलोप
माश्रयः दीर्घनिर्देशः इतिप्रश्नेशार्थः नत्वाद्वितीयइकारोयेविभाषेत्यात्वाभावार्थः
न·बो· श्नन्यथाये विभाषेत्यस्यावकाशः खायते खन्यते इत्यस्यावकाशः यास्मिन्यदेस्मात्वेना
कृ स्तिश्नावपदेन उभयप्रसंगेपरत्वादेतं रंगत्वाच्चात्वं स्यात् येविभाषेत्यत्र द्वितीय इतिविध
9 येसप्तमीनयाचयकारादौवृद्धिस्यपवग्रामानमनंरंगइकारस्तकथ ‥ सप्तविधानाद्वृद्धि
रंगत्वात्यांतनवंगस्यात्वस्यवाधनायप्रश्नेणद्वितीयइकारविधिरावश्यक इति ईचेतिदी
र्घोच्चारणंकृतिमितिदीर्घप्रत्यावदारणस्यभावात् स्वयमाश्रयः इत्वमेतत्रंगेपरातिमित
मतपेक्षविधानात् कथंत्रितयोगसिद्धेर्हितत्वं श्नावेत्वबहिरंगमतिपत्तसप्तम्याश्रयणात्
एवंचइत्वेनात्ववाधोत्यप्यपेवतिदीर्घोनपठनीयः ह्रस्वपाठेमात्रालाघवमस्तीतिन
नन्वेयेनयइति प्रश्नसप्तम्याश्रयणमपियुक्तमितिस्यादेतत् ईचेतिह्रस्वादेशाभ्युप
गमेतस्यादेशस्यपूर्वेणसहकुणेनस्यापूर्वेणसहकुणेनस्यासिद्धत्वात्ह्रस्वस्यापिनीति ८
नकस्यात् स्वतएवकोरप्यद्वितइमित्येवेतइतिसवेनाकिंचकर्तव्यकाकादेशशास्त्रस्यासि

ह्रस्वस्त्रीकारादनोदीर्घयावविधेयइति चेन्मैवं पदान्तशौदान्नीवादेशेऽसिद्धो नलव्योपीभिसि
द्धेनात् अन्यथाद्धे ह्रोक्छत्रमित्यत्र ङावाङ्गणस्यासिद्धत्वात्स्वेचेति ह्रस्वाश्रयो तिम्यः स्तृक
स्याश्छनन्तदीर्घात् पदान्ताद्वेतिवैकल्पिक भ्रजोऽसंज्ञायामित्यस्त्रशाश्रहणस्मामथ्याङ्गा
दित्यत्र स्तृवरेणापिकल्पतेभविष्यतीत्यत आह पुंसिचविनार्थइति भार्यानामतद्वितिया
इत्यर्थः तदनुबंधेयेतिङ्म्भजित्यनेकानुबंधत्वात् विभर्तेःकायेः प्रसंगइतिभावः भ
भ्रजेर्विभाषाश्चदुपयन्त्वात्तित्यव्ययविप्राभेऽयमाभेभः चजोऽप्रयासंक्षेलैतेहविवदत्येते
नचकेरागादिति लिंगादिति केयदवदवदनादिभिस्त्वेनतदालोच्याह वस्तनस्यवेत्या
दिचिति एतत्तिचवस्यञ्जत्वंच्चितिएतति वनस्यञ्जत्वमिति विवेकः स्यञ्जरीति हृलत्स्या
इहृत्स्यञ्जशंवरोहियात्यमरः रामस्तपपदेडितिराजानः क्रीणातीत्यादौनथादर्शनादि
तिभावः पुमञ्चभिघवरन्यस्तुसंतात्सहति पाननादीर्घइतिनिपाननेवहृयर्थमा
पिननायपदे प्रथमेपादे द्वितीयपदेप्यानिष्टामादेचनातिप्रसंगा उत्तमितिनसरप
त्वायलेचेनिदीर्घइतिभावः निन्नक्यवितितेनवदः स्यपिकार्यइतिपत्नस्त्ययोनेतिः

त॰बो॰
हू॰

भाव: लिखो द्वैकावित्ति कानेरीति भाव: उपपद्यते नोपदागमश्चेवोच्यमि ‥ योनीमयेयसह
णः विबेष्टुमितिश्चतुः पुष्पासिद्धोनच्चे किं सेयपतंपाणं अधिकरणोल्लुट पुष्पासिद्धा
योर्यथांनेपि स्वरूपपदमान्त्रे इंद्रः पुष्पेनसिध्यति ष्वीनीत्यमरः पापामितिवेति न
योनकल्कोऽप्ययनेकल्कस्तुपक्रम्यतान्येव भावा पद्धतानि कल्कयति भावनेदर्शनात्
कल्कः पापाशये पापेदंभेविट् किंहृयोरपीति कोपाद्वेति कोपाद्वेति भावः वक्तव्य
मितिहृतिकृतानन्हे प्रतिसंक्यच उदाहरणं बदेसेवामनेस्यनप्रगृह्यत्वनस्मात्राप्रिमरहे
लोकेविति एपदेवेति भावः पादाश्चेति पष्ठ्यर्थे ग्रहकयप्रु अवग्रहत्वमिति यस्यपदस्या
वग्रहः क्रियतेनप्रदेशावग्रहेविच्छेदः श्रावेनपदसंज्ञा स्तूचयितं पदपाठकालेकिंवि
कालमवसानेप्रगृह्यमिति यस्याप्रगृह्यत्वेसदाप्रगृह्यत्वप्रसक्तिभावायनाद्यभा
वेपरस्परमवोरसंनिकर्षः स्वप्रगृह्यसंज्ञाविहिनानप्रदमितिवृत्तिः यद्यपिपदावयवस्य
द्विवचनादेःप्रगृह्यसंज्ञाननपदस्यनथाप्यवयवधर्मस्यसमुदाये उपचारोवोच्यः अ १०
वग्रहप्रगृह्य पाह्नोप्रातिशाख्यादिषुपदविभागश्च नयानिहृफोऽग्रहेविति स्वनश्तिनेपी

लस्य स्थेविति तंत्रः स्वार्दरविरोणो विति हृद्धिनज् पूर्वस्य स्वैरीगहलयकारइति अनुकं पायामिति क
न् गदृहासक्काः पदम्प्रणः बेकालेगहलयकाघाश्चनेरन्यमरः विभाषाहृकरेचिः कपश्रा
मेहृतेस्त्र ऋहुपपन्वाग्निलयश्रामेः पमारेभः पचेवाहृतमिति पनत्येनेनेतपर्थदाग्नीरासे
न्यादिनाकरणेष्ठन् पुरेषागौविति निषयनहा हृतिरय पुगश्राभेषामिति मद्वितयनापिर
दसिद्ध्यति नयापिणपनेव्यावर्नेपितामिदं हृतं अन्यथाहियोम्योगौविति निस्यात् अन्येपवा
न्नुः पुरषोहृस्लीतिहि हृताबुदाहृयननतुतहितेनननसिद्ध्यतीति हृस्लीपुगवहृ तिहृमान्नु
सिद्ध्यति पुन्यतेसेबुद्धतेहृयसंउत्थादिवतिननप्रात्रवैपर्य्ययोकेवनास्लीतिदिकहृद्धो
सत्यामिति नेनामावास्यायावेतिविहितेस्ततहितेहृस्वापहेपिसिद्ध्यति पकदेशविहृ
तस्येनन्वात् पदिमयपन्नयोनस्पदेघाहिकंतिपाननमित्याश्रीयेननदायदाम्नकेऽवि
करणेपपदेवताहृलेभः अथापिहृलकालुम्भेन पवमयित्यदेनमनहृयविहितस्लाहितो
पदेनाचस्यादितिद्विकऋहृहलोः पंचमश्चैषष्ठेऋऋहृइतिऋपातेनानगदृहृण किंत
ऋवणेस्याहृलासाहृचर्यात् पचंकार्यामितिनिर्देशात् दीडवेदेन्यादिहृलिगाद्यऋहृलो

त॰ बो॰
कृ॰

विलंबनदनवर्तमानस्य यान्तो विशेषणत्वं विशेषणेनदंतविधिस्तदेसदाह अत्र वर्णेनादित्या
दि आद्ये इदमविधेय मूलभूतकेषु सर्वत्र विभाक हूषोवित्यत्र यदेतत्पङ्क्तिवतीतिवक्ते अत्र हलो
विति सूत्रे पठितत्वात् पश्चाद्भागेषु चयत्रे अमावस्यदन्यतरस्या मितिषष्ठितेमनोरमायां न सूत्र
पाठक्रमेण पूर्वं च यत्रे अमावस्यदन्यतरस्यामिति व्याख्यायमपश्चात् विरुद्धलो इति सूत्रे व्या
ख्यानेन तथैवात्रापि व्याख्यानेनगत्येमिति गर्जेशाहे अत्र हलो इति लोपेति चज्ञो इति कुत्वे प्राप्तेऽ
यं निषेधः कुत्वस्यादेवेति उदितेवेति न्यायामिद्धिकल्पाग्रस्य विभाषेति निष्ठायाम
नित्वादिति भावः विपरीतमिति सूत्रकारमतं युयुजुप्रभृतीनामनुकादेरिति कुत्वे
न भवति वार्त्तिककारमते तत्र निष्ठायामनिट्त्वात् चजोरिति कुत्वं भवतीति परस्य
विरुद्धमित्यर्थः यथोत्तरमिति तथा च वार्त्तिकानुरोधेन कुत्वं स्वीकर्तव्यमि तिभावः
समाज इति युजगतिपत्नाय्यो इत्यस्मात्यजीवमोरितिकुत्वे प्राप्तेऽयं निषेधः पवन्न
जेरपि त्यक्र इति ङ इज्जे अग्रजे येनिपूर्वस्मात्स्य जयकुत्वाभावादस्य च वकोरोनिपात्यते यज्ञा ॥
सिद्धे इति उच समवायावयरन्यस्मा द्विजिचजोरितिकुत्वलघुपधगुणेवउकरइतिसूयति

हृति पदं तज्जिनित्यादि तिन्न मित्याद्युदानमनित्विं स्यादिति भावः एषश्चावश्यकाकं मनो
त्याद्विनाडुन् श्रव्ययानोभमात्रमात्रदिलोपः श्रवश्यपाव्यमिति श्रावश्यकावमएविपो
ततिः कृताम्बेति एषन् आवश्यकशद्बोऽर्थे घोतनतात्पानन प्रयोगार्थः मेनार्थप्रकार
एणादिनात्यपिनास्मिन् एषक्कत्वाभावश्चभवति यथाश्रयोच्चनन्वन्नयोवस्त्वमिति।
केचित्तु योचित्तमसौः योग्याः नयोग्या इति भागवद्गीतास्विदं व्याचक्षतेनाचिन्त्यप्रकृ
कृत्यत्वस्येति एषति वज्रोऽरीति ज्ञत्वप्रसंगात् यजयजदेवपूजायां तुयाहृयोर्वा योरुच
दीर्घो प्रवृत्तौ वचपरिभाषणे च्छत्वस्तन्येत्रय विशेषइतितथाचसंरेयमितिवचोयाहः
संज्ञायामिति वचोयाहः संज्ञायामित्यास्याप्रसंगात् निषेधोपसंज्ञायामिति भावः ज्ञाप
कादितिस्वरूपत्वात् सरूपविधिना एषज्ञावेद्दितितशोकनीयमिति वाक्यमित्यङ्गस्व
वैवयोवाक्यभाज्यमहामिह्यप्यवहार्यमात्रेविवदितेनावरविषदमभिवेर्हार्यमितेव
भाज्यावववाहरितित्यपिभवनीत्याहुः भोग्यमन्यादिति पालनीयमन्नपभाग्यवेत्यर्थः ला
पिदमिभ्यांचेतियोरद्धपयादिति प्रामस्पयनोपवादः जयादित्यस्तश्रासहुवपिरपी

तिस्तत्रैलंपि शक्तिग्रहरपि त्रयी ति पठित्वान् क्रमस्त्रयार्थ्यां नेच्च कारेणादर्भेः संग्रहः इन्गुक्रत्वा
सं·बो· न् नत्रैवेष मेणाव्याख्याने निर्दी नेभाष्यविरोधश्च स्पष्टत्वेति वोध्यं स्त्रीकार्ये इति कास्य
कृ नेकार्थ्य् आम्ब्रक्रय्यपुलेपाचर्यमिति वार्त्तिकबलाद्यथा संल्लेपादिभ्य आम स्त्रीक्रिया
नेनद्धदितिभावः नद्याद्यप्रवृत्त्यनेन नाम् तिनङ्भाति नस्करः विसर्गोयाल पाम्यां इत्या
12 दिलाव्यमिति आवश्यके उपपदे इति व्याख्यानेन नेदं सिद्धनीतिभावः कृत्तिनलाघव
प्रत्ययनादशात् व्यतिसेय इत्यादौ व्यतिषाह्लवत् योगितार्थस्यापि प्रयोगाद्दृश्यपनेवश्यपनेवश्य
लाकं उपपदे समासं भवे पि मयूरव्यंसकादेराकृतिगणत्वात्समासः आस्तभुज् आसाव्य
मितिभुज् मि इव इत्ययं मूलस्थेनेमनत्तुप्रशादेम्पर्थयो विति कृत्तिलटाब्रङ्लग्रहणादिति
भावः पुमिध्राण इति भुज् बंधने इतिन नटस्थते सानुबंधकत्वात् चात्रपुत्रप्रभस्तीनां
दैवहत्वापश्चादास्यशाहेनदैवमैतैनाल्पान्तरमितिभुशाह्लस्यानपूर्वनिपातः शौक्यः इ
हाद्धयोर्वोधदित्यनेन पठ्यति आमन्त्रयमारंभः प्रतिज्ञमात्रेयदि प्रयोगस्तर्हि घटादा १२
वतिप्रसंगा इत्यत आह दाक्षिणात्रिविशेष इत्यादि वैश्यजलादेरिति दाक्षिणात्रेर्हि यो

निर्विकल्पमेवैषप्रउक्ला हिन्नवनोभ्राष्टा द्वाराम र्हे पन्याहेति कर्मव्यापारइतितथा चायम
र्थः लोकानां याप्रीतितिस्तद्विषयिनवनंयस्मिन्नास्मिन्वेचारादौ लोऽसंमतमिति विरतितेवस्तुना
न्नप्रीतिविषये भवनापेत्तयालाघवात्प्रीति रेवसंमतिस्मात्यस्मिन्नेचारादौ नास्ति लोका
नांसासंमति यद्वासंमतिः प्रीतिर्विषयेयस्य नास्तिसविरक्तो संमतिः नेत्येनार्थद्वयमपि
गत्येनेकाप्यमानापिद्वन्दर्थ्यपर्यदुचनारोतिपात्यते मीयते नेतेनिमानकरणापन् मेयम
न्यनेहविशेषइति पदेप्यामावास्याम्यामिति विहितोदयिपयाहूपः यीयननेत्रनयेति
अत्रसर्वोसापियेनीनग्रात्याकिंनसमिद्धमानवेती समीडवनीचांनेरणा विहृतिष्ठप्रति
प्यमानात्प्रष्ठुपात्ताअमर्न्येइत्यादिकेचाविशेषातिपातनस्यहत्वर्थोलभ्यते ननुवंलिया
ननास्तामियेनीविशेषवाचकत्वेसामियेनीग्रहणंव्यर्थमिति चेदत्राहुः सत्येसामियेनी
ग्रहणंप्रयोगगाविशेषापलत्वनार्थं नथासामियेन्यामपिहूयते यायात्यारामनीति नहि
सार्वत्रणसमित् प्रतियानेविहितो ऊंऽश्यान्ताइतिऊंऽशाहेन्हनीयो नेरुपयत्तसिवनेरधिक
रणायनन्नायोषुगागामछ्विनिपात्यते ननुवत्रण्यदेवनिपात्यंमाग्रक्टतत्वान् पर्वंचातोपु

न॰चो
कृ॰
13

कविति कृतोऽपीति सिद्धत्वादुकवचनं निपातनमीयर्ति लाघवमस्तीति चेन्मैवं तिन्सरप्र
संगात् सक्षमेनत्पत्तेनावश्यान्युदात्तः कृदन्तपदप्रकृति स्वरत्वस्यावप्रयुज्यते प्रणया
नत्वे इष्यादिष्विति सपूर्वीन्विनेन स्त्वाणपदार्थीतिपातन्यनेकृतौ किं ॐइयानं संचेयं अग्नौ
पचिन्नग्निरिति हन्तनस्वलनः किंमनद्धारणार्थमिह कालचपयेन तिमिनेस्य ले लदाह स्थ
लविशेषइति येनेसापवः स्थलविशेषेऽभिधेयपूर्वोचितौ नेणपदोपादेशाः संपू
र्वस्य वहेस्तसंप्रसारणं दीर्घयोश्च निपातनादिति भावः चित्याग्निचित्ये चित्यानेकर्म
णि क्यपपनोपवादः इहसूत्रे ऽग्नाविल्यनुवर्तते न च चिन्याधर्य विशेषणं न हि तीयस्या
नस्य भावार्थकत्वेनाग्निवाचकत्वासंभवात् अग्नेश्चयनं च त्वेयमित्यव शाहौ कौ भादो ग्नाग्निवि
त्येव भावेयकारार्थन्य यस्य कृतिपान्यलेन न क्यपुत्तं तेनोदात्तत्वं भवति क्यपि तु कृते क्यपः
पित्वादनुदात्तत्वं धातुस्वरेणाद्युदात्तमेव स्यादनुदात्तः स्यादिति स्थितं नन्वाम सूपविधिनाकृ
त्याधिभविष्यतीत्यत आह स्वाधिकारादूर्ध्वं मिन्यादिकं लुडिति इमिनेहसने च्चात्वस्मतुं
सकेभावकः लुडित्यनयोर्विधेयभावे न्यायेवः पतिचित्त्वाइच्छनिमोक्षेसात्रइच्छार्थेऽगुलि १२

उभवत्येव समानकर्तृकेषु तुमन्त लिड्वितिवचनात् इषमानः स्यानोस्तु नितिस्तु वृ ग्रहस्तस्येति
त्वलिङ्गवाधेति वकारेणालिट्स्यादीन्यमो लिङ्गुरुष्मत् इति भावः भव्यानयोरवेति लियमाक्त
नेयमामेव वचनं न्याय्यत्वात् सिति कषष्ठी इत्यादि ति प्रवक्ष्यतीति प्रवचनीयो गुरुः स्वाध्यायस्य प्रवच
नीयो गुरुणा स्वाध्यायः उपस्थानीयः शिष्येण गुरुः उपस्थानीयो गुरुः शिष्येणाजायतेनन्तः
मतेन वा आस्त्रालवने आलाय्यः एषत आत्मा व्यानेन वा शिष्टिकि लिङ्घि वाटथ्य व्य इति बहुलायपे
इत्यस्मान्नव्यः इस्याह इति टवेन वस्त्रश्यावितिपुत्वेपुमात्ववितिलिपुत्वेटेटेलोपः सहवस्त्रावि
त्यवणिस्यात्वे च लोपे कर्त्तव्ये तुनम सिद्धत्वाभावं आश्रयात्सिद्धत्वात् वाधमाभूदिति कृ
त्यानामिति शेषः कृत्यसंज्ञा इति कृत्यानुकर्षकककवकारेकि विन्त्यर्थः लाचवादिति इह हि
वकारमात्रेण ॥ ६ ॥ इति कृत्यप्रक्रिया ण्वुल्तृचौ णकार इहत्यर्थः लकारो लितीति स्व
रार्थः तृच चकारस्तृचि हमेयस्तृतपाठे दसीत्यादौ सामान्यग्रहणाविघातार्थः किन्त्व
नोदात्तार्थ इह न भवति आयदन्तेष्वन्यतेनैव सिद्धेः पचेवप्रसूतन् इति तृत्वेनैवणत्वेवोः इष
ग्रहणं विहाय प्रस्टस्वस्तृ इत्येव स्तववचमित्येके प्रत्ययान्तग्रहणे सामान्यग्रहणोपसिद्धावि हि शेषाविशेषव

न.को
कृ.
१५
14

ग्रहणं भवतीति ज्ञापनार्थमस्य त्विति सूत्रे तन्त्रं त्वेवोक्तमयोग्रहणं तेनेन कोऽपि ग्रहणेन हि
न भुग्ग्रहणमित्येतत्सिद्धमित्याहुः वोटेति मूर्द्धन्यस्य वष्वेति त्वचूटत्वादयस्सर्वेऽदृव्याद इत्य
त्रैवाग्राह्याः हेपि तेति स्थादिभ्यश्चेति वेटरेडिति नेयलिटीति निषेधाप्रवृत्ताविपि यथा
न्तेनेन प्रवृत्तत्वाभावानुमतमङ्गे नि टुम्मस्तोऽभ्रुडौ श्रस्मान्तच्चमस्तीति तुमन्त्रेत्याद्युर्वेः
स्कोविति सलोपः नस्यातेर्द्धर्वे अनुस्वारपरसवर्णौ बहूनां समवाये योऽद्वयोः संयोग
ये इति पदे तदनुमागमस्याचः परत्वादपि स्कोविति सलोपो भवत्येवेति तेषे ह्येष्टेति यथा
दित्वादिङ्नावपदे तुमन्त्वचेति फलस्य योऽनिति यः काऽस्यमन्त्वेलभे श्चेति तुमन्त नम
वन्त्यवीत्यनुवर्तनात्सुलिवेति स्मत्वितुल्लिल्लुटि चनेति वचनात् योगविभागेने
ति कृतस्तुटि बहुलमिति सूत्रे कृतो वबहुलमित्येवाकरिष्यते तथा च योगविभागे
विभागेनेति कृत्यल्युटो बहुलेनेव सर्वेष्टसिद्धिरित्याहुः प्रकृतेति प्रायाभ्यांसमर्थ्याभ्यामि
ति क्रमे रात्मनेपदी वधयतां प्रत्यभावे विषयस्याहृतिति न दत्वाविषयेत्वेस्तीति न हि षय
व मनन्यभावस्त्वथ्याच विकल्पार्हस्स क्रमेः परस्मैपदात्मनेपदोभयप्राप्तिविषयमाति

१५

षयोनेतिभावः संगजेगमिष्वितेतिसं पूर्वगनागमेऽस्मन् मन्यङोरितिह्विवंह्लादिशेषेसन्व
नःस्यभासत्वंवेआईयानकस्येतिमन् इटष्वेत्वसनेनात्च पुनरिटश्लोपस्याभावान्ननया
नलोपितिसूत्रेरकःस्यहेतेः हेहेः रेषयः पायाचकस्तुक्नाननश्रडेनेमलोपस्यस्यातिवः
त्वेनहेः आन्यभावात् नत्वयङ्त्वगेनयावकरयाधिप्रायेणनथोक्तनत्र घकारस्वरपोहक
स्येवयङोलुगितिसर्वेसमनत्वेनस्यातिवनाभावादितिचेन्मैवं यवंनहिआईयानकस्य
यानलोपनिमित्तत्वाभावेनस्तुङ लुगनेयालोपेतितिषेपस्याप्रसक्तभावात् नेवविग्रहः
देहोनेश्रूयमानआदिशाहुः प्रत्येकेसंबध्यनेनदाहु नयादेर्लुगित्यादिमधुसूदनमिति
मधुदैत्यंसूदयतीतिविग्रहः सूदनत्वणोऽह अहंसूदिभ्यांकर्मण्युपपत्तिआभ्रेनेयादिपा
ठान्त्वल्यः विभाषणाइतिमथोहेतमथेषुक आह्लीतिणिनेणिन्वाउपधावृद्धिः स्यादिति
आषुक मेत्रीति मेत्रीति चुरादाविदित्याठात्तुस्त्वोइतिटीतिणिलोपः विघषीतिषन् वे
घनेयावादेरितिवस्यसत्वेआदेशाभत्ययोरितिआस्यवस्यसात् यदाग्राविनितिषेधादाह
इहवत्वमपीतितिपानत्वादिन्यत्रवत्स्यतेपरितितिविभ्यःइतिसूत्रेभिनणायेतिक्रांतिकाना

रेनास्तिकोनैग्रहणात् गोत्वंनस्तिनोनेनियातनेविनाषस्वडलेभमितिभावः जातमेरे।
न॰बो॰ विभक्तिस्थानोपपत्तीतिविग्रहः स्वपाकोपीतिकर्मण्यणपिभवतीतिभावः वक्षीयस्य
कृ॰ तिसंयोगपूर्वत्वादेरणो कावइनयण लोलवइति इहत्वभावोस्त्यपीतियणोतिग्रवि
१५ स्त्रुयात्विस्त्रुवङ् परीमन्तइतिदीर्घङ्पयस्यवेति दीर्घत्वाभावःहलादि ष्यस्यनेतिमति
15 त्वहलादिशेषस्यागमदघ्रादेशस्येवाविशेषोनातीन्याचाभ्यांसमस्येत्येवह्रस्वयादितिभा
वः यादेत्सुशीतिग्रहणोरनिदीति लोपेहिग्रन्थयलक्षणस्यापिनपाहपटइत्यत्रोपधाकृपि
स्यादितिभावः इहापिपूर्ववत् ह्रस्वहलादिशेषयोरभावः इणुपयइकउपधायस्यसः त्ता
नबोननेघीङनयोणह्रस्वेपयेपधाइनवेनयोगइद्वृत्वनयेनपंचमेकवचनेहपाहस्य
पान्तुकरणत्वेनप्रतिबदनुकरणमित्येतिदेशात्तनइहानोतितिइत्यसमासारहेत
नपुंसकह्रस्वत्वेसतिइत्वनस्यात् नइतिजानातीतितः श्नातोलोपइतिचेत्यालोपः पात्रा
प्तापायानेयाग्ताणोइत्यपंनत्वनेलाविकरणत्वात् इहत्वेउपसर्गइति नदहनामस्सं १५
ना नपायवस्त्रीहर्षः हलातिभृमसपायायानयोमत्वोमितिस्त्रयनेचयदायसयपसयपतिहका

वर्णो इति अनुस्वारो लिंपविंदेति भावनानुमासन स्कोति दिष्टो नेनलाभार्थं स्याविदेत्र

द्वणानन्नमनायर्थेकानो धारयइति हृञधारणे भृङ अवस्थाने एपतमो हेयोवतिग्रहणं प्र

यकर्येनमद्युमंनेनानरधास्पस्थाने इतिष्ठीहृर्षः पदमाह्निसूत्रधारादिष्ठिवकर्मण्युणाभा

वेनयावदार्तिकं अकरायनुपसर्गात्कर्मण्युपदेवाविप्रतिषेधेननिसर्पेकर्मण्णाशेषव

विवक्षायामणोप्रान्त्याशेषकृनेशेषषष्ठ्यां तेनसमासोभविष्यति एतेनगंगाधारभूधर

लवणादयो व्याख्याना धारयइति धारकर्मसमासौ चुरादिण्यष्ठपालन पूरणयोरिति

वाहेनमन्येन वदेपेति विदचेतनाख्यानादिषु चुरादिः तानायर्थानामन्यनमोवाहेन

मणोपनः इहउदाहरणोपुलिपिविदिभ्यानदादिभ्यः णाशाम्नवादीनामितिनुमदायो

दिभ्यस्तु णपृज्ञाणायादेशोग्रविंदामिनिचक्रस्यताभितेभ्योवंमनालेरवैनाकाष्टाति

ग्रानदाकारान्तोदलातिनन्ताहपयादरास्ताविंदति लभनइत्यर्थेकर्मण्युपणोवायनायदं

ददातिहृधान्योविभाषादद्धः ददइतिशेषपेक्षहोत्वादिभ्यइनिपत्तः स्याविनिहिवंअपिसा

वेधानकस्यरास्य [illegible] तो लोपइन्त्यालोपः वक्ष्यमाणोणइतिस्याद्यपेनिणप्रत्यये

नं.बो. सू. १६ 16

आतो युगिति युक् किं दायः धायः प्रत्यय इति आतश्चोपसर्गे इति कः स्यादेतत् दददानेनेदय
धायस्याप्राप्तस्याप्यविदधातोर्दय इति सिद्धे दाधाभ्यामादेन लक्षणप्रत्ययेन दायः इत्यपि न न स्यादेतदिति
व्यर्थमिति चेन्नान्यस्य वार्थेऽपि देवसूत्रे अददस्ददय इहापि ग्रहणाय पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति अ
नेनैव न अयका णकाविन्येमो दाणत्वस्यात् इति णाहत्ययार्थ इति निपातानामनेकार्थ
त्वादिति भावः णाशदा अनुपसर्गादिति निवृत्यमिति इह सूत्रे शेषः ह गजाविन्यस्याप्राप्तस्या
प्राप्तः इति प्रश्नेषः ननु शीङ्गीपणादिशेनत्वापि ग्राते अच्छात्मानावाप्नोति प्रश्नतीनाना
पकारो नानावाप्रश्नेषेणाग्रहणेऽव्याख्यानादिति भावः कंवाधितमिति अन्यथाप्यातश्चोप
पसर्ग इति विशेषविहितः कः सामान्यविहितस्य वाधकः स्यादित्यर्थः स्तुगतोप्याचात
सूत्रे पत्ते मृगुः इति नालवधयपाहिमापमृत्योति कृदाद्यन्तः तद्धनाकवानप्याव अयुग्पपेस्य नाम
भावः किमत्र हकर्तापि वस्ते विशेषः परमास्ति शेष इति नैषधातोश्चप्रयोगाप्रवचनोऽस्थि
तयाप्राप्नुवति यदि तु सूत्रे आत्ममण्डणेन ग्रहणं स्याद्विहितमयं वाधितवान्नाङ्पूर्वका
न्मृगोति विशेषविहितेनाण् एव स्यात् यावत् तु भव इति रूपं न स्यात् किं त्वाप्नुवति स्या १६

हितिदिक् लेहश्चैषइति इगुपधज्ञेतिकप्रत्ययेगुपधत्वेति कप्रत्ययेगुणोनस्यादिति
भावः इकोनेतिनिङ्डुडुपनाप्रन्यस्मात् देवेतिनितिङ्गुनानांविन्यस्मात् दवइतिदवदा
वो वारण्यवह्नि इत्यमरः कार्षिकेतिभाष्येवेनह्यार्गिकंनास्तीति मन्तनेभावश
ब्दोऽस्यायुतिव्यतत्राह भाष्यमतेनेतितिरोहकः गेहइतिप्रत्ययार्थस्यकर्तृविशेषणं
नोपपदंगेहइति नासंपुर्कोम्पइतितिहेष्यादिन्याभिप्रेत्याहः गेहेकर्तरीतिपतनत्त्वेः
नस्तकयम कर्तरिगेहेगृहतोऽइतिस्यादेतिगुपधलत्तणेकप्रत्ययेहत्तेगेहशब्दस्यसिद्धेः
नान्यादितिभवतिहितानन्यानानुहंमेवाकौशेनीत्यादौ पेवशब्देनपुंसकत्वस्यापि
व्यपदिश्यनेएवंगेहशब्दस्यविद्यामतिमतोदारभृतोपचारिकइत्यर्थः अत्रेदम
वधेयंगेहशब्दोयमदिवाद्भ्यलिंगः नत्वनपुंसकलिंगाभिधेयपयवचनपुं
सकलिंगस्तबहुवचनान्तगेहाः पुंसिभूम्न्येवेत्यमरोक्तेरिति शिल्पिनिष्वुन् पूर्वेणसाह
वधीह्निशिल्पिनी। तयपि प्रत्ययार्थस्यविशेषणं नतूपपदमित्याह नहतिकर्तरीति भाष्यम
तेनेति तथाचैष्टेरजकरजकनरजकस्यासेव्यानमितिवार्तिकेप्रत्याख्यानात भाष्यकृतो

मे रजकरमरजस्यकिंवास्तिद्वेकिंनपरवपते आगोणादिकाइति तत्रकैयटस्त्वाह रक्तइतिङनशि
ल्पीतितिष्कन् रजनशिल्पि रजेभेकणितिष्ठन् रजइतिभूरंजिभ्यांकिदितिस्यन् प्रत्ययइत्या
17 दिगणस्याकन् गामादाग्रहणेष्वविशेषाद्विति प्राङ्इत्यपेमेवेहत्वेते ननुमानगताविति
त्यकन प्रत्ययोहिगामार्थविषयमेव शिल्पिनमभिधातुंसमर्थमित्याशयेनाह गा
यतेरिति एवंदयोगविभागाउनरगपुष्पवानुवृत्त्यर्थः गायनइतिआतोयुक् जहातेरुदक
मिति उदकादधिकंवहनात् भावाभितिभावः पदार्थाः तान् जिहीतेइतिआहाङ्गतौ
भजामिदिति आभ्यामप्ययं तेषुल्लपंचमीस्थाने व्यत्ययेन ज्ञहपोस्सपीतियण लस्पनेइ
तिभ्यः सहचारात् योहियापुनपुनरभवति तत्रतत्रप्रायेण कौशलंलभतेतेनसह
दिपिपरत्वंकरोति तत्रवुनयस्त्वबहुशोपिदृष्टंकरोतितत्रनेनेतिभावः आशिषिचव
श्चामार्थेतामामीयावश्यपोक्तयमेनप्रत्ययार्थः कर्तरिवुकदिति कर्त्रर्थविधानादित्या
शयेनाह आशीर्विषयातिदिनाजीवनादिति जीवनंनवभूयादित्यर्थः जीवकइतिहि १२
यतत्परमपि आशीर्विषुनप्राप्तेतितिविधानात् प्रत्ययस्यादितिस्तत्राभावः जीवकाकर्मणोणा

उपपदसमासइत्यर्थः कुंभकारइति अणि कृते कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठ्यन्तस्य कुंभशब्द
स्य कारशब्देन कारसमासः षोडशविवक्षायामिति पदसंस्कारपक्षे तत्पुरुषः ङेयायाः पर
इति कर्मणि षष्ठ्यन्तं तेन समासइतिस्वव चेत्यादेनत् धातोर्विधीयमानस्याणादेः पदवि
धिनाभावेन समर्थपरिभाषयाग्रनुपपस्थानान्यथाति कुंभकरोतिकटमित्यादावपि सम-
र्थादपि धातोरणादयः स्युरिति चेदत्राह कुंभादुपपदे विधीयमानस्यापिणादेरपि पदा-
श्रितविधीनां समर्थपरिभाषोपस्थानाभावाच्छेषः उपोद्घात इति पदे षष्ठ्यन्तमिति श्र
वात्कोनादिति कृदासमस्तकापि वादिरिति धातोरुपसर्गइति प्राग्धिप्रोष्यात्स्वर्गह्रायदिकेन
वैभोगादेवइत्यात्ते धातोरुपितिप्रकमाङ मानेमङ भाण्यदानेधातयोः पर्णनिप्रमातर
त्यस्य शुकर्मकाणं कविधानेस्यफलमाह धातोर्लोपइति पार्श्रितमिति पार्श्रितायनेर
ति वैङ्पालनेभोसंधायाइति श्रणुकप्रसारणिभ्यइति प्रसारणमिति संप्रसारणपर्यायः
जिनानीति ज्यावयोर्हानोक्वादिभ्यइति श्रापन्यपग्रहितेपिति संप्रसारणात्पूर्वत्वेपि हलइति दी
र्घवकृतेप्रादीनामिति कृत्स्वः ब्रह्मल्यइतिडि तसमर्थात् भस्यापि टेर्लोपः एवैकदि स

ति किन्नान्तेऽप्रमाणत्वे दोषवद्बलजिष्णुरिति स्यात् आहाप्रहु इति केचित्समतिवद्विस्पर्धिन्यादिवाक्ये

न·बो नः ह्रेसंप्रमाणत्वे इत्याह्व प्रह्व इति स्यादिति वोध्ये स्पर्धिस्यः स्पर्विति सम्याहारो गरहत्ये

कृ· मनसप्तमीबहुवचनकृत्रिमस्यैव ग्रहणात् आरेभमानस्थानादिति कर्तरि पूर्वेणैव सिद्धत्वा

९ दिह कर्तरि कृदिति नसेव्यते प्रतिहिंछार्थेष्वसर्थे धातोः स्वार्थेभा स्वार्थेभावप्रवचन

18 सेवेबेध जर्थकविधानमित्यनेन गतार्थेति चेन्न वार्त्तिके हृष्णास्तत्र कृतोप्रहतिः किं

षष्ठीति सूत्रेण वार्त्तिकसमासे प्रसक्ते उपपदमतिङिति नित्यसमासार्थमिदं प्रतपव।

त्सुइनेनास्वपदविग्रहमाह आत्तूलामस्यानमिति नन्वेवं च जर्थकविधास्यानायावि

धिह तिपुण्यर्थमिति वार्त्तिके स्याग्रहणव्यर्थमिति चेदत्राह प्रकर्तरिकारिके विधाना

र्थेन त्रस्याग्रहणमिति आत्थ्यान इति स्या इत्यस्यके परे आतोलोपः इति लोपः उदः स्था।

स्तंभोरिति उदः परस्य स्थस्य पः उदोदस्यवर्त्तते अत्र आचाया आह्नूस्येव वर्तनः इति नपुंसके षष्ठिते

नदपेत्यमिमतोरमायामन्के भाष्यादौ सर्वत्र पुंलिंगस्यैव उदाहृतत्वात् लः कर्तरि मति

आवेकः किंवीः प्रादिनोन्यस्य इत्या मरकोषे भावे कस्य पुंस्त्वविधानात् भावेनणाकृच्छ्रो १८

न्यः इति नपुंसकविषयानेकस्य पर्युदासश्चेति नणकविज्ञ इत्यत्र चकारं यस्थाविति नस्यकपवि
वनणकचितस्तेभ्योन्य इति विग्रहः शेषं चं कथमन्यथान स्यतिनम्भूमिरस्थिते गोस्थानमित्यादौ
नेति भावः प्रावाडूस्यसेति व्याख्यानः स्त्रेस्यः सस्येति व्याख्यानं न दाकारे विशेषेन कन्यथान स्य
न्यथ्या स्यत्व्याख्येय ह्विष्टः त्रिष्ट इति द्वयोस्तिष्ठतीत्यादिविग्रहः पवेपदिष्टः ग्रामणिष्ठगोष्ठः म
व्यष्ठः अयष्ठः कुष्ठशेकुष्ठः मकुष्ठः पुंगुष्ठः मेजिष्ठः पुंजिष्ठः परमेष्ठः बर्हिष्ठः दिविष्ठः अ
ग्निष्ठः ग्राम्भ्यामिति परिस्रजापजुदासावित्यत्र पंचम्यर्थे षष्ठीति भावः नृदंपरिस्रज इति अग्रम
नेरमा दावितिवैकल्पिकौ हूहिर्वेवास्थितविभाषया नत्वेकस्यादेवेत्यनेन मूलविभूजादिभ्य
इति नादर्थ्यपषाचनर्थी मूलविभूजादिस्थित्यर्थमित्यार्थः प्रेदाः गामादाग्रहणेष्वविशेषा
दाह दाक्रपाविति पथिप्रस्त इति पंचभ्यानंप्रकर्षीणायामानीत्यर्थः प्रादलिति प्रशाहूमात्रेय
पदे समस्यचविनार्थबाडुपसर्गानरेसतिश्रानोनुपसर्गे इत्यनेनापि न भवतीति भावः गोसे ख्ये
इतिगाः संवहेइतिविग्रहः चातेडुः ख्यानवव्यापकथतइत्यसत्यनेसूर्वस्यप्रयोगोनास्तीति
नासकारः सार्वधातुकमात्रविषयासोधातरितिवमनोरमादौ स्थितं गोपोष्टक इह्यग्रा

महाग्रहणेनोपधाविशेषणविज्ञापनेनैवग्रहणेन नन्नगाडगतेनागास्त्वनाविन्यनयोः स्नताभिधानात् मा
न० को० मराः सामगीति यत्तेन टकः किमेमालोपार्थं टित्वं नङीवर्थमिति धतिने प्रत्ययाधिकाराट्टकः
कृ० प्रत्ययत्वेन प्रत्ययः पक्षेपातिधानोपचयपवस्यादित्याद्यर्थमौ टकि नाविन्यस्यात्र अशंकैव नास्ती
१९ तिवोध्येसीमस्मैरायइतिकर्मण्येणो मन्त्रासोयुगोनियुगापिवतिरितिलविकरणाल्लवि
19 करणायोरितिपरिभाषालव्यार्थकथनेउपपदपरिगणनेनवाचतीकमेवास्तीरपतिदी इपि
वति अनोऽनुपसर्गेकः शमीतिचटग्रहणमेवसिद्धे चटिग्रहणं लिंगविशिष्टपरिभाषाया
अनित्यत्वज्ञापनार्थं तेन मद्रचारीत्यत्र टच् न हि घटीत्ययं इत्य अहि मन्यवयोरिति स्वचनेनेति दि
ककवचहरः इति कवचौ यमनेक्रियमाणे संभाव्यमाने वा चयागमतिनेनामन्यथ पिकवच
ग्रहणे कवचहर॰॰ इति भवत्येवहस्तस्य कयोरिति अनेन स्तंवैरं नाकर्णेन पितायामाशमि
धातोः शमिउपपदे धातुमात्रान्ते नायामच यात् पुनः धातुग्रहणमिति असति धातुग्रह
णे शमिसंज्ञायां मित्यस्यावकाशः संभवा संवयः कृतेनोहननसाक्षी लेपतस्यावकाशः आ
ढ्याः शंकरइत्यत्र उभयप्रसंगे परत्वाहृयवस्यात् धातुग्रहणे कृतेनतस्मामर्थ्याद्देवभवति १९

नञाह पांकरानामित्यादि अनधिकरणार्थमुपसंख्यानमितिदर्शी इति पञ्चास्यामित्यादिना
ऊरूवा इतिऊरूषुदेशेषुचरतिप्रटीत्यर्थः भिक्षासेना अनधिकरणार्थस्यारंभः पचादिष्विति
टविधानतत्पदमतिदिष्टितिनित्यसमा नित्यसमासार्थः सहचरः सहचरान्यत्रतत्पुरुषे विवै
कल्पिकः समासः कृत्तोहेतहेतविद्गलौकिकः स्तनन्धयो जकोहेतुशाखेतिकृत्समः केव
लेकृत्विनसंदभवात् पीत्याष्ठिति ननुवाच्येषुकर्तृविदित्यस्यवाधायनेतिनिभावः हेत्वादि
षुकर्मणोदाहरणं हरतिशायवकरीत्यादि पशुकिंजंभकारः इहप्रसिद्धतरत्वात् लघुर्बेध
कोपिकरोतिरेवगृह्यते ननुकृञहिंसायामितिहेतुः कारणं आनुलोम्यमारादि चिनानुव
र्तेते दिवाविभानन्तुश्चेत्करपाहेतुनञ्समासेस्त्रीकृतेपीह सिद्धो सूत्रेवेतनशब्दान्स्थयागेन
नग्रहणंव्यर्थमितिचेदयाऊः स्वरेतविशेषोस्ति नञ्समासेनअव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे
णभवितनः स्यादनेनतुशाहोदिवाभूत्वा रात्रिरित्यादाविवाशाद्बलप्रकृति शाकिमत्वरत्वात् मूले
नकान्यपिकानिविद्वदाहरणान्युत्पाद्यानिकरपदकारः प्रत्यादन्याहरणकारेकरोनीतिकारक
रः आदिकरः नादिकरः किंकरः वालिकरः चित्रकरः क्षेत्रकरः जङ्घाकरः बहुकरः इतिवार्त्ति

न·बो
क्र·
२०
20

कश्चित्तिके पटहृरदन्तादिरीतोक्तमाथवस्तुः इहितियमित्याहुः प्रयोगेऽवावितिपन्नाथाहृतो
क्ते हेत्वादिषु पूर्वसूत्रेणाटप्रवभवंतितेन किंकरणशीला किंकरीत्युपपन्नं भवतीति मत्वाहदेतं
केयरत्वादघाटघाघाघनित्वात्सूर्वे विशतिषेधस्तुतिर्मूलत्वाच्चेतिभावः हेतोत्तुपसंतांतरमणु
क्तमस्यवाप्यवादिषुपाठः कश्चित्तु इति दिवाविभेत्यस्मिन्सूत्रे किमादिग्रहणमपनीयप
चादिष्वेव नहृ ऽत्रषुक्तजः इति पठितवैवार्तिकमपीत्थमेवनेयमिति तस्याशयः अस्मिन्पक्षे
कएषणंवाधित्वाचरिताश्चोऽस्मिदेवत्वं हेत्वादिविवक्षायामभावात् टेनवाध्यते तेन प्रयोगविना
पि किंकरीस्यादेव प्रयोगविवक्षायां तत्तिर्वाघेडीपू किंपतत्व इत्येतिप्रक्रियायां विकल्पोक्ति
स्वाकरविरहत्वात्पयोपिप्रघेशमेगाच्चयुक्तैवाततत्वाजभावे दिवाविभेतिटस्यादितिवाच्यं
सूत्रे किमादिग्रहणापत्तयतस्यहृरदत्वादिभिरुक्तत्वात् अथवा सूत्रे किमाद्यपनयनेमा
स्त्वीति प्रौढिवादेन प्रक्रियेयं ग्रन्थः प्रवृत्त इति स्वीकृत्य मेनथाचहेत्वाद्यविवक्षायां किंपतदिति
वार्त्तिकेनास्तु नह्यविवक्षायामस्यप्रवृत्तत्वात् टइति विषयविशेषव्यामेदात्फलितेविकल्पमा
श्रित्य प्रक्रियात्वेतिप्राचोक्तमितिस्थितमस्यगातिसमर्थनीया कर्मण्यप्रमेयोभवनिर्वृत्तं २·

कर्मानुवृत्तैः पुनः कर्मग्रहणान्नवत्वपरत्वेनत्याह कर्मशब्द इति तेन च करोत्यादिष्वतोमित्याक्
इतरपदस्य प्रकृतिस्वरेणानवपदमाद्युदात्तत्वेनेकहविति एवं गिरिसिलकनकाचलः कतिनते
तिवासभजो: किंदिक्तपरत्वोपरः कति न संतति भदारकाः महत्तमलयातिलः कैश्तित
तेजालिलाः प्रभस्तविभुयाश्रयः कृतिनसंतिऊऊकिं मवाश्लिके घोचित्स्प्रयोगः प्रमादि
कः पवराजः खेषारजेरितिरेपनस्यातिर्देशोतनव्यवृद्धस्यकोतिर्देशाः खेशः शीन्कारणात
लिंगात् नहि सर्ववृत्तकोत्वमति शब्दस्य यथास्यादिति मच शब्दस्य षाषिसत्वमतिवाविशे
षालिनवउनरार्थोषान्वमितिवाच्यं इहार्थत्वे संभवति केवलोमतनरार्थत्वपात्वापन्नान्नदे
नदाहृतराण्णेनादेररिति प्रकृदं पनर्वाणग्रहणेनेदंतविषोक्तिद्वापचेनग्रहणेष्वतिचयरः।
त्यादौ कृत्वेहतेमभप्रवृत्तार्थो नयात्रि श्रेनः शब्दः समीपपरस्त्राद्वासासावंनसेतिविग्रहः
निपाननाद्धि शब्दणस्यपरनिपातः समासः कित्यनयस्येति सूत्रेण विहितो याः चूनदंनस
मलितिताव्याख्योयनेपवंचगननमेजयरन्यादौ स्वनो कृत्वेतिमम सिद्धये प्रथमे कितिहृ
सः प्रवर्तनीयत्वात्रवपेपेशाईजस्यारइति षाईत्वेषाईः प्रपशब्द ऊन्मायो यजते नहतीति

न॰ बो॰ कृ॰ २१

२१

ननु मायायामाई प्रयानपाह्नन्यानयं पन्योन्या पंकायामाह अंतर्भाव्यनत्वं पे इति यथा संख्येवारवि
नमाह अत्रलिटिट्टिता विदिति अवयवे अवविनार्थेनादिति भावः स्वयामन्ययथोनादेवपेटो
डीविष्टोनान्यनइति वर्द्धमानहीरस्वामिहृदन्नादयः तेनपाया यथ्या पेहिति समप्रत्ययेयानो
नुपसर्गकः प्रत्ययेवटोवैयप यथा केन्यामेवयतिमोवा अत्रचसंप्रदाय पववनासि केयमह
तियाप्रायो नियमादेशः नाडायनच्छोऽश्वयथा सख्यो नेपतद्वैवेव स्तत्रभाषहृतोचसंख्यिनेय
नयथासंख्यमिति सूत्रेनाडायनश्चोविकुराह तेभाष्येनत्याग्निमात्राभि प्रायेणेत्येकः पाह्
कोलभेनमन भेदेनन होष्यमिति पटीव्याविति नयादित्यलवान् शाङ्गमदाजहारः वान
यमः वानयइति ननुभव्यादीनमपनइति सूलेऽत्रोपात्तितिनोऽद्विरुक्तलेन तु कृलस्येव उ
कृत्स्यापि समस्येन बाडपपदत्वं स्यात्तनः अनुनिवर्हिष्यं सन्दययथा संख्यस्यादिति चेदत्राहः
नाडीमत्स्योविनिवाल्हाघवाडकूलयोरिति वत्सके उदीति ख्यलोत्साहरण्यात्रोपसंप्रदाय वेपादी
निपंचम्याख्यानेसप्तमीकृजिवहोरितिलपंचम्यास्थानषष्ठीति पतच्चयथासंख्यसूत्रे कैयटे
स्पष्टं किंच कृञेसकर्मक नान्कमेणानिपतिष्ठनेतेनकर्त्तुविपार्थनेनोक्तः अत्रमतवाच्या २१

त्वेनासंभवात् नवेत्तदाहस्तुर्वीभ्यामित्यादिना विपुंस्त्व इति अत्रोद्दिष्टं वदजेन स्वेनस्तु कानान्यरा
ममत्तमस्तवाङ्: स्वभावत्वसैत्तिकियोविपुंत्वद: इत्यमर: अर्हत्वदेन मर्मस्तूगिन्यमर: वणोस्त्रि
यामेमिममहीतितिव अस्पर्यपश्यस्या इति पाञ्चायेत्तिपश्यादेशा: ग्रामियरं चेदेपवंमराजहाराग्रस्त:
यदपरिहार्यदर्शनं सूर्यमपिनपश्यंति किंयज: पर्व्युह्वमितितेनसत्स्यपि सूर्यदर्शनेप्रयोगा
न विरुध्यन्ते यद्वात्र सूर्याभाववर्जनमात्रे सूर्येन चंद्रादेर्दर्शनेवाविवक्षितेनतदाव्यवधानमवत्य
पिभिध्यानादितित्यासके रापप: प्रियप्रणोवद: त्वेन त्वेकारामसर्थः चकारस्तत्वेविरुद्धस्व
इति विषेधवणार्थ इति वृत्ति: त्वेरुद्धस्व: इत्युक्तमानेयमेव धानतमेनयइत्यत्रापिस्यादितितदा
शय: प्रकाशुवंयस्यनत्रेति प्रहस्मितित्वेधानमविष्यतीत्यादिनाहतिं प्रथस्यास्वमाद्धशापि
प्रहृते प्रत्ययांतरकरणमत्तनार्थं द्विवन इत्यत्रहृस्वरणाजीयो यथासांतो शायप्रमाम्भृदितिन
त्वेवमनत्रेवृक्तिकियतामिति चेत्सत्यं इहकरणममतोक्तविरुद्धवतीति ज्ञापनार्थंतेन गमे
रसीतिना पूर्ववार्त्तिके किंन ज्ञापसिद्धमेव अनेनार्थमिमिति संज्ञायां नवक्ष्यमाणेन गमश्चे
ति सूत्रेणैव सिद्धमिति भाव: विहंगम इति विहायसाकाशेन गच्छतीति विग्रह: पूर्ववार्त्तिक

नैकृमकृत्वा खेत्विति हृष्यकर्मणस्तामर्थ्यामित्यचापि कृविद्रवनीस्यामायेनोदाहरन्ति भगवेग
मः भगेगामः इति इहगासीरुपीतिखेत् हिंषतपः इति ग्रहहिं बादितिमभिहृते संयोगाल्लो
पः वाचियमोब्रतेतिपातनेः इति नैवेवाखेत् घनान्यायो ध्यत्रैवतियात्पतामिवाच्छेब्रगा इत्यत्रा
पि प्रसंगात् यदितिपततबलादेवब्रतविषयतायामाश्रियते नैवेववाब्रतग्रहणाक्रियते
वाच्छे यमोब्रते ७ वेदेवक्षेतिनदाः वाचियमो उम इति सूत्रं पृः सर्वयोतिन्यत्र ७ वेदेवितिभ्यासक्ता
मकर्त्तेषु ड विदारणे ग्रथमेवरटत्येनेनगुह्यमपेदड घादयः इत्येताविति सेघदायः प्रसंगात्थे
मिति संसत्तायांभन्देब्रसेति हृदमाणेनासिद्धानीति भावः आशिषि भवइयाव मा शोदेनेन
श्रतीयत्यादिभिर्भेजनेभवति सुपवमच्यते इह वा सत्रपविधिना लुङपि आशिषि भवतः मा
वेश्राशिषि भवतः भावेश्राशिषि भवते मित्यत्र एव सूपता हि वाङः न चाक्रमक लुङन
नुमलल घेंडु वा सहुपविधिनेति लुटोतिषेधः सांक्यतत्र हि बजादे वोपकेनेनक लुङा
पः प्रमक्षात्सत्रातिन्येवायनेनविकल्पेनेतितत्स्यार्थः इहत्व लुङोपवादः खेचक्षत्रवा २२
सहूपन्यायोतिवीयपपनस्ताशिषि भवतमिन्दुदाहरनोजपादिन्यसामिसंभवेतिदिक

संज्ञायामन्ते विष्कम्भः कैयटमिति नरमाविष्कम्भस्थिरा इत्यमरः छात्रेत्यमत्रामिति नत्फल
नस्वरावग्रहैार्यतेनमात्रावशिष्ट इत्यत्र हि रथ्यमित्यवगृह्णाति कुड्मपदप्रकृति स्वरेण
नोदात्तेनाधीयते स्तुवंडेन विग्रहेनस्यात् नविपपत्तेषूदात्तस्वस्यात् इत्युक्तमिति नाम
वद्य ‥ रोयेनेत्यर्थः मन्त्रान् रेवेति हरदत्तादिमते इत्यर्थः चित्तव्यापारोपरमः शमः इं
द्रियव्यापारोपरमस्तु दमः इत्यादिवेदान्तग्रन्थाश्चेत्युक्त्या संज्ञायां किं ऊरुटभविमतीति ऊ
ऊँडवभारः गमञ्चपूर्वं सूत्रुपवगामिनोक्तः उनरसूत्रेगगावात्तु वृत्तिरस्यास्यात् मन्त्रयमट
नीनामासूद्विति नदुरोरथिकरणेकर्मणीन मषड स्त्राविति विलेचसूत्रेन गम्यते इतिसूत्रा
मः यथाडुर्गमः दाराविति शाहूपेत्त्वयाङ्गुलिं गलानदारु दारुशाहूइति कष्टे दारविपन्ते
मा इत्यमरः हविर्यानार्थमिदं प्रएडतकर्मण्यपणीनेववसिद्धः प्रलोन्येवसिद्धेः रेनग्रहणं
स्पष्टार्थं ग्रन्थार्था हिः टः प्रत्ययः स्वभावेन दार्वाहन्मीति दार्वी चाटः द्विया काल कादार्वा।
वाटस्त्रैवनस्पती नो ऊ माराशिर्षयोर्णिनिः पतयोः कर्मणि रूपपदयोर्वा ते णिनिः स्यात्
सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये सिद्धे नाच्छील्यावश्यकार्थमिदं विरहे षिणी नार्थः शिरसः शीर्ष

भावार्थवचन लक्षणवतीति सूत्रे लक्षणशब्दः शास्त्रार्थे नेष्ट इति भावः यथास इति जायामरण
न·बो· सूत्रके पाणिरेखाविशेषादिकं यस्यास्ति स नोच्यते इति गौणोऽयं व्यवहारः एवं पतिघ्न्यादयोऽपि वेद्याः
कृ· अमनुष्यकर्तृकेच मनुष्याभिन्नकर्तृकेऽप्येवं तन्मात्राद्दर्शितेऽक मनुष्यदेष्टक व्यवहारः मनुष्य
२३ शब्देऽप्यामनुष्यः पिशाचादीनां देहमाश्रित्य प्रयोगः लक्षणानुरोधेन व्याख्यानमभिप्रा
येनाह निलकाल इत्यादिना अनुबंधकृते मनुष्यत्वमिति निर्दिष्टमाह शब्दाश्रयपाविशिष्य प्रकृतेनाह
वाह्लिकादिति शाकोऽहमस्ति शाकोऽपि किं विशेषणमस्तिनेत्येतेनैतदर्शितं चानः यथनीहृश
क्रियाक्रिया शाकस्यकर्तृत्वानुपपत्तेरप्यापि शाक्रियाग्रहणसामर्थ्यात्मकर्षं विलायनेनेन
त्वेवतेनेव दृष्टेन्यायाशक्तिः साम्प्रत्येकपाटद्रु इति केचित् पाट इति प्रविधान इति कपा
नटे पाठान्तरेऽन्यदनेः एवाद्यवकेवर्वालें इत्यनयोगविभागाकोऽकवादेषाः इति दृश्यन्तः
व्यवर्थोऽपीति अमन्तज्ञापविधिरिष्टित्यर्थः आल्पकरणमिति लिंगविशिष्टपरिभाषया आ
त्मगणपाठे पुरुषपरेषप्रदानेन तदापि विल्वनयप्रय स्पतिदुःखेन एतदेवरूपे ·
अप्याउजवेत्तनेनेति नविहृत्तुमो ऽ भावेपिकरणा ॥ पिकरणया २३

श्चेति ल्युडभावेन स्यमित्यत आह प्रतिषेधसामर्थ्यादिति न यादि अस्याकरणमिति पल्यु
ट्स्युनोरन्तरत्वंन न चाल्युनि मङ्गलसेनापाना मितिवाच्यं अनन्यय पस्येति पर्युदासात् उदित्विरश्वे
तिनिपातनं संज्ञकत्वेन स्येतस्य अव्ययत्वात् न च ल्युनि समासे उपपदसमासे इति नित्यसमासो
लभ्यते ल्युटि तु नेति वाच्यं ल्युप्रयोगातिसमस्य संभावनस्यापि नित्यसमासत्वात् न च स्त्री
प्रत्ययविशेषः ल्युटि इति स्त्रीग्रहणं स्युनि न भवेन स्यत उपसंख्यानेन न चाडि सत्स्वत्वात् ना
पि स्वरे विशेषः ल्युटि लित्स्वरेण ल्युन उदात्तत्वाविशेषात् न च ज्ञानार्थमस्य विकिमिति वाच्यं के
कलोनार्थे विहितत्वेव ब्रूयात् न चैनत्कृत्समिह ल्युडाधिनेति भाष्यमतेत्विति भाष्यवार्त्तिक
स्वारस्येन ल्युटिष्ट इति केवलानार्थे लभ्यते अनस्त्वद्विशेषात् हृतिकृत्स्नमनसपुक्तमिति केपटः
कर्त्तेति भवः अर्थेनेष्विति अथाविस्मनुवर्त्तते अन्यथाश्रयाभविष्यः आचाभावबुकः इतिष्या
दितिभावः कर्त्तृग्रहणं करणानुवृत्तिभ्रमनिरासार्थं चेति भावः वस्तुतस्त्वर्थमेव अविन
त्वादेवानुवृत्तिसिद्धेः उत्तरत्रापि उपायायोगेनेति स्पष्टीकरिष्यमाणत्वाच्च वकारोऽसमर्थः चका
रश्चित इतिप्रतीतादार्थः जकारोऽनुदात्ता र्थः स्यादेतत् विस्तरं इकारो सरविन्यवो वाच्यं नापवकारो

न॰वी॰
कृ
२५
25

पिनकर्तव्यः प्रत्ययस्वरेणैव प्रभिन्नसिद्धेः इकारादिनत्र सिद्धये इडागमे कृते प्याप्रमात्रुदात्ता
इति तस्याप्युदात्तत्वात् न च कृत्यो केवलाद्वाचादयस्येति स्वरस्तैव ग्रहणं तस्मात् वकारगु
वंप्राभावादिकारस्य लक्षणिकत्वात् घञ्वणत्वयोरसिद्धत्वेन स्य इतिरूपाभावाद्वेति वाच्ये कृ
तेति इकारेण दत्तुवंधग्रहणेनानन्दत्तुवंधस्येति परिभाषया ग्राम्यकृतादिलवपवग्रहणं
स्यानर्थेनस्य इकारो ग्रहणस्यामर्थ्यादस्यापि ग्रहणमस्तीति किमिकारेणेति चिंत्यमेतन्न तु
वेदत्वाच्च भावादिकारस्य च कारस्यवमस्तीति शंका एवमाचोदकस्य वः येन नन्वर्इमात्रकमि
तिसम्भवे स्मन्नत्वात् यत्तु हृदयदत्तेनोक्तं घञ्वणत्वयोः सामर्थ्यादस्याग्रहणमिति तदयात
नः स्त्वमपेतयास्यत्नक्तो प्रत्युत प्रक्रियालाघवेन घञ्वणत्वयोः कारणस्यावितथयासाम
र्थ्याद्योगागमादिनिकृ निहितमिति ननु स्पष्टे समकर्मकत्वात्कर्मण्युपपदे इत्येव प्राप्नोतीति वे
दत्र प्रांवः पूर्वसूत्रार्थकरीत्यनुवर्तने साचानुवृत्तिः कर्तरीति हिन्यते तेनेव कर्तेति किंतः सिद्धवाच्य
प्रसतिकर्तव्यप्रप्रार्थ्यार्थाकर्मण्युपपदे सकर्तोकरणांदौ वापरः इत्येवं कर्तृप्रवपरस्य याच
हत्वेनेऽउपपदे इति फलितं भवतीति मेत्रसगीत्यादिपि सिद्धमिति व स्तन लकर्तृग्रहणं २५

वर्थमिति पूर्वसूत्रपदोक्तेनैवेदृक्कर्मप्रवृत्यर्थेनैतावदपकमिति शब्दस्यैत्र स्थानाद्यादेः
किंयापिसिद्धेः नचाकिंयिकत्वेन स्यादिति वाच्यं किंत्वनन्ययोयस्मादिति बहुव्रीहिबलादेव
कत्वंसंभवादिति हिकस्य नित्रिंशांसाचर्यानुवेत्तादादिकस्य ग्रहणेन न भवति सूपत्वोः गुणि
रयोर्गे गुणसमायाद्वयोरपि ग्रहणं विदत्तानेविदविचारणे विदत्तनायाणामपि ग्रहणं सा
वेदेन्यकारस्याविवक्षितत्वात् गुणादिति पूर्वपदादिति सत्वेनन भवति छंदस्यापनुवृत्तेः
नस्यामावः मनः स्त्येननगुणदंतायीयतेनित्याद्विनेयाद्विविषयत्वात्रनस्याभामादिन्यश
वमिति मायवादयः उपनिषदिति सादिरयनेविनिवः ग्रग्रहण्ग्रामाभ्यामिति सप्तम्याग्रा
मणीरिति निर्देशेन तामितमेतत् तिसृपत्रन्यपविषये वेदनेनकर्मण्येणिनत्वंभवति
ग्रामनायः तापकस्यसामान्यविषयत्वादग्रशाह्लापपदाणिणत्वेनेनाग्रणीरित्यादिपिसि
द्धमित्याहुः ग्रदोनेरेचेविटस्यादिति ज्ञनस्यक्रमगमाविडितपूर्वस्त्वादनुवृत्तेपूर्वस्त्रयेव
हृतोपसंतेनवहिच्छेदसिद्दस्यत्वनः छंदसेन्यनुवर्तनात् कामयुवेति येनविति शेषः का
मंदाम्यीति विग्रहः ग्रन्येभ्योपिदृश्यते इहवित्नये छंदसीमनेविचप्रत्ययः आतापति

निरुक्तोऽन्मनिनादयस्त्वाद्भुवे नदाह मनिन्क्वनिब्विन्यादिभ्यसेमेति उब्ध्युल्लोनीतिविग्र
हः प्रानः प्रानः पनीति प्रानविश्वायणः कृतिपिहस्वस्यापिनीनक् आवावेतिमनुनामि
कस्योत्वमवादेशः सोदीर्घेनलोपोरोटवेटिति कृपविधावुहिस्यापो उपधायाणः जस्त्वबवे
वाहश्च ऊडिति वाहाहस्यात्मनीभिविग्रहः ऊमोरोटरितिटिडितिपाठवहः स्कंपः स्कन्नेभ्यो
पिहूयपते इतिसूर्वेपदांतस्यदीर्घे इतिहरवदनः अनः अनिनेति निवर्तनेऽस्त्रोपलयत्वोरु
त्वेनेनातिनेनातिनरूपेलयाभ्यासाभिधाराहाह पदांतस्येतिहुप्राणीतिव्यवनप्राणनेहि
प अनुनासिकस्यदीर्घः लहिस्कंचुओविनिनलोपनिषेधः अन्यत्रन्ननलोपेनभाव्यु
मिति स्कंदुड्ओनुदात्तेनेमित्रपीरितित्वेपिविह्निपि अन्यपेअन्यमलक्षणान्यायेनलादि
कित्वन्यपयपरत्वमस्ति वर्णाश्रयेनात्मनियमलक्षणमित्येनन् वर्णाश्रयान्यपवेन्य
त्वादितिभावः प्रापास्तद्इतिमाकअनुशीष्टौ प्राडप्रास्त्रद् इच्छायामन्यपदीशास
इतिनासिद्धत्वादेवोपधापाइत्वमितिनियमार्थमिदंतेनआप्पारले इतिसिद्धमित्येके
अन्येनविध्यर्थमेवेदंनियमार्थस्यान्यभावात् नच प्रासस्द्ड हलोवितिइत्वस्यप्राप्ति २५

रस्तीतिवाच्यं नचात्रस्माद्धृद्वर्णोन्त्यपरस्मैपदिनरावर्णात्मग्रेहलन्तन् प ``पि सार्तिधास्तीति
त्वेत्रह्यप्रयोगकारणादनेलुङि आरन्तमारभेपदद्वयप्राङिति सिद्धान्तस्यापृजनरार्थेन
याप्रस्मैपदग्रहणाननुवृत्तेरव्याकारस्यहलन्तयापरस्मैपदेहलोयः पामिसस्मान्यरस्याडि
तितिष्कर्षः नयावाधास्तेरन्यत्र इत्वप्रसक्तेरेवनास्तीत्याहुः वस्तुतस्तुआशिषिलिङि
लङ्लोटौ लिङ्याशीः प्रवृत्तित्यादिनिर्देशेनैवसिद्धमितिनेदमपूर्ववार्त्तिकं नन्वस्त्वेवाव्य
मित्यस्यरन्यत्वाव्येयमित्यर्थः आशिषीत्याउक्तनिर्देशादितिदिक् स्वरवाधितिअ
स्यपीतियगलस्यकचसिध्याःतिक्किपिलमेघुमाख्येतिइत्वं नस्यानवक्षावस्यान लिङ्यावि
तिनिषेधात् प्रत्ययलक्षणसूत्रेण प्रत्ययस्यामायाराणियज्ञाङ्कियनेतन्न चेतितियमार्थ
मितितिनिष्कर्षात् यत्तुकैयटेनोक्तं इत्वमयकादाविवचनाज्ञापकार्थीयोदाहरणप्रमाणा
ह्वाप्रत्ययलक्षणेन इत्वेनेतिनन् आन्तलोडित्यादिसिद्धयेप्रत्ययाप्राप्तस्य द्विलिप्यर्थप्रत्य
यलक्षणसूत्रमितिवाच्यं नन्नुलियमार्थमितिनिष्कर्षपक्षेतेन प्रागुक्तमित्रशीविन्यत्रक
र्थमितिवसंभवेदितिचेदत्राहुः प्रागत्र इसद्धिः मितिननः आङितिमार्थमिदं प्रनादौवेदित्वंस्या

दस्येव नान्यत्रेति हलग्रहणं मास्त्विति सयमित्निन चैव हलादौ पिति सर्वधातुके रणः इमो
विनादन् ोडित्यादिना नियमपदेनास्तिउमीन्यत् विध्यार्थमिति पत्तोपि स्त्रीकार्यमिति
26 वाच्यं उतो वृद्धिरिति सूत्राद्धल ग्रहणमनुवर्तनं णहानीन्यनोति छवारणाय नाम्यस्त
स्यवीति सूत्रादचीत्यनुवर्तव्याख्यानात् यनत्तुकृयादिगणव्याने स्यादेतन् हृपिस्युः
क्विये सूत्राभ्यांकाष्टि ये सूत्राभ्यांकाष्टि सिद्धेनत्र कृष्णमीत्यादि धातुग्रहणं सामर्थ्याद्धि
धातुमात्रान्तवत्र घटत्ययोद्देनादिगुक्तन्तं पथावापनेन यतिष्ठतेः कष्किपावपिवे
नेति स्याकवेति प्रांश्मइति भावः नन्वेवं घामीयानो रित्य स्याकचति सूत्रनाचकारेनाचि
समन्विते सवर्णादीर्घेण घोस्याइत्यत्र विष्यातिपर्वचोऽस्सर्गोपवाश्चोऽस्तपातदेसनयासंदर्भ
वृद्धिरपि लभ्यते इत्याभावार्थं च ननीयमिति मन्हलाद्विमिति चेत्राऽऽः घ्रघास्याइत्यत्र प्रका
वशङ्काविति सूत्रेनोनरपदसंतोदात्तस्यात् कृत्कृत्णोगतिकारकपूर्वेत्रापीति घोस्याघाह
स्यान्तेनत्वात् किंचनेतन्नसमासेनन्पूर्वपदप्रकृतिस्वरः सिध्यतीति उत्तमोनीति उत्तम
भोजी घौलमस्य प्रायमेपिजेतिमविगुमपरिभाषणाद्वुरादिवाऽपूर्वः इदमानुमतावील २९

लस्य विवक्षितत्वात् अत एव न लोके तिनिषेधात् ब्राह्मणानिमन्त्रकर्मणोष्षष्ठीनकृ
त्वा उपसर्गाभिन्न एवेति सन्नहिद्विशेति सूत्रे उपसर्गो यो नु कत्वा उपसर्गाभिन्नस्यैव सुपो लाभाया
स्मिन्सूत्रे ग्रहणं सुपग्रहणं कृतमिति भावः भाष्यविरोधादिति ङकेच भाष्ये ऽवितिवर्जमाने
पनः सुग्रहणं किमर्थं ग्रुपसर्गमित्येवं नदपूत इदं तन्मात्रे पथ्यास्यात् उदास्ताविण्पः प्र
ण्यासाविण्प इति अस्यायमाशयः सन्नहिद्विषेति सूत्रे सुपि स्यादित्यतः सुपात्यनुवर्तते सह्युप
सर्गेन तत्पुर उपसर्गो यो तिष्ठ ष्यत्रके नविहानुवर्तमाने प्राध्याधिकाराड उपसर्गे न रमेवस्या
दितिनिष्ठ वेति मा भूदित्य सुग्रहणं उपसर्गो यो तं भाष्यानुहत्याविवक्षात् सर्वथापि सूत्रमा
त्रे उपपदे णान तत्रुपसर्गो एवेति सिद्धान्तः एतच्च शाब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यमिति एवं च यथा णि
नीयामन्समाविणीमिति प्रक्रियाकारप्रयोगोपि निर्बाध एव प्रमरस्य प्रायुक्तलिङ्गविशेष
विधिर्ध्यायीविशेषैर्वर्ष्य एवाधिन इति दिकसाधुकारिणीति एतच्च तापकौस्तुभे ग्राकेरति
सूत्रे हितनाधिलाभ्य यकसाधुकारित्वेन तच्च नाक्लीलं विनापिणानि सत्येव वाक्यनिब
त्तणाद इति दत्तवाचा निकमेव प्रतिक्लीलार्थमिति एतच्च केयटहरदत्तादिग्रन्थस्प

हं यत्तु भर्तृवार्त्तिके ब्रह्मवादि शाब्दस्यानादिनिधनत्वं मन्त्राद्युक्तादिपरतया व्याख्यानं कृतं शाक
टिन्यधिकारे ब्रह्मणि चेदेर्णानिवाद्याद्यकं वचनेनाल्पवेतिकथमिदं संगच्छते निचेदत्राह:
२७ भर्तृपादानामयमाशयः स्वप्यजानानाविति सूत्रे णानादीलेणनि: उपसंख्यानेनतापकेन
वासाद्युक्तानिणानि: यावसपकायमाणपयोणीनिनिविन्यावधाकेणानि सनइमेपर्यवस्यति
नामिहग्राकेविति सूत्रस्य व्यापारोस्तीति ननु ब्रह्मवादिनोवदंतीत्यत्र ब्रह्मवेदः इति ब्रशाब्दस्या
पिजातिवाचकत्वात्कथमिहनादीलेणीनिनिविनि समर्थनमितिचेदत्र नव्याः स्वप्यजानानाविति सूत्र
त्रग्राणिजातिरेवपर्युदास्यतेनादीलेसमाभिव्याहारात् ब्राह्मणानामेत्रषिनेति प्रत्युदाहरणा
नुपपत्तिश्चेतिनकाप्यनुपपत्तिरितिमतः बहुलग्रहणानुवृत्तेरिह मन्त्रसंतानदिदेवाकस्येव ग्र
हणेनन संतु ग्रवबाधनं इतिनानापिकस्यानेनेतरसूत्रे विधिस्पतेन भवति ननु प्रत्ययस्य
दाहृ मन्यतेरिति ग्रात्ममानेमननंमानः भावेघञ्ग्रात्मनोमानः इतिकर्मष्ठासमासः
स्वपर्यायपग्रात्मशाब्दः प्रत्ययार्थत्वेनसन्निहितः कर्तास्यपदार्थस्तदाह स्वकर्मकः इत्यादि २७
न्यादिति ननुचासरूपविधिनालभ्यतएवणीनिरितिकिमर्थमस्यकारः इतिचेदत्राह ग्रकारे

णविच्छेदायणीतिः समस्त्रीभतेनेनकरणेयन इत्यादौ णितिरेवानुवर्तितेनन

त्वेतयवेवोक्तप्रयोजनतानुरोधेनवानुकृष्टेनोनवैनीहन्तप्रवर्तते इतिवेदितमानतीतिपक

स्याय्यात्मनः स्वरूपेणकर्तृकत्वेवेदितविशिष्टरूपेणचकर्मत्वेवाप्यत्रात्मसमानेकिंनदर्श

नीयंमानि देवदत्तोयस्तदत्तस्यकालिमन्यतिन्हियाः एवंहितिशाम्ं एवंज्ञावापित्वापरत्वाद्

त्वः यत्वत्ववाड् मातितोवोयश्वेतिशामः एवंज्ञावःइति प्रस्तादहृतोक्तेनद्रमभीक्तमेवमा-

निकयाभावस्यसभ्यत्वात् दिव्यामन्यतिप्रकरणपाक्तिश्यानस्यापितस्यहृतिस्वभावात्

कर्मत्वं इवयकाच अमप्रहणमिस्त्रावर्तितेनत्वयकोनश्रम् विधीयतेयेरणमन्यकोविशे

षणेतदाह स्वापूस्तदीतियवेचनविभक्तेयेनस्मा इतिनिषेधयात्मकारस्यनेनस्त्राप्रत्यय

वस्वभवति श्रोतोमयाहाविन्यत्रशास्तासाहृचयोक्वेवामप्रगृह्यतेइत्युक्तादेतः आ

कारश्वभवतीत्याधायेनेदाहृतितयाइह श्रीदः परिन्यक्तस्वलिंगः क्लीवस्तत

त्कुलेवर्तितेनतत्कुलत्वानपुंसक इति हृस्वमस्तनतत्राप्यवादेनाभावापात् स्वस्वमो

र्नपुंसकात् इत्यमी लुक् नचैवंगोमान इत्यादावपिहृस्वोयातन्त्राधिकयापातन्त्रा-

न॰बो
कृ॰
२८
28

दिकयोरिति लुक्स्यादिति वाच्यं अमविधि सामर्थ्यादित्यर्थ इत्यादिनाह॥ अमप्रत्ययस्तमर्थेऽपवाधा
न्यायेन सुपोर्धातुप्रातिपदिकयोरिति लुकमेव वाधते न तु स्वमोर्नपुंसकादिति लुक् इति भा
ष्यादौ स्थितं स्यादेतत् नपुंसकत्वस्येह प्रसङ्गः प्राप्तिरेव नास्ति कथमपवादेनास्य वाधा इत्याशङ्क्य
संगच्छता प्रकर्षे यदिति सूत्रे विधेयत्वेन ग्रहणस्य सम्भावितत्वेन लिङ्गानन्वयस्यापि लिङ्गस्य बहुत्वे
प्रस्थानमिति व्याख्यानस्थाने सत्यां तमप्प्रत्ययस्य नः किं तु पितृस्त्रीत्वविवक्षायां नपुंसकत्वं पुंस्त्वं वा
त्रमर्थश्चाकाङ्क्षितो यत्नेन तस्य गणमिभवेदित्यस्यैव प्रमः॥ आमविति भूतधातोर्वियत्यधिकारादाख्यात
स्याविशेषणमिदं भूतसंविधीयमानाद्धातोरित्यर्थः॥ करणोऽयं वा नास्याणिनिरेवानुवर्तनेन तद्विशि
ष्टात्कारणात् स्यातिसोयेन लमाविशेषेण यागं कृतवानित्यर्थः॥ अग्निष्टोमेनेति अग्निष्टोम
स्तोत्रेण समाप्यमानो यो यागस्तल्लक्षणया अग्निष्टोमस्तेनाभूद्वैभवितानित्यर्थः॥ अग्निष्टो
मेनेति अग्निष्टोमस्तोत्रेण समाप्यमानो योऽयं ज्योतिष्टोमविकारो अग्निष्टोमः फलभावनायां
करणमिति कर्मणि ल्युट् किंत्वाप्यायाचीति अत्र काशिकाकृतेन ग्रहणं व्यर्थमित्याह
न चैवं हि तवातिनि गपीह माध्यं लाटिन या अपि शाहृ शाकिस्त्राभादिदं लभ्यत इत्याह॥ वत २८

विपर्ययाद्धः अयमाशयः इह खलु केचन स्वानुष्ठेयब्रह्मलोकादय उद्देश्यास्तेनोगं तरं प्रकृतिवशा॰
ईक्षन्त पारिशिष्याद्गुन किमसर्थानेतिर्देशःद्धुवाः विधियन्वात् नदेवे वेचनव्याक्रि: ब्रह्मलोकादिष्टप
यदेषु दृष्टेनेभ्यनेक्रिचित् एववास्थितिःयत्रपवपकारकस्तत्तेनान्यत्रनियमः इतिन्यायेननियमो
व भवन्नभवन्ननेनवे भवति मनुष्यब्रह्मलोकादिषु वेन्यवव्यापारेणेष्टेनेस्वदन्निनरतिदिष्टत्वाद्धप
पदेनिनरसेवं यतिर्हुनि फलोनियमाभवति ब्रह्मलोकादिषु दृष्टेनैव भूतेरन्यव्यापारेणेतप्त्रतेनर
नाविशेषेषिप्राप्यस्याद्धपपदेनियमस्थानेस्मरतिहुनिफलः यान्यान्कलोनरसेवं यतिहु
निफलकः प्रत्ययनियमः ब्रह्मलोकादिषु दृष्टेनेभूतेकिंवेवेतिवव्वचनयोगो प्रत्ययानरसेव
यति हुनिफलकः कालनियमः सोयंप्रकृतपपदेप्रत्ययकालनियमानोविवेकः अ
गत्यमाविशेषत्वान्न चनर्थैकस्यापीह अन्तरेणन च ब्रह्मलोकादिषु वहुनेरितिप्रकृतिनियमे
भूतरत्याश्रयणाद्वर्तमानकाले भविष्यत्काले उपपदानेरपि भवपुरुषद्वेति हृतिष्यतिवा
पुरुषाहृ अविहृयोरिहृयोगाविचक्षणः अग्नीनूहतिअविहासकाश्मौयोगात्स्व अविहृयोग
स्तविचक्षणरत्यर्थः प्रकृतिनियमफलेनपुरुषदृहनवान् पुरुषदृहाइतिभूतार्थेप्रयो

गाभावः ब्रह्मादिषु द्वैतेषूपपदनियमेऽपि भूते इत्यस्याप्रयोगादिह भविष्यत्काले योपानवं तन्त्राइति
भवत्येव वृत्रं जघनिता जाघ्नतिर्वा वृत्रजिदिति उपपदनियमफलं न वृत्रं जितवान् जिदिति प्र
त॰ बो॰ योगाभावः भूत एवाद्भिविति प्रत्ययनियमेऽपि ब्रह्मादिषु लोकेः उपपदान्तरेऽववर्तमा-
कृ॰ नभविष्यत्कालयोः हन्तेः क्विबभवत्येव पुरुषहा इति वा पुरुषहाऽभवत् इति प्रावनत् प्रत्य
२९ यनियमफलेन ब्रह्माणं हन्ति ब्रह्महेत्यादिप्रयोगाभावः भूते विवेवेति कालनियमेऽपि ब्र
29 ह्मादिषु लोकेः उपपदान्तरे भूतेऽपि प्रत्ययानभवत्येव पितृव्यं हतवान् पितृव्याघातीत्य
कर्मण्यग्नौ हन इति भूतेऽणिनिः कालनियमफलं न ब्रह्माणं हतवान् ब्रह्मघातीति प्रयोगा
भावः सोपपदस्य प्रत्ययनियमे न व्यावर्त्यं निरुपपदान्न भवत्येव वृत्रं हतवानिति भाष्यकारस्तु
प्रकृतिकालनियमावेवाश्रीयन्ते न स्वायम्भावस्य पानकालो दिवि भूतवृत्रेषु नोऽकिं न प्रकरण
लक्षणप्रमाणेन न चानुपमाणेन न लक्ष्येते अनन्तरयोरेवोपपदयोर्न्यायः ननूपपदप्रत्ययोः प्रत्युपस्था
पितवान् एवं न्यायोपपत्तेन भाष्येन महाविरोधात् इति मतमपेत्यापवेति केचित् एतस्मिन्नयस्मिन्हन्तेनोक्तेया २९
न् एवं विषयं नियमद्वयं भाष्ये प्रदर्शितमिति न धातुकालविषयमनिवर्त्यं उपपदग्रहणं प्रमादिकमित्येवं येय
त्वकर्मः

त्रिविधः इति धातुनियमः क्विब्हन्तेरन्यत इति भावः क्विबेवेतीति भूते क्विबेवेति प्रत्ययान्तरसंबंध
निवृत्तिफलककालनियमादिरित्यर्थः कृञ एवेतीति सुकर्मादिषु कृञ एवेति धात्वन्तरसंबंध
निवृत्तिफलकापपदनियमादिरित्यर्थः मन्त्रपद एवेति मन्त्रपद एवाकिकिति कालान्तरसंबंधनिवृत्ति
फलकनियमादिरित्यर्थः स्वादिष्वेवेतीति स्वादिष्वेव कृञ इत्युपपदान्तरसं-
बंधनिवृत्तिफलकधातुनियमाभावादिरित्यर्थः सोमे सुञ इति इहापि चत्वारो नियमा इति
वृत्ति एवमग्नौ चेरपि तत्र भूतकालस्य क्विपि नियतत्वात्सोमं सुतवान्सोमसुदिति भावः अग्निं
चितवान् अग्निचिदिति यस्त्वत्र [illegible] भवति सुनोतेः सोमपद एवोपपदे नियतत्वाच्चिनोतेरग्ना
वेवोपपदे नियतत्वात्सोमं सुतवान् सुरां सुतवानिष्टकाश्चितवानिष्टकाचिदिति न भवति
किं तर्हि सुरासावः इष्टकाचाय इत्येव भवति सोमसुतस्तु सोमावेव धातुनियतत्वात् अग्नेरन्यवि
नोत्येव चेतिव्यातिसोमं सुनोति सोमसुदित्यर्थः किं पुनर्भवति यथा अग्निं चिनोति चेत्याति
वेत्यर्थः किं पुनर्भवति यथा अग्निं चिनोति चेत्याति वेत्यर्थः किं प्रभावः किंत्वनेन कर्मण्यग्न्या
ख्यायां श्येनचिदिति समदायोऽद्रः आदनीयमेव यत्र इष्टकानिमित्तस्थलविशेषणमिति सूत्रार्थः

न॰बो॰
कृ॰
१॰
30

कर्मणीति उक्तिन ग्रहणमिति । यत्तु वार्त्तिके पुनः कर्मग्रहणं सामर्थ्याल्लभ्यते यत्क
र्मक्रियायाः सेव्यमानकर्तृत्वात् यावद्गतिरित्यत्रैन्नापर्थः सोमादयश्च विक्रीयमाणाः ग्राह्य
त्वनिषाधात्कस्यचिदत्र उक्तिन ग्रहणं मेहधात्वावि क्रयः हृदोक्तिलिंग्यन्ये भोक्तृग्रंथपनर
तिसिद्धे नियमार्थमिदं वक्तिवेव यथा स्यादन्यस्य निर्दिष्टो मतिक्तिलियो सामूलां नवा ग्रणा
दायइति सोयपदस्य ग्रन्थयस्यैव नियमेन निवर्तनात् विष्टानभवत्येव याज्ञ्य हृदृष्वातिति
यवास्थिते विश्वहृष्वनयनादयमेवेत्यादौ विशेषणत्वे विश्वहृष्वानि तानि येषां ते विश्व
हृष्वनयनाइत्येवं उक्ति नियम स्यलटाविग्रहेपि नन्तानिः प्रत्ययान्तरत्वे हृत्वापि सत्रामित्येवहृ
तिकारादिभिः व्याख्यानत्वात्कालांतरानित्यर्थामिदमिति केरथाभि युक्तैरनुक्तत्वादिति दि
क् राजनित्युपितृतः सह्हेच इदमपि सूत्रे स्वयं हृषाः कृतिविति वत् नियमार्थमिति त्वा
यं वस्तुतस्तु हृष्य ग्रहणेन निर्वाहस्यागानिहत्वादियं वेत्रिसह्रीविधाश्रीत्यपि सूत्रवर्चंग्राचा
ग्रेयास्तिहतउदासीना यवेति याहृकोस्तमेस्थिते मंडूरायामिति वातिधालान मंडूरे त्यमरः
पुमनुजेति इहजनिस्सकर्मकः अत्रेरोयविधि हृजननह्वतिमात् अत्येषापिह्यणते सम १॰

म्यामपि दृश्यते इत्याह अनजद्विज इति नजायत इत्यजः द्विर्जातो द्विजः जन्मना जायते
शूद्रः कर्मणा जायते द्विज इत्यभियुक्तोक्तेः पञ्चम्यामजातावपि दृश्यते इत्या
ह ब्राह्मणज इति अपि शब्द इति यतश्चैतान्येनाधेति प्रकरणे अन्यत्रापि दृश्यत इत्युप
संख्यानेनानेन कालेविनापि यथा स्यादित्येवमर्थः वल्लनल्लप्रकृतिसूत्रस्य सप्तग्रह
णस्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वान्हार्त्तिकमतेनैव गतार्थं विभाविनं भेदमिकोतूणाढू
ढेति सूत्रेण नेत्यप्रकृस्य गमेरप्यपंडो वक्तः इति वदता भाष्यकारेण एवं च प्रकृतसूत्रस्य
मन्येभ्योपि दृश्यत इति वार्त्तिकाभिधिगतार्थाभिति बोध्यं क्तक्तवतू निष्ठा तन्तुक्तक्तवत्वोः
निष्ठयोर्निष्ठेति संज्ञासिद्धिः निष्ठायां निष्ठासंज्ञायां क्तवतोर्विधानमित्यन्योन्याश्रय इति
चेदत्राहुः भाविनीं संज्ञामविज्ञाय ते समर्थे भवति यस्योत्पत्तस्य निष्ठेति संज्ञा भवतीति
आश्रयणे सामर्थ्यान्न क्तक्तवत्वोर्विधानमेतदिति नान्योन्याश्रयदोष इति एतदर्थो भाव
कर्मणोरिति यद्यपि यान्याकृतिविज्ञादौ करणादावपि बाहुलकात् एवं वर्त्तिनयापि न
योरेवेति वचनाज्ञावकर्मणोपवसात्ताडमानार्थ इति स्पष्टेत्यविवक्षितेनेति भावः

31

तियोस्तितये तिवासगन्धोः द्वयोरपि ग्रहणं क्षिनः कामइति अन भाविनमपेक्ष्यैतेन
सेकमेकस्मात्कर्मणोक्तः पतच्च प्रत्तितोनस्त्रनेहि मितिमेत्रव्याख्यायोमायुवप्रथे
भावेनत्विनेकामेनेड्दारणीयपस्मिषस्तत्रस्मारइतिष्ठकः किनीनिहनइति ङत्तश
ह्नेतुस्तनोहूतनइतिहूडसंभक्तोहृज वरणोरदाभ्यामिति इह्नरदाभ्यामित्यनेननका
रोविशेषणेनतनिष्ठानेनचरितस्वदितमित्यत्रनतकारस्येटावावदितत्वा नदेनदाह
परस्यनिष्ठातस्येति वह्निरोगात्वनेति निष्ठानकारनहि भूतानहितत्वत्र यमाख्यितत्वा
गस्याहिरचोह्वियायमाननवात हूह्विवहिरगेतिभावः ह्रणइति ह्राजन्मायोगतो
स्तानइति सैस्लैहूषोत्तये पक्वविशानेविति क्रियादिषुपादयोह्राविंशतिपक्वने
तत्रपूर्वं विपायः स्ताटयोगोतेषानीवइति स्तिह्रत्वाविनयत्वाचग्रहजेपति संप्रसार
णेहृतेसंयोगादेरातइत्यस्याकारोगिग्णइति गुणविधानस्मैविनष्टाइतिपातृनाम
नेकार्थत्वात्त्रइवनइत्यस्यविनाषेपिहृतिः स्तिनोनेविधिजवेपनेषामहूपेकर्मत
त्वार्तेयस्यस्तिनोनेस्तनः परस्यनिष्ठानस्यनः स्यादित्यर्थः स्तिनोनोग्रामइतिपिण्डाः ।

क्विपमानो ग्रामो पदादय्यादिवं नत्व शान्‌ हुंयनेनुक्तो भवति महाकर्मणापवकर्त्तेव
मिति वो पंचग्रामो तीति किं मिति ग्रामस्य कर्मकर्त्तकस्येति किमर्थमित्यर्थः कर्मकर्त्तकेति ग्राम
कर्मस्यवाच्य कर्त्तृपदं किमर्थमित्यर्थः कर्मपदं विना कर्त्तृकस्येत्युक्ते न ग्रामेन कंटे
मिति स्यत्वञ्चापि वोध्यं भज्ञ इति भुञ्जो कौटिल्ये न तत्वस्यासिद्धत्वात्‌ न लिपरतः ऊवेज्ञक्वितः
ति स्वपते र्यिनादि न्वानां सप्रसारणे पूर्वरूपे च हलः इति दीर्घः प्रह्वीला इति दुमास्यती हृत
इति वृक्‌ प्राणिग्रस्यवे लिङ्पदिनाय प्रादेन्मय्य इति मादिदीङ्‌ इट्‌ स्यान्न र्हियानोः परोति
ष्टान्तकारोन स्ते भवति नत्वार्थः पाठो ऽसमर्थकस्यादिति भावः नच प्रादन्यवे पाठो ऽसम
र्थादिष्टाव्यवधानेन भाविदिति वपरीतिकिंन स्यादिति चेत्‌ केवलस्यानुरोध इडभावकल्प
नायाप्यवन्यायलाभात्‌ अन्येन्तस्यापि इडागमे सवर्णदीर्घं वैकाहे देशस्य पूर्वान्तवत्‌
ग्रहणादिष्टाव्यवधानेनास्मैवेनीष्ट सिध्यतीत्याहुः तेरुपान इति पपहणतावित्यस्याद
वहस्यान्व संयोगादेरात इति निष्ठातस्यनस्यनः यस्य विभाषा यस्येत्यादौ तकार्यन्तयोर्षष्ठी
यदा परस्याहीत कस्येत्यर्थः स्पृ महदृ इति अप्रभृगाति पूजनयोः संपूर्वः नत्वस्यासिद्धत्वात्‌

कलिपरिनाऊत्वे इदक्कमिति इद्धनामित्यर्थः व्यक्कमित्येनत्सुग्रं ‥ व्यक्कीत्यसमनत्त्वैः
32 नेमात्रनत्वाभावः कुकरामति ओत्रस्मृब्धेरते यकिन्नेति संप्रसारणं नत्वस्यासिद्धत्वात्को
विति सलोपः वोः ऊत्वं च ऊदितेनेनवेट्कत्वाय स्यासि भाष्येति तिष्ठायाऽइभावः वृद्धिपिला
दशाविनामइति प्राचां संज्ञात्वाद्वर्णणनस्यणत्वमिति पथ्याश्रुतपदेपि नत्वनिषेधाय
नथादिशुन्तमनः शाह्मपाठदकारेनिमित्तीकृत्यापि श्रद्दधादितिणत्वं भवत्येवेदिक
परिविक्लेपः ग्रथितिपातनेन ग्रन्थवानिष्ठानकारस्यालोपः इति काशिका पूजनःइति
क्ष्वृद्धिस्फुटद्दीणःइत्यर्थः घूतमिति विजिगीषयादिनत्रापत्ना पान्तेनइतिगम्यते विजिगीषा
निर्वाणोवातेवागतिगंधनयोः निर्वातइतिगत्यर्थोकर्मकेभिकर्तरिक्तः निनर्गवागतोग
तइत्यर्थोशुष्कइतिशुषशोषणोदामहृति लैतयेब्रादेवइन्यातंप्रस्लीयः प्रस्लीनइति स्रवैलैष
ह्मसंचानयोः श्राव्येकृते संयोगादेविन्यस्यासिद्धत्वात्पूर्वं संप्रसारणं पूर्वरूपं वकृते हलदीर्घः
पश्चामत्ताववादेतत्वायोविरहात्रनत्वं संस्त्यानइत्यत्र भवत्येव दीवादिष्वितिदीन्नमदे कृश १२
नत्ववेलाचवशाकात्पूर्वंः पम्पाःकाः नन्तफलविकसनइत्यस्मादलोपश्चयचादाविरतना

भ्यामित्युपलक्षणे कप्रत्यये बकुलादयः सिद्धं तत्किं सूत्रेणेत्यत आह सूत्रे विति तितिहृत्यर्थमि
त्युपलक्षणं फुल्लादावात्ति निष्ठदयस्य बृद्धजनादित्याद्युदात्तस्य वा सिद्ध्यर्थमिति ४ तथापि उत्फुल
संफुल इति प्रयोगा नितृत्यर्थं वचनेन उदाइदाभ्यां संयोगादेरात इति प्राप्ते हीत्वस्य प्राप्ते ३ भयत्रवि
भाषेयं वेनेति नि न थाव भावे वेन उल विदितो निष्ठायां नेति विरुद्यस्येति विते वित्तश्च विन श्च भोगेति विं
देनविग्रः उद इति ञ्मीतिदितामिति न लोपः नथापि यो विना यां व्याप्रकथने भूपाजनपूरणयोः
मूर्च्छामोहसमुच्छ्राययोः मही हर्षग्लेपनयोः इति ष्टकः क्तिन इति सिद्धयः ञ्कलोपविधिस्याव इति नालो
प इति मूर्त इति आदितश्चेति नेट् मत्त इति श्वीदितो इति नेट् विदोः ज्ञानार्थकाद्विदेः देविदा
भ्यां वेसनार्थकविदे विचारणार्थकविदश्च भोगमत्ययोविति न संभवतीत्याशयेनाह विदेते
विति विदविचारेत्यस्येत्यर्थः भज्यत इति भोगः प्रतीयत इति प्रत्ययः इति कर्मसाधनावेता
विति व्याचष्टे भोगप्रतीति वार्थ इति भित्तं शकलं भिदेः रदाभ्यामिति प्राप्तस्य नत्वस्याभावो नि
पात्यते भित्तं शकलं विदं वा इत्यमरः भिन्नमन्यदिति विदीर्णमित्यर्थः ऋणमाधमर्ण्ये अध
मेयः स्वप्रदं ऋणमस्यास्तीति अधमर्णः तस्य भावः आधमर्ण्यं तेन विवक्षायां विशेषलक्षणेन तत्र

न॰बो॰
कृ॰
३३
33

उत्तमर्णोपि निमित्तमनीत्याशयेन व्याचष्टे॰ यमर्णाविव हारा इति सर्वक्वाव्यवहारोदात्यग्रहाश्रोसंबंधामव
नीन्तु तमर्णोपि प्रयोगो न विरुध्यते लक्षणायां तु धारेरुत्तमर्णोयां तु धारेरुत्तमर्णोः इति निर्देशो लिंग
स्फायः स्फी स्फायी वृद्धौ कथं तर्हि स्फीतिकाम इति स्फीतमाचष्टे इति एयन्तादवः उग्रलोपेनिलो
पोयस्याति तिरः ऊम इति विकल्पिते ह्लादिति भावः उषित इति यजादित्वात्संप्रसारणेन शापिवसी
तिषः वसतीति घायान्निर्देशः स्पष्टार्थः वसेः सेटकत्वाद्वितत्वमेवः दान्तादिन इति पवेघतस्या
लमेघात्तथापि नस्येति निर्वाप पवेति ह्यपेर्याता भावेत्किपिनाद्वरकादित्वादि नजितिवान्तह्वति छ्य
ऊंक्ते त्राद्दंतेव्यतमानत्वायनयाऊपिनाद्वपयोदय्यतः वाक्यंचिमेवे ग्रंचेउदितान् कायाविक
ल्पप्राप्ते निष्ठायायस्याविभाषेति तिषेधे वचने श्रविश्ति नांचेः पूजायामिति नलोपनिषेधः श्रक
इति अनिदितामिति नलोपः लुभेनेषिमहेति क्वायांविकल्पनिष्ठायांतिषेधेच प्राप्ते
वचने पूङश्चपुक्कः क्तितितिषेधेप्राप्तेवचनं पूङः क्त्वाचनक्त्वासे ङित्वेनेवसिद्धे
क्त्वाग्रहणमिह व्यर्थमित्यत आह उत्तरार्थमिति क्तो वेतिननलिष्ठाचानुहत्यादिति भावः
श्रोः शोः शित इति पठनेकाच इतिहणा प्रादिकर्मणीति प्राये पुवरणेवृभूतेष्ठ सर्वत्राः क्रियायाः ३३

भूतत्वाभावान्निष्ठातस्मान्नामित्यवचनकर्मणि तस्यकर्मत्वमितियानार्थत्वेत्याह वादिति ग्रन्थस्यान
क्तकौडिन्यन्यायेन भावकर्मणोर्नस्यादिति भावः प्रवेदितिइति प्रथमाद्यादिकर्मण्येनतनार्थः श्वेदि
तामित्यादि भावे यदिस्वेति त्रिष्विदास्नेहने तमोहतयोरितिपठितः स्विद्यते स्निह्यते ष्विदा गात्रप्रक्ष
रणे इति दिवादिषु पठितस्य स्विदितः स्वेदितेति किन्तनिषेधाभावः इति भावः नधृषिदेति देवादि
कत्वेनैव तन्निषिद्धा प्रश्नाक्षेपाद्येइति ॰ दिधृषिमिदितास्ताह चपोदित्याह नाक्षिन्त्यंभादिषु षि
मिदेः पठ्यमानत्वात् तस्मादविशेषादुभयोर्ग्रहणंन्यायंतदेतदाह दिवादावभ्वादौ चेति स्विदा
दानामादित्वेति इत्येषामेतस्मिन्निष्ठा न संभवति व्याधिकर्मणि निष्ठादाहतमा अविस्पष्टमिति
स्पष्टयानात्स्तिन्तिव्ययामेव वृजिमत्वेपि सूत्रस्य तितिक्षायामेव तापयस्यतेकार्यं यात्त्वइति
हवितमिति कृचदीप्तौ गत्यर्थाकर्मकेति कर्त्तरिक्तः ऊढमिति ऊधाह्वाने संदेते श्वब्रश्चादिनाष
त्वेष्टत्वे गाधितमिति गुपपरिवेष्ट नदिवादिसंप्रसारणमितिवचिस्वपीत्यनेन श्रुतइति दु ओश्वि
गतिवृद्ध्योः हलइति दीर्घः यदितपत्रेति निष्ठातस्यनः रदाभ्यामिति यस्यविभाषेति नेट्टत्वपत्वष्ट
मटलोपदीर्घः वाततनइति श्रुदादानोयदेशे इति नलोपः सतिवेहकारादित्तिमतिपतिदी

नं॰ बो
हृ॰
३४
34

प्राप्तिभ्यः स्तोवायच्छ्राच्य इति वचनात् कृन्तत्यादीनामिति सेदित्त इति निष्ठायामनिट्त्वार्थं कृ
तीच्छेदने हृनीहिंसायां ग्रथन यो न्तीत्यार्द्रविले ये इमे तेषामीदित्करणेन यस्य विभाषेत्यस्या
नित्यत्वापनादाप्तानित इति सिद्धमित्यर्थः लघ लभमसेवंच ने तेकमल लघ्योरिति यत्नेलत्वनप्यतशा
हे इट्भावेप्यनुनासिकस्य फलोरिति दीर्घः लगसेगे ले त्व ग्रके शाहे ब्रपे लिप त्वेहूतेव स्तशाहे
फणगतौ दीर्घः एवं वाल्ययपत्ने इड्भावे टत्व यत्व हृत्व टलोपाः अनायासत्तशाहेन नत्वा णत्वल
त्वान इत्याह घातायासत्ताप्य इति तस्मोदयजानमलोदके प्रतिष्ण स्तयोभिन्नुत्य पूत्वापनी इति
तत्स्फोटमित्याह वेदभाष्य इति नह्नेन वनीते भवति हृने वेदेत्तो फोटमनुषाणमिति शानयत्थ
षुनेर्व्याख्यायामित्यर्थः अन्यत्रात्विति पेथ्यादेरवाच्यतेदित्यर्थः हृषिघासीजिवाप्राप्तलभे शा
स्तुहिंसायां अनयोरादित्वस्य यस्य विभाषेति सूत्राभ्यामिट्प्रतिषेधे प्राप्ते नयोर्वैयात्यपवानिट्त्वं
ननु पूर्षेर्विभाषाभाव दिकर्मणोरिति निति विकल्प प्राप्ते नित्यार्थं कस्मान भवतीत्याशंकाया
माह नात्तीति अनविदानादितिभाव अत्र प्रमाणमाह अनदेवेति मायवाक्लिति पूर्वेद्यस्मा ३४
दिवस्य फलवत्वात् इत्तोक्तं यच्चिंत्ये नदेवचिंत्यमितिभावः इट्स्फूलवलमस्यास्तीतिव

लः अर्शआदिभ्याचनदाह वलनीतिवलः अर्शआदिभ्योचनदाह वलवनीति स्थूलोमांस
लः सचनिवलोपिवलवान् कृशोपिहृष्ट इतिफलितार्थः नस्येति नकारस्येत्यर्थः हस्येति
ननुहोटइति टत्वेढोढेलोपेनैवसिद्धमिति नस्य ढत्वेहस्यलोपश्च ननिपात्यतामिति चेन्मै
वं नस्याहि सतिढलोपस्यासिद्धत्वेनहृष्टिमित्यत्रअनोर्ह्रलादेर्लघोरितिनिरभावोनस्यात् परि
हृढ्यागतइत्यत्रल्पपिलघुपूर्वादित्ययादेशोनस्यात् परिहृढस्यापत्यंपारिपाविहृटीकन्यान्य
त्रगुरुपोत्तमलक्षणःष्यङ्स्यात् अतोऽसिद्धत्वानिहृतयेह लोपोनिपात्यतइतिभाष्यादौस्थितं
अनपदत्वइलोपइतिसूत्रे अणः किंदृढ इतिप्राचांग्रंथस्यप्रामादिकतामभिप्रेत्यदृढोदृढइ
तिप्रत्युदाहृते प्रभौनिपातननामितिह लोपप्रयोजनमपिप्रदर्शितमविहृटोऽप्यादिवितिप्राग्व
देवबोध्यं कृकृङःखिनकारणं लक्षयारत्येनकषतिहिंसार्थः कष्टोमोहइति कृञःवेहेतौरि
त्यर्थः घुषिरविशब्दार्थइतिभ्वादिः घुषिरविशब्दनइति चुरादिर्द्वयोरपिसामान्येन
ग्रहणं ननुविशब्दनार्थघुसेस्तुरादिणिचाविवक्षयानाडुसेः परानिष्टानास्तीतिकथमिणः ति
षेधप्रसंगः किंचविशब्दनेविभिन्नतिषेधाभावात् णिचावयपाठेणोनिष्टायामेटीतिणिलोप

बद्धोषितेंवावासिन्यपिस्यास्यादितिवेदयाहुः एवंतर्हि विधानप्रतिषेधयपवंज्ञापकः विशब्दूनार्थस्य
न॰बो॰ भुरादिणिलेननित्यइतिनास्त्यत्रदोषइतिदिङ्भेः विशेषणंदूरंविद्धंतेनोन्यदविकृतस्यभावः आ
कृ॰ दिदूर्थमालक्षणादिनाध्यन्त अस्मादेवनिर्देशात्मनःऋष्वीनतुकृषादितिनिषेधोनभवति सामीप्यइत्ये
३५ वंतमोक्तेनानिरुदस्या संप्रज्ञायतेस्वेदनद्रुत यत्ताचेष्टेनातिदूरमासन्नवेति एवंचसामीप्ये
35 इतिप्राचोव्याख्यानमप्यलक्षणनयातेयमित्याहुः णेः अपीयतइत्यध्यायतेहात्यल्युट्इतिवहु
वचनात्कर्मणि ल्युट्णिलङ्केतिनिपात्यतइतिशेषः लोपेतिप्रत्ययलक्षणयलक्षणंमनुणः स्या
दितिभावः अलेध्यातिश्चयंयत्नोरितिश्रीपाकइत्यादौयमतेज्जुरादावपिचटादिषुपियतनेमि
त्वार्थः श्रीपाकइतिचत्वादौनस्यापिद्गुनात्वस्यहृदयग्रहणंनिपातनसामर्थ्यात्लक्षणप्रतिपदोक्तय
विभाषानाग्नीइत्याहुः अभावोनिपात्यतइतिध्यङ्संप्रसारणंतविहितमपइतिरपिश्
नमेवयथास्यादिति अत्रविभाषान्यवपूर्वस्यतिविभाषानुवर्तते साचविवक्षितानायेनदीर्घोभवि
ष्णोरवेश्रीभावेनित्यश्च अन्यत्रनतैवभवतीत्याशयेनाह दीर्घह्रस्वविधिः पाकइतिअन्यवितिशा
कादिः अपितमितिणोमित्सोह्रस्वः वादीनशास्त्रदस्तउपशमीण्वरीआप्यायतेदिवादिष्युरादि ३५

ष्यदस्तु उपहृतये पशावाद्ने च्छन्दस्युपवाश्नेत्यपिर्मिन सेश्रायां माश्रणानो ष्रणाति ष्णामते ष्ट्रिस्
क्रे रुध्यत्वृषधेरोषेतीष्ठस्नहेति विकल्पिते ठुत्वायस्य विभाषावेति नित्ये निषेधे प्राप्ते विकल्पः
विधीयते अपगत्यादिषु अमरोगे इति चौरादिकस्ल्लनप्रत्यये प्रकाचरत्यपि कारादित्याङः
श्वान इति अनुनासिकस्येति दीर्घः नष्टश्च इति जित्वा संभ्रमेत्वरमृटानिष्ठान तत्त्वादितश्चेति
निषेधे प्राप्ते विकल्पः एवं च आदित्वस्य फलमात्मनेपदमात्रे न त्वन्यत्रापि वन् क्रुत्स्नानुबन्ध
त्वेपि सिद्ध्यत्येवेत्यानयनाह फलेमेदमिति सप्तुष्ट इति संपूर्वाद्गुमेविणष्ट इति प्राप्ते विकल्पा
ये अविशब्दे तेपि संपूर्वस्य परस्मादर्थे विकल्प एव आस्यान इति आङ्पूर्वस्य स्वने मेनो वियाते
ण्यप्रमेव विकल्पः परत्वात् आस्यान्तः मनः अस्वन्तिनमन इति ह्लषे ह्लषु अलीके उदित्वाष्ठा
यामतिदं ह्लषन हृष्टमिति उभयोरपि ग्रहणमित्युभयत्र विभाषेयं पीनमिति आदित्वान्निष्ठानत्वे
प्याघ इति स्वीदितो निष्ठायामिति यडभावे यलोपः नन्वेवं वृष्यानरमाह सोयमवगास्यते
त्यादिष्वप्रयुक्तः पल्हान इति ल्हादी सर्पेश्रदिमादिरुभाविरदाभ्यामिति निनत्वे यतिस्यतिदो अव
खंडने षोनकर्मणी मामाने माङ्माने मेङ् प्रणिदाने ङ्घा गतिनिवृत्तौ गाल्यि पातिर्दिष्टो याक

विशेषणार्थः नहि स्तिपं विना प्रयत्न् फलमयत्नप्रमादकृतो ऽर्थकृपोऽनयानिर्देशो यद्वाङ्ग्रिहृत्यर्थः
न·बो· दादत्रः सासानः इतिनत्पयङ्कुकिन्नीदाभावादादितः सामिनइतिनत्रनिकिनीतिवचनात्ति
कु· प्रसंगः किन्त्वदोदद्दोविनिविधीयमानस्यादिशः अनेकाल्वान्तर्वदयेतितिर्विवादं नस्याव
३६ हंतेर्यङ्गुगनस्यवधादेशान्ताभ्यासस्यप्रवर्तेति दादनइतिनङ्दाद्यतेहृपेयथ्यमनक्रिसंभ
36 वत्फलभेनेत्याह: सावृत्ताः शोनन्तकरणेकोक्षोदनेदर्शयामोः रुः शानियानिर्देशोपेटोति
हृत्यर्थः नीत्यनुहृतेयङ्कुकिवदापिनः अत्रापिप्रमादकृतनापिनयानिर्देशस्ययङ्कुङ्ग्रिहृत्य
र्थत्वादापीनइतिप्रमाण्येनीत्वमनदाद्यतेनस्सर्ववदेवहेयदोङ्घो इहादेशः ध्या नदवतनतनदर्यो
नः नशाब्देकृतेवे मेऽन्हिमायोरुत्त्वलेवेपिप्राक्कियायांदोषादितिप्राप्तः मथावाह: नोनेदोषादी
दीर्घेनाप्येदोनेदोषोतिष्टानत्वंयोनेदोषादत्वाव्यः स्पानिर्देशस्यात् योनोग्रात्यइतितद
नुसोवेणाह दथ्यस्पादितिदानइति दापलवने अदाविनितिषेधान्नभुनभुवं इहसर्वेपत्ता
स्तत्पपादा इत्याहतोनोवेत्याह नोनोवेत्याह नोनोवेत्यादिनादीर्घापतितिनिविदनमित्या
दास्तत्पसर्गस्येत्यर्थः दत्नीत्यत्रदोयतोदाइत्यस्यप्रादेशस्तनकारोनस्तकारादिवेति ३६

ञ्चाषेपरे येदेशोनोनेरित्याशयेनोक्तं दोषं परिहरति नकारा विति निष्ठानत्वमिति रदाभ्यामि
त्यनेन समित्ययान्यतिना दिरिति मिलीकृत्य विहितो यादानाद्यादेशः सनकारविधानकं नत्वादि
ति विधेर्लिमितेन भवतीति भावः अथ च उपसर्गात् नः नकारादकारञ्च्चारणार्थः अथ इत्यावर्त
मे नत्वैकं पंचम्यन्तमुपसर्गविशिनष्टि अपरं षष्ठ्यन्तं स्यादिति लाभायेति व्याचष्टे अज्ञेनादित्यादि
नायष्ठा अथ इत्यनाहूतपंचम्यन्तमेवास्तु किं मष्ठि नकारकोपमादेशस्तेनानेकालत्वात्सर्वस्य
वोभविष्यति यकनकारेत्यलोनस्येति वाधित्वा आदेः परस्यत्यादेरेव स्यादचोऽइति पंचमी
निर्देशात् यद्येवमयोभीत्युनरस्तथैपि हि नकारयकवेति सर्वादेशः स्यादिति षष्ठ्यारुः पंचम्ये
नस्याचरित्यत्रतूक्तेनस्तुः परस्य एकारस्यैव भविष्यतितन नान्यस्य संयोगान्तलोपः पूर्वं स्यजनेव नात्ति
दुमिष्टमिति प्रवदनमित्यादि आदिकमेणीत्यनन्यदनमित्यस्यैव विषयेणेतेनरेषामसंभवात्
दोन प्रज्ञेन माश्वष्ठा मिति प्रदनमित्यस्यार्थः इत्यते इत्य न्यादेशोवा यनार्थमिति पातन नमिच्छनरित्य
र्थः अनेन प्रवादीनामुपसर्गप्रतिरूपकत्वाभ्युपगम्यते च प्रदनं विदनमित्यादि सिध्यति उपसर्गत्वा
भ्युपगमेन पूर्वोक्तमवर्जवेनमित्यादीति ना पूर्वमिदं वचनमित्याद्रुक्तं स्तिरकः कापारित्यत्र रः

न॰ बो॰ कृ॰ ३० 37

क इति उपसर्गस्य गजीत्यत उपसर्गस्येति इक्लोपे पूर्वस्येत्यणो दीर्घ इति चानुवर्तनेन अलुगुत्तरपद
शान्यतोऽनुहृतस्योत्तरपदे इणस्येतीति विशेषणं यस्मिन्विधिरिति तदादिविधिस्तदेन्तस्य कलमभि
प्रेत्य व्याचष्टे इगन्तोपसर्गस्येत्यादिना नन्वर्वस्य सिद्धत्वादादेशान्तकारो नास्तीत्यत आह आशि
यां सिद्धमिति अतो रोऽप्लुतं प्लुते इत्यत्र वा हितिभावः पानमिति दपानेश्वरित्यत्र अस्य विकारणस्य
निर्देशात् येऽट्पान इतिस्यादेर्हि न भवति नापि दन्तदोटोरिति दस्यापादानादिति भावः उच्चा
रणार्थ इति दिवेमनुष्यादिति भावः पत्वमिति कथं तर्ह्यविति नेनत करोकरीति अतेनपा
त्तिकोपलोप इत्यर्थः इदानीं कार्यान्तरमुपवर्णयति आदिकर्मणि व्याख्याने प्रकृतः कटमितिक
टं कर्तुमारब्धमित्यर्थः पथाह आदिकर्मयोगे नत्वार्थः के ते कीनत्वकतेरि प्रथमा कर्मण्यनुकत्वा
द्वितीया प्रकृतः कटस्तेनेति कर्मणि प्रयोगे तद्विपर्ययः नदीस्त इति न स्यात्स्नतः नदीस्नाने कुश
ल इत्यर्थः गत इति अनुदात्तोपदेश इति मलोपः याम इति अपूर्वो आप्तव्यामो यानिरयोऽह हवे गतिशाहेन
विवक्षितेति भावः स्नात इति स ऋवकृतये अकर्मकोयं आदेव इत्यात्वे संयोगादेरात इति नत्वं शेषमिति आपि
पीड इस्याः सो कर्मेति कर्मत्वं अपिपिहित इति यति स्यतीति इत्वं उपोषित इति वसति लयोरिह आस्ति ॥ ३०

वसीति षष्ठं अनजीर्णि इति न्यषव योहानोऽन्तनपहाधोः हलिचेति दीर्घः न त्वणाव भज्यते अस्मि
न्निमन्क्रं भोजनामित्यर्थः त्रिष्वधिकरणत्वाविनक्षेति कर्त्तरि षष्ठी त्वणा इति आदिनक्षनिनेट इड् इति
आदिन इति नेट नलोपो नामिति कस्य चवर्त्तमान इति षष्ठी इति तीषसहेति वेत्वा यस्य विभाषेति
नेट षीलित इत्यादि षील समाधौ रदाभ्यां लनेदन्तमूषसहनेङ्क णाभ्याहाने न्नषीप्रीति सवनयोः
स्यजोहनि शस्नेनोति विशुज अभिषवे पमयीह सस्लगतौ ·· प्रमवेस्थर्यमयोविति तिनिरनुबंध
कयोरेव ग्रहणं न्यायं नयापि नमि पानाड् भयपविसाचर्षोहा नयोर्ग्रहणं न भवतीति भावः
ङकारः स्नेनोतेर्गुणप्रतिषेधार्थः पकारस्तु स्वरार्थः प्रपजेत्यादि कानि पिक्कृतेन त्रवविस्त
पीस्मि संप्रसारणं स्यादिति ङितिभुक्ताभ्यन्तनिति नकारः स्वरार्थः ऋदत इत् हरतिरिति ऋकारस्य
गुणे रपरो ऽकारः उदितिचामितिन्नुम संयोगान्तस्यासिद्धत्वान्न दीर्घः छेदिर्लिङ्ग् इति इदि
त्त्वस्यार्थमाह मृनसामान्येति नच छेदिलिङ् लङ् लिट इत्यनेन गतार्थत्वात्पौनक्त्यात्
संबंधादिकारे हि सविधिः इदंतत्यातत्संबंधं विनापि भवतीति विशेषणात् अत्र व्याचक्षते:
कातन्त्रः किन्नु कारणं नि मित्तिराणा इत्यत्र ऋच्छेरन्तानामिति गुणस्य: निषेधार्थं सर्वि प्रति

षयविषये ग्रभ्यनेव क्राणां इन्यत्रात ग्रसंयोगाल्लिङ्कित्वेवमिदं किंतमिति विमृतिमतमिति सूत्र
कृता वृंदसीति शकोनत्वाङ्गतरस्ते भाषाग्रहणाञ्च भाष्यवार्त्तिकयोरपि कृस्तकानवयोश्छन्दस्युभ
३८ येतिवचनात्सार्वधातुकत्वेन सार्वधातुकमपि ल्लिङ्गितिङित्वादेव आनिवार्तित्यादेन लोपादीनां
किकाराणामन्यथा सिद्धमार्धधातुकतीनीवीन् निस्लिवाण इत्यादौ ऋच्छ नृमामिति प्रामस्य गुणास्य
वापनार्थं किराणामिति सिद्धातिनत्वात अनपवकिन्कराणसामर्थ्याद्भाषायामपि कृस्तकानवोस्त
इतिकेचिविडस्तातानादर्नेच्यातिहरदत मायवादिग्रंथेस्पष्टमितिभावः कवयस्तिति गमनानुगति
कयेतिभावः वस्तेवस्त्यविभक्तिकोनिर्देशास्तयाचव्याख्यास्पति बमोविति नित्यसाद्धित्वे कृते
पकात्वमेववमेतिकथमित्यादि न्यतः आह कृतद्विर्वचनामेकाचावितिकृतेपिद्वित्वे एकाचय
वये अवशिष्यते तेषामन्यार्थो ने इशिकृतनीतितिविधेयं वायिवाक्रापितियमान्त्सर्वत्रप्रामस्येटोति
यमोयमित्याह नान्येषामिति आदिवातिति प्रथदत्तणो द्वित्वहलादिशेषाभ्यासदीर्घ सवर्णोदी
र्घषुकृतद्वित्वे एकमेकाचनिवेतीट् भवति आरिवातिति ऋगातो ऋच्छनामिति गुणोकृतेद्विवा
दिषुपूर्ववत्कृते द्वयमयेकाच दधिवातिति इदाजदातेकृतेद्वित्वेनापमेकाचइतिमिनस्यातो

लोपोन्तासतिनास्मिन्भवतीत्यनेकाजर्थमाकृग्रहणं नद्विर्वानीति लिङ्ग्रहणस्यासतिदीर्घेत्ला
देशः द्विर्वचनेनायमेकाजितिचास्मिन्ग्रहणं अत्र ब्यावयो द्विर्वान्सूर्वेपरत्वाद्रुसिमसो द्वजी
न्तुपधालोपः स्यान्नास्मिन्नकृते ऽनच्कृत्वा द्विर्वमेवन स्यात् नचास्य द्विर्वचनं स्यात् नचास्य
द्विर्वेकर्तव्ये द्विर्वचनेवात्यनेन स्यात्विद्याव्वोति षेधोवाशंका द्विर्वनिमित्तस्याचोऽचोभावा
त् ततस्त्रनायं कृतद्विर्वचप्रकारभवतीति नेषसिग्रहणं नत्सामर्थ्यात्परत्वादुपधालोप
मिडागमोवाप्यने कृतेतिवड्डागमेगमहृनेन्तुपधालोपस्तस्य वाभिमित्तेनेन स्यात्विवत्ता द्विर्वे
यद्वा द्विर्वचनेचीति निषेधपरत्वेनुपधालोपात्प्रागेव द्विर्वेपश्चादुपधालोपः श्नाम्निवम्निघसीनां
चेतिषत्वं चत्वर्थः अभ्यासेचत्वर्थेभ्यासस्य कारस्य जशत्वमिति निषेडुषीमिति सह्लु विसरणा
दौ लिटियातोविति द्विवेनपकहलमध्ये इति पत्वाभ्यासलोपौ उगितश्चेति ङीपि वसोः संप्र
सारणे चलादिनाभावान्नेट् सदिरप्रतेरिति षत्वं वसित्वनिषेदिवान् अप्यूषवानिति वसति
वासे अपिपूर्वः वचिस्वपीति संप्रसारणं दिषह्लादिशेषः सवर्णदीर्घेऽसिभत्वात्संप्रसारणे
प्रथमैकवचनेन अप्यूषिवान् उपेयिवाननाश्वानिति वलादिलक्षणापवेनेट्वशीकृतनीति

प्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्तु तः प्राप्तः वसेश्चेकाजाद्घसामिति सूत्रेण कृतद्वित्वानामेकाचामादे
न.बो. नानां घसेश्च वसेर्विहितस्यान्तवर्णादीर्घाभाव इति पदाश्रयणात् सम्पवलादिलक्षण इट् इह प्रति
कृ. प्रसूयते नापूर्वो विधीयते तेन संप्रसारणविषये न भवति अतएवोदाहृत इति उपेयुष इति सिति
३९ त्विदि तस्य यणादेशो उपेयुष इति स्यादिति भावः अविवतिमिति व्याख्यानमेवात्र शरणं ईयि
39 वान् इति इणो द्वित्वे सवर्णदीर्घे वा यिन्वा आगत्वादिलोपाणि नियमेन भवति वसेर्विड्भागमो द्विय
परत्वाजादिप्रत्ययस्य सत्वात् ववेति वचपरिभाषा इत्यस्मात् ब्रुवो वचेर्वा कर्तरि तत्र भावक
र्मणोः पतत्रुतिपातनालवोजगमिवानिति इट् पदे गमहनेत्युपधालोपः लटः शतृशान
समानाधिकरणे सतीति यथापादेशारहितस्य लटः प्रयोगाभावात् सामानाधिकरण्ये तु अ
लेनयापि शतृशानचौ लट्स्थानस्यानित्यपि सामानाधिकरण्ये कल्पते शवादीनि ग्रिवेतस
र्वे यात्वकत्वादिति भावः पचन्तमिति शतृत्वदृष्टिभ्यां तुम् विलित्युत्क्रूलवर्तमानव्यापा
राश्रयमित्यर्थः आनेमुक् आनेमेय इति पूर्वसूत्रादनुवृत्ते पचमानमयन इति पदेस्य
ष्ठाविपरिणम्यते आनमिति सप्तमीबलात् न च आन इति पंचमी बलादान इति सप्तम्यन्ते ३९

पदेषष्ठ्याविपरिणम्यतामितिशेषःकथंपंचम्याः पूर्वसूत्रेचविनार्थित्वात्सप्तम्याः प्रवन्याविनार्थ
त्वान्नदेतदाह अंगस्यानइति प्राधान्यादंगं गम्यतिपदेहि अंगभक्तोनक सर्वांगमेवन
व्यवधानात् नदवयवमकारंनुव्यवधानादेव अकारमात्रमभक्तेवेन नदवयवेव्यानास्ति
व्यवधानमित्यदोषः व्याख्यानेनदत्तुकं पवमानइत्यादो अडुपदेशाल्लसार्वधातुकम
नुदात्तमितिप्राप्नवः स्वरस्याप्रसिद्धिप्रसंगात् अदंनोगस्येति ननुस्वरविधौव्यंजनमवि
द्यमानवदितिपरिभाषयाभक्तोविद्यमानत्वेनव्यवधानाभावात्स्यादेवानुदात्तमितिचेत्
अत्राहुः तुहलः स्वरप्राप्तौव्यंजनमविद्यमानवदितिपरिभाषयास्यभक्तोविद्यमानत्वेनुबलान्य
त्रैव्याकारादूषणंनचात्रहलः स्वरप्राप्तिरस्तीति प्रकृतेपरिभाषंनोपपद्यते अन्यथामहत्वा
नित्यादावपिह्रस्वनुड्भ्यांमतुपितिमतुपउदात्तत्वंस्यादितिदिक् लडिति यद्यपिप्रथमांत
प्रकृतंतथापिधातोरित्यधिकारात्पंचम्यंतात्वप्रथमांतस्यषष्ठ्याविपरिणम्यतेइतिभावः नच
वर्तमानेलडित्यत्रैवोक्तरीत्याविपरिणामेत्वितिशेषंकथंप्रत्ययविधौपंचम्याःप्रकल्पकत्वेनास्ती
तिरुग्निकिस्याः सनइत्यत्रभाष्यकारैःस्वीकृत्यम प्रथमायामनाधिकारत्वेपीतिउपलक्षण

मिदं अप्रथमांतेन समानाधिकरणाभावेपीत्यर्थः तेन ऊर्ध्वतोपत्यं कौर्ध्वतोभक्ति ऊर्ध्वंद्म
न॰बो॰ तिः ऊर्ध्वाणभक्तिरिति प्रत्ययान्तरपदयोरपि सिद्ध्यति अन्यथा ऊर्ध्वतोपत्यमित्यादौ तद्धित
कृ॰ समासेन स्यातां लक्षणहेत्वोः लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं परिचायकः शायानाः इति शीङ आ
५॰ त्मनेपदित्वात् समलट्शानच् अत्र शायनलक्षणं विङ्क्ष्य पचनकर्तृ कर्भोजनतस्य न तु फल
५० नाधिकरणमिति हेत्ववेलपाल लक्षणाणां सह एकनिर्देशः अर्जयन्निति अर्जे प्रतिपत्ते तु
वादिः अर्जनार्थी वा सरत्यर्थः हरिमिति हरिदर्शनेन मोक्षोकारणमित्यर्थः विदेःस्यानिव
त्वादेवसिद्धे वसोः कृतिकरणं वसोःसंप्रसारणमित्यत्र क्वसोरपि सामान्यग्रहणार्थं मन्त्रा
मर्थ्यात् क्वैकानुबंधग्रहणे नसानुबंधकस्येति तदपि न वर्तते न तृजन्तेनापानत शाकारः स्या
वधानकत्वार्थः नकारः स्वरार्थः एवुलादिवत्स्यात् नेत्वार्थं तेन शात्रादिवलादेशस्तथापि स
तिवेतिवाच्यं स्यात् पचनेयजनेयतितिङोः पचस्वितिन च वासरूपेण्यायेन विग्रहः ला
देशाण्वुवाद्रूप विनास्तीत्याकरेस्थितत्वात् किंचलादेशात्वेलः भावकर्मणोविहितस्य ल ५॰
स्यापिस्यादिति भावकर्मणोरपि प्रवृत्येत कर्त्रर्थैव पवेवा न शः २३ पार्थोन्त

ष्टस्थानं श्रेयोध्यं यत्र केचित् शानचो लादेशत्वेलसार्वधातुकानुदात्तत्वं स्यादित्याहुः ना
स्ति तेषु परत्वात् तिङ्स्वरस्य प्रवृत्त्या पचमान इत्यादेराद्युदात्तत्वेन शानचोनुदात्तस्य प्रवृत्तत्वात् न चेद्दा
लादेशत्वाच्छीकारेणैमेपचमान इत्यादौ कर्मणि षष्ठी स्यादिति चेन्नैवं न लोकेति सूत्रे
न्तत् इति प्रत्याहारातिर्देशस्य कृतत्वात् मा वृत्तिरूपवचनग्रहणस्य प्राधार्थ्यात् शानचो लादेश
त्वाभावेन आत्मनेपदत्वाभावात् परस्मैपदेभ्योपि विधानमिति धनपमुदाहरन्ति तत्रा
त इति गमहत्तेत्युपधालोपः इङ् धार्योः इङ् आत्मनेपदित्वात् पचमानमिच्छति धारय
तेरपि कर्तृगामिनि क्रियाफले तस्मिन्निति लसार्वधातुकानुदात्तत्वं प्राप्नोमीत्येकात्स्म
रू नन्वसमारंभः स्तजोपतसंयोगे स्तनेनेशान्तप्रत्ययास्यात् परेतसंयुज्यमाने हूतिश्चे
त् नन्विहस्तजोपरे इत्येवास्तु यत्र विषयकम्बस्तनेत्यर्थः इति व्याप्तहूरेस्तनेनीत्या
हे व्यावर्तयितुं शक्यत्वादत्राह संयोगग्रहणं प्रधानकर्तृसंप्रत्ययार्थं तेन पचमाना
न्यत्र न भवतीति एवं चाप्रधानेकर्तरि लट् शानच् शानचावित्यनेनापि न भवति सं
योगग्रहणसामर्थ्यादिति हृद्वदनः यः स्तवं न भवतीत्यादीनामेकवचनेनानायजमा

नपरत्वसंभवे विविभक्तवचनानां नानां न तत्संभवति एकस्मिन्प्रयोगे एकस्यैव यजमानत्वादित्याशंक्या
यागविशेषे तत्संभवतीति दर्शयन्नमुदाहरति सर्वे तत्वं तत इत्यादि सत्रयागे हि बहवो यजमा
नास्तएव बहुत्वनिर्जोकर्मसोमाभिषवणे ऊर्वेनीति तत्वेन इत्यादि बहुवचनान्तस्यापि यजमा
नपरत्वं संभवतीति भावः ग्रहः प्रशंसायां किं ग्रहीति चोद्यं ग्राह्यते धीत्यादीनां त्रयाणां
विशेषणं समर्थयितुं निर्दिष्टेत्याभिप्रायेह प्रकृतिभूतयात्वर्थ्याद्दिश्यते क्वि प्रमपि वाच्य-
ति आत्तनानापुनोर्जीतिवस्थमाणामितिशेषः कर्तोकटामिति न लोकाव्ययेतिषष्ठीनिषे
धः ग्रलंकृत जितिडुकृञ् करणे इत्यस्यैव ग्रहणं ननु कृञ् हिंसायामित्यस्य प्रसिद्धाप्रसिद्ध-
योः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणमिति न्यायात् निराकृ पूर्वोपि कृञ् स्यादेव अपूर्वी जनी प्रादुर्भावे य
कृ डुपचष् पाके पत्लृ पतने मदी हर्षे यः ग्रलंकृत जहा नितिडुकृञ् करणे इत्यस्यैव ग्रहे
न तु कृञ् हिंसायामित्यस्य प्रसिद्धाप्रसिद्धयोः प्रसिद्धस्यैव ग्रहणन्यायात् निराकृ पूर्वोपि
कृञ् स्यादेवाप्रपूर्वी जनी प्रादुर्भावे इक्षुडुपचष् पाके पत्लृ पतने मदी हर्षे त्रयोपि उत्पूर्वः
पतेत्येतेन त्रय उदः पंचयतन मदइत्येव वक्तव्ये प्रत्येकमुत्पूर्व पाठः उपसर्गान्तरनिवृत्यर्थः ५।

नेलसमन्वतिस्तरित्यादिनभवतीत्याह । एवदीप्सो अयपूर्वसपूपलक्षायां हूतवर्ततेहूपह
हूो घट्टमर्षणो वा रानौ इत्यादीति अदिशाह्वाग्राचक्त निराकरिष्णुः उत्पविसः उत्पतिस्तुः
महिस्तुः वेवरत्नः स्वरहूषणाविनिभहिः कालिदासोप्याह यत्नानामन्वतिस्तव इति के-
विनयन् इति स्थानेदानं सूत्रे पठितवायदागतो विनयस्मात् प्रत्ययमाह उत्पादिस्तुः अथत्र
पिसु वर्विसु पारयिसुव इति अपामनेपूर्णोरपूनेनदिति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वमि-
त्यर्थः इत्वंनेति पुमासेत्यादिनागित्वादिति ङित्वे चेत्यत्र गकारप्रश्लिष्टगितिङितीति व्या
ख्यानादिति भावः गकारविश्लेषादिति मेत्वेवं गकारवत्वस्यासिद्धत्वपाहशिवेनतुत्वेस्या
दिति चेत्सत्यं सौत्रोऽयं निर्देशः तथा च वार्तिकं ... गित्वात्तस्य ईकारः कङितोरीत्व शासतो
त गुणाभावादिति इष्टार्थः भुको इति टवं कगोरितोरिति दत्तावइतिदेशादशानीस्तमी
त्यादीनां षत्वे षडो का सीति कत्वे आदेशप्रत्ययोरिति षत्वे अतिदिशतो न लोपो ... मित्वे
न प्राप्त्यभावात् च सदिति नेट् स्मीति नेदस्य घनाप्यर्थे ते न गम्य लक्षण प्रतिपदोक्त जिघ्रे
त्वेन यिगना गामकाः तथा वाक लक्षणलेति षिनुणाविषये गुजयि विकस्याविकल्पेन इत्या

दिसिद्धमतीतिभावः जपसस्यव्याप्याणो वाविमित्ताभिव्याणे लाभेलाभेव ऊहच्छेदनेल्लब्धले
येवैरादिकाविमो स्वव्याचक्षुजलैववलनशाह्वायोदितिभत्वे नुदानश्वेतिग्रुचिप्राप्ते
ऊडुल्लटयानैयच्छेदसीति रश्मुविप्राप्तेहूडुल्लाहूनमहूजननोतिकिकिनोः प्राप्तयोरयेविधि
५२ तितेबाहोविर्येश्याह वक्ताकीति प्राप्तोन्नुश्ति सोवैागन्याणोजिहूतित्तिजेये नित्राभिभवे
हूडग्रादेतित्तयेतितिवासनान्त्यः श्रियमेवाणोविपूर्वः आयमयसवलनयो नम्पूर्वःति
माननान्मत्रो याननाहमामासेनलोपेननः प्रत्ययः भ्रमगत्यादितु ग्रामिपूर्वः प्रसवीति
श्रुप्रेरणे स्रस्मादितिश्रुणप्राणार्थविमोचने श्रुड्प्राणप्रसवे श्मौनगहोतेने सानुबंधस्या
त् तिहूतीत्यैवप्रत्ययपठित्वापूर्वस्त्रत्यक्रमचिने एवंहिस्याविभक्तिश्चकारकश्चमा
त्वितिसूत्रवंच स्वाद्विस्वहूईश्मायोगट्हग्रहोणपनगनोत्रयश्रुवादाविति नेननोणयादेशोनहू
पसिद्धितिभावः यद्येवंनिचिकपयायुणहूड्डीस्याननामनप्राह प्रदंनाश्ति ननश्चालोप
स्यस्यालिवमादितिभावः नन्वर्वंश्तिनच्छहूस्यसमासोधिनिपाननादिति वोप्यंडयाजस्र ५२
न्पूर्वः स्वद्वालःयेटल्लनेवहूपप्रस्पूर्वस्य नस्यप्रयोगाभावादिति व्याणारञ्जुः कथंहूपा

त्वः स्नाड्डीत्वरिति क्रुपास्मद्वीवलानीति विग्रहे गत्यादिनात्कुः दायेट्ड्दान दोदेङ्गत्रयाणा
मेव ग्रहणं नतु दान दायो विन्याड्डः अंग्रवइति च नो विनि क्तवं ग्रमियान स्वभावान् भवेः
कर्मकर्तर्येव स्याद्रूः विदिभिदि विदेत्ता नार्थस्यैव ग्रहणं नतु लाभार्थस्य व्याख्यानात्
छिद्रमिति कर्मकर्त्तेविप्रत्ययइति वृत्तिः नैतत्साध्ये दूहेः नष्टा वमावः न त्वेकर्तविप्रा
पुक्षि चियतमायनमायवपुगोरुमन्त्वरच्छिद्रपाड्याविनस्य गनाइति यदृप्रुइति खेदः
इत्वरः इत्वरीति इणगनेो हूस्वस्य पिति तिनुक् किन्नानगुणाभावः टिड्ढाणादिना स्त्रियो
ङीप् जागरूकः जागृविति पंचम्यन्ते नहाचेष्टेज्ञागर्तेरिति जागरूकइतिस्त्वद्रूपमेवनतु
गलित्पातिते उनदस्त्रूहेउकस्यानतु वृत्तिप्रसक्ताना यजनयःदंशोभौ विनानलोपनतिर्दे
शो लाच वार्थः पायजूकइतियजेर्यङि दिनादि दीर्घो कितइति भ्यासदीर्घः अनेोलोपय
स्य हलइति यलोपनेंजपूक इत्यादिनयजमदहूदशान्यादिनालुक् वावहूकशहूस्तउत्
कादयश्चेत्यत्र वहूपनेमायवस्वाद् ऊर्णादिगणेपावव स्यकपाठादेव यङ्गनाहदेरूकप्रत्य
यइतिसनाशेसमानितिप्रत्ययग्रहणा नदंनग्रहणं वलादानेषणासंभक्षाविति पातोस्त

नेष्टुणे गर्गादिषु विजिगीषुशब्दस्य पाठात् आपं सेन्याहः आङः शंसहः स्वाध्यायामिन्यपंगरस्य
ते नन्वयो सहन्नाविति आङ्गामस्य निर्देशात् विङ्रिवः विदशाने न्यसैव सक्रणे नेते षा
पवमिसेरपि श्वार्थस्यैव ग्रहणं तन्निवृत्तौ च श्वा भीतस्ये न्यनयोः सूत्राभिधाने पातना
द्वृति भावः विंदुशब्दस्य पर्वेणपादिविधि सूत्रवयेवः सुस्मात्सगर्ग्यादित्वात् ऊर्णन्ययेवाप्यः
क्याच्छेदसि क्यश्चेति क्यनक्यषक्यङो सामान्यग्रहणं यत्तथानो च्छंदसि विषयेन च्छेलादि
षु इत्यन्ययोभवनीकाषीको कियः क्यः व्याख्यानात् कंडूदिषु गणपाटत्वेनैतन्न ग्रहणपवो
क्किवमोन हेनं सपरियो सेसपर्थवः यमस्ययेतो शाङ्गे तं भवत्यूस्मिन्यादिसिद्धे न ग्रहणान्न रा
यो सपरसूत्रायो भवत्यावण्योषण्योरित्येते कंड्वादिषु पठितान् पृथक् कथं सतः प्रण
यवाक्यानि गरह्णाति एवं सपव इति भट्टपादा गर्ग्यादिषु सुसपशाद्वौ दृष्टव्य इति हृद्रुतः
सस्त्रयुरिति सत्रपाहान्व्यविनदेशा ङः नच्छंदसि षुत्रस्येति निषेधात् क्यविचेति ईत्वम
हत्वाद्वैति दीर्घश्च न भवति आद्धविदोरविनिवत् आदिति दकारोस्युल्लसमोच्चार्यः नत्व
पनकारस्तेन नान्यस्याभावात् ऊटरत्यनेन दीर्घोपि गटत्वेन न नरि जगविः त्सवनत ५२

रणयोनित्यस्यगटहृनिगवणाश्न्यस्य बहुलग्रहणं दृष्टिमनुवर्त्तयेदित्यहुपमितिमानः बलनलस्याहि
न्याहृतिविशेषग्रहणमदाहरणप्रपंचमात्रं किंकि नोलिङ्विधेस्यनावक्तव्यमेवविव
क्षितेनतथाच वार्त्तिके किंकिनो उत्सर्गः छंदसि सदादिभ्यो दर्शनादिति उदाहृतं चभा
ष्यमेव तिलेमीतिन्यादि यदेवस्येतिप्राक्षितेनतपरीक्षितेनतनितिनिपतनयत्नाद् स्यादेना
हृदंतादिति वाध्रिवध्रमिति नलोकेति षष्ठीनिषेधात् द्वितीयाकिंकिनोस्यानेनिवा
द्येन लिङ्वदित्यतिदेशेन सरूपावाध्यैनैवकार्यातिदेशात् छांदसस्तत्रहृयोपपत्यस्यते
भाषायामित्यादि वार्तिकविग्रह विवेचनार्थं इहच वार्तिके गामित्यपि नहृषपनेनस्या
पि यामोहृतोकृतिहृतिपूलकेचदर्शनादुपपत्यस्तः जत्निविनिगमहृनजनेतिस्तुपथा
लोपः जिघ्रिविलि ग्रभ्यासाविति छंदसि इति ग्रोतेलोपः नेमिविति यत्वाभ्यास
लोपो सामहीत्वा यङ्ग्रेमोलोपपलोपः ग्रभ्यासदीर्घः नीगभावश्चेति नीगवेवीत्या
दिना प्रामस्यनीगागमस्याभावइत्यर्थः त्वत्तनिमिङिवानगुणः नजिङः इकारउच्चारणा
र्थः कृपतपीति ग्रनयवभावभालकभारुकाइत्यमरः ईश्वरइति नेहपीतिइटभावः

येष्वरइति पितृपसह्यनो कृयरइति कंसवतो भ्रामस्याक्ते विन्त्रक्त्वान ब्रीलादिदुर्यंक्तिप्र
न॰बो भ्रान्त्दीमो पुंवीर्भिंमायां ष्रुनदीमो उर्जवलभ्राण्णनयोः प्रपालनादो गगनो मोत्रः या
हृ वपूर्वः प्रुनत्तनो विभ्राडिति भ्रष्ठेति परेवेजस्त्रवनेभूरिति रालोपइति वलोपः वीहृपथा॥
५५ याइति दीर्घ उकर इति चोक्तुरामपतितित्य यममात्र संयोगानालोपपूरिति उदास्पपूर्वसे
त्रुतेवीरिति दीर्घः वाक्पाडिति इहृदीर्घ संप्रसारणाभावपक्षे संप्रसारणप्राप्तिस्तव
चिरत्पित्रहिंस्यावपीन्यादिमाप्रयतिहृरिपूरीरिति प्राचान्नप्रयं पेनामितिकर्मणि क्ति
वुदाहनस्तचकर्नेरिहृदिति सूत्रविरोधः स्पष्टपववाहूलकेन प्रगानिक्याति हृमेद्विवेषप्रप्ता
मसंतेहृङुलेभाप्रन्यासन्याघाहृद्विनप्र वप्रहृतेनपवाहृमिकेसान्त्यन्यापंकायामाहृ हृषि
प्रहृणादिनिदियुदितिस्वाप्यानित्यभ्यामसस्य संप्रसारणं नगादिनि गमक्वाविनिमलोपनक
प्रत्रहेतिचकारेणदीर्घः समज्ञीयमानोयुनि गमयानं भवतिदीर्घ क्त्वा प्रवक्षेतिपरिभा
षापस्यानादर्शनस्पजहोतेरेवसंभवतीत्याषायेनाहृ जहोतेदीर्घक्वेति जहातीतिजहृ हृ
स्वष्टेति चकारकारेणद्विवंसमज्ञीयतेपीरिति याहृतीतिपीः हलइतिदीर्घः नतुपापः ५५
तिष्ठरुषोननपीः पवेजहोतितपाप्रुरुषइति सर्वसमनन्वाकथं॥

द्विभवड्ङकार्थं संगच्छते इत्येवेदमाह । इदमः करणस्य कर्मत्वविवक्षायां द्वितीयेति
भवः । से तापयति केत्यादि नेन ग्रामं यो ऽजरो विलिष्टः इति त्रयेणेति भावः । यत्तु द्विष्विग्रहणा-
त्तुहन्त्या लभ्यते नत्वेवं प्रतिषेधाहः से तेति फलितं से त्रे से तायामित्येव सिद्धं किं सेन
वग्रहणेन प्रत्याह । याद्वविभाष्यं भाविन्यः सेताः प्रतिभूत्त्वसत्येव नास्मिन्नक्रणप्रदाने
नेति वक्तव्ये तत्र भयोर्भेद इति षांसक्षिभाव इत्यषांभवित्यर्थाभ्युपगमेनाह । अनभावेनेतिषांभव
ति सक्षिस्वरूपो भवतीति षांभवित्यन्येसंभन्यस्मादिति व्युत्पत्तिस्तत्रयादेन ऊप्रत्ययाभावा
च्चित्वेतिमाययवः ये कर्मणि कर्मणीति नीत्यदं क्कावामस्चेत्यनेन नभवयः एषिति ति वक्ष्येषूष
क्तर्मग्रहणात् व्याख्यानाद्वेत्याशयेनाह । कर्मण्युपपदे इति प्रत्ययं वक्ष्यमाणेनेत्यर्थे नेतिया
त्रीसूत्रेन दायिनीत्यादि व्याचष्टे । दात्रीमेषु इति हेतोः यत्तु नुबट्लोपः देष्टि ति षिवे
पितृणी विहन भवति स्वतित्यः षितांङीषित् स्वऋकव्वान् अन्येनतादिपाठादायमाह । नहि
तिनहृायः इति पदं ऊष्णतुष्योर्घयः नस्येसूत्रेदर्शनि लोपिनो ऽतिर्देशो ज्ञापकः क्वावि
दकि ङित्वपि दर्शनलोपो भवतीति नेन दर्शन इत्यस्मात्लुटिदर्शनादनादिति सिद्धं नच

४५

मंतियानाम् छत्रेवतलोपस्यादितिवाच्यं गुणोदेनदंष्ट्रोतिनिर्देशात् नञ्चैककर्णमित्यादि
यत्नेनहलन्तककारयोरभिधेयत्वमम् यदंडवन्निरस्तं नत्वमित्यर्थः इति नत्रैवहृदिवि
तिभावः ग्रन्थिल्लूयकइति पूतिपूमलइति ऊटादिवटस्येनेतिरतुवेयन्नाम् गु
णतिषेधोऽवड् नदाह पुविद्भमिति पुवः पूड्पूभोः कभयोग्रहणमविशेषात्
कर्णाइत्यतहूयेवाह येनाप्यमितिकर्तरिविधिश्च स्यादितिकरणकर्तरिवेत्यर्थः
काशकानुसारेण यथासंख्येनाचष्ट चरेभोकरणे इतिकर्तरिकृदिति सूत्रस्य भा
केटभोजय यथासंख्येनेतिगम्यते इति पाहुकौलमोक्षेपति यथाणादयः कृवाया
उक्तानकरणेवागति गंयथ्यो यायाने यारखणे त्रिस्तभिभवे दुमीयप्रह्लेपणे षदस्ता
यते स्नायसंशुद्धो प्रभूडव्याप्तौ विस्वकर्मणानाककत्रिक्षुकारकाशाल्यिमोविति
भद्दिनीकोशः कारुशिल्पिनिकारके इति पर्णीकोशस्तेदेनद भिप्रायकाहुवित्या
दि स्त्राद्येयागरुप्ति: द्वितीयेनयोगमात्रमितिविवेकः यतएवद्वितीययावर्ण्य प्र
तिकारकाण्वयोभवतेवतष्याचभाहि राचवस्पतत्कार्यकाकर्वानरत्तुगावाः सर्ववात ५५

रमेन्नातो श्रस्यागमनमादिति पिबत्यसेननैलादिकमितिपायुः गुदस्थानेगुदेत्वपाने
पायुर्नाइत्यमरः पातिरक्षतीतिविग्रहे रक्षकोपिनपाच मंत्रः भवुःस्तनस्तनवाःपा
युग्रइतिस्तनवान् मायाविति नकलं श्रगदोजायुरित्यपीत्यमरः पुलिंसाहचर्याज्जायुः
पुंस्त्वमायुःपित्तेकफः श्लेष्मेत्यमरः गोपूर्वान् गोवाचकिकृत्तोम्निनोगि प्रातिपदीतिगो
मायुः स्तृगालइत्यमलदतः वसनमस्तमायुपाहुः पन्यपुर्मायुमकृतगोमायुरेकोग्र
जमायुरेकइत्यादौ वेदभाष्यकारादिभि नच्येवव्याख्यातस्वदते रोचते इति स्वादुः विषोषति
ह्रोयंपवंसाधुरपि श्रास्यशीघ्रमितिविलेवाभावमात्रेक्लीवेनहिपिष्टद्रव्यपरत्वेनत्रिलि
गंश्रयलीवेषीग्रायमत्वेस्यात्रिषुद्दोभेयगाम्यपदित्यमरः ब्रीहेयेस्यब्राण्णदयावद्ग
लमिति वऊलवचनादन्यस्माद॰॰ णाभवति वहत्यागच्छतीमासंवेदेवहृतित्यजतीतिरा
ङ्ः वसनिवासेवसन्त्यस्मिन्सर्वमिति सर्वत्रासौ वसतीतिवा वासुर्वासुस्मासौदेवश्चवा
सुदेवः वसुदेवस्यापत्यमित्यस्मिन्नर्थेत्र्रष्यंधकवृष्णिकुरुभ्यश्चेत्यणि कृते वासुद
वइति वृत्पत्यन्तरमितिदिक् छंदसीएणः उणानुवर्तनेपतिगच्छतीत्यायुः मानश्चायावि

ति आयुः शब्दो मनुष्यपर्यायेषु वैदिके निघण्टौ पठितः अत एव सामसु प्रथममायुर्मायवे मान

न·बो· स्तोकेन नये मान आयाविन्यादिमंत्रेषु वेदभाष्ये नथैव व्याख्यातं अर्वाचीनानां तु छंदसीण् इति

५६ सूत्रे बहुलवचनात् भाष्यायामपि वर्तते इति स्वीकृत्य आयुर्जीवितकालो नाइत्यमरः अथ

आयुःशब्दस्य सकारांतं व्याचख्युः ननु एतेर्णित्तुसप्रत्यये सकारांतो वक्ष्यमाणः आयुःशब्दस्तु

लोकवेदयोर्निवाद एव अत एव जटायुरस्येति विग्रहे टभेदत्वाज्जटायुषमिति रामायणे प्रयो

गः यदि त्रिलोकीगणनायस्यात्स्यात्समाप्तिर्यदिनायुषः स्यादिति श्रीहर्षप्रयोगश्च संग

च्छते नथाचायुर्जीवितकालोनेत्यत्र आयुःशब्दः सकारांत इत्येव व्याख्यायते किमकारां

नाभ्युपगमेनेति चेद् ब्रूमः सकारांत आयुःशब्दो नपुंसक इति तस्य पुंलिंगता नेत्याशये

नायुषोक्तमिति अन्येन तु छंदसीन इति सूत्रस्य भाषायां प्रवृत्त्यभावे मावाधि जटायुमा-

मिति भट्टिप्रयोगः नदीविंध्यस्याद्रेरभजत जटायोः प्रथमज इति विंध्यवर्णने अभिनंदो

क्तप्रयोगश्च न संगच्छतीत्याहुः वस्तुतस्तु जटायुषाति प्रामाणिकमिति जटायुः स्मगह्यादित्वा ५६

न्तुः आयातीत्यायुः एवं च जटायुषा जटायुं च विद्यादायुं नथायुषेति द्विरूपकोशः वायु

नागनगदाघुइतिवर्णविवेकस्य समाय इतिदिक् हसतीति हविधारणे घाडदाने वरगतौ
घटभेदने दाविति काष्ठदारविपनेनेयथाश्नमरः चादितिवद्दचाटुप्रियंवाक्यमिति हेम
चंद्रः चाटुर्मंते प्रियोक्तिः स्यादितिरत्नमालाकोषः नरिंदुस्त्रिवकरचबद्धचाटन् मोद
योषिहृदस्येतिभावः माषेतनपुंसकमपिदर्शितं वाटुवाहृतकसंभ्रममासामिति
किंनरयोः कुहिंसायां इणगमौप्राभ्यांचणस्यान् सस्येति किशा ॱॱ नांसस्पमूके
विषाविवेकेक पोदलीनिमंदिनीकोषः त्रोवस्थलः नरु स्नवनन रणयोः त्रः रस्मेति खेदः
कवितल्लत्रप्राह्निघ्र हृयोरपि सवर्णदीर्घे त्रोनयोविगुन्कात्रत्मनाविन्यस्मादयिष्ठः
णरस्यलइति चक्राभ्योयइयातिग्रर्यनेवाग्रालुः कौघाकविशेषो वटीवन्याङ्ः क
र्कपालगीलंतिकाभ्रमषी भ्रमरणेम्स्तुः स्वमेतल्लवणनरणयो चरगतौ अदभक्षणे
पिन्सरब्धमगतौ नतुविस्तारेपन भान्येहन्मनूपहेयणे डुमस्तोष्णुडौ भरुविति म
रुस्वर्गीहरेगुंसितिमिनी भरुभर्नेकनकयोविति हेमचंद्रः घाघुविति ग्रनगरेघाघूर्वा
रु सस्तुभाविन्यमरः नरुविति नरतितरकमनेनरोपकाः चरुविति ग्रनयवज्ञावि

ने नक्तमपक्कमोदन इत्यमरटीका: त्रिषु सर्वे धिकरणे प्यवसक्तं उणादिभ्यो यईशिदिति
न॰बो॰ सूत्रे केयप्रत्ययः स्थालीवाचीवकपात्रः नास्यादोदनेभाक्तः इति नेदकायेन्वविशद्दीस्यात्
त्रिषु लेपविरले कृपोइतिमेदिनी यत्नुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदशिरामतेइति नोनेमे
५८ दिनीविषयप्रकाशमदाहइति यनुषाचेत्यादि यनुषामाईयनुर्निद्येः स्यात्ततः नत्
47 षामाईमित्यतः स्याईमित्यनुषत्तेनेसदशानतिनोषिगुणस्यस्यान्नतामतुभवमपि
षाक्तः तिम्रेतस्त्रमासममपलेसाधकमिति श्रीहर्षस्नेषविशेषः यनुर्वेषाविष्णुड्रोपि
नियुणः किंकरिष्यतीति यर्वनविह सूर्वेत्रच यनुरिति उकारांतस्तकारांतश्चोध्यः नवस
कारांतयनुशहेनपुंसकपवेति शाकंघ सर्वास्त्रियांयनुश्छायायामित्यमरोक्ता तस्यापिपुंस्त्वा
तू किमत्रइति तंगावदतोमधुरित्यमरः मीनातिमिनोत्यान्वेतनेरुवाकलकालका
त मधुस्तरंगावदतेम्नगोपिमधुरिष्यतेइतिविश्वः मज्जतिपानीयेइतिमद्गुः ग्रणाश्वग्र
णाशाहू ग्रस्मादुप्रत्ययः स्यात् चादिति कटेवर्षादो यटवेष्टनेकटतिरसनामिति कटुः पु
कटुस्त्रीकटुरोहिण्यां लतारानिकयोरपिनपुंसकमकार्येस्यात्पुंलिंगारसमात्रके त्रिषु

नह्रस्वाङ्गेभ्योऽश्च मास्येऽपि चेऽपि चैवमेदिनीवटनीनिवटनीनिवटच्छिन्नस्तनः स्तन इति
नेसारावर्तिः नटवटुरिति नृपचामत्न् अभिव्याप्येति पच्यपिफलपाटीति सूत्रेयावद
नुवर्तन इति न्यायग्रेषेन मर्यादीहस्येत्यपि प्रतीयते नखापिभिव्याप्येत्येवोचितं विवर्तने सो
न्यमधिव्यादी मधुशाहृस्याशु दानदार्द्धानान् वोतोग्रणवचनादिति सूत्रे हरवदनेनापि
भिव्याप्येते स्पृष्ट मभिधानाच्चेति भावः स्पृहस्तित्ति स्पृहिंसायां स्पृशाह्योमनापयोः
स्त्रियाम् उपनायेत्र सूखलज्जायां अस्त्येपणे वमतिवासे हनहिंसायां क्लीबे दश्याईभावे
वेपवयने मनज्ञाने शकशक्तिविति शङ्कायेषागोवत्रे इतिहेमचंद्रः स्वरूर्वत्रमिति घ्रात
कोटिस्वरुः षंवरमरः अपसीसमिति न हि मूर्द्धि हृष्ट्वा वपनेललनानरवकरेग
मीमकपोलस्तु इति मेदिनी ग्रसंतिलिपति शरीरमिति सनवः प्राणाः हनुरिति
हनुः प्रमान्यरोगेऽस्त्रादिति वररुचिः कोशः स्त्रीलिंगाप्यपं हनुसहविलासिन्यां स्त्रियां
न्त्यारेभेगदेश्लिषिपां इन्द्रियाकपोलावयवे इति मेदिनीकोशः अत्रिमायिनेमतुप् ह
नुमान् अन्येषामपि दृश्यत इति दृशिग्रहणान्नातिकोदीर्घः हनूमान् लोकेवभा

णीति वेधमुत्वादित्वात् वायवः वेधुर्वेधूकगुच्छस्यात् वेधमीनति वायवेश्तिविश्वः
न्खो मनुरादिराजोमंत्रमस्यहेस्यहूमस्तवणेश्देश्दीक्त यतेर्ङ्ग्गनितिहिंसादानु स्कंदे स्कं
दिवगतिशोषणयोः कन्दुरिति स्कंदत्यस्मिन् जनानायइति व्याप्यः भोगस्थानेपि
४८ त्तिकेचित् अन्येतुस्कंदतीतिशोषइतीति कंदुलीत्यादिपाठमित्याहुः सनपवह्ली
48 वेंऽवरीषभ्राष्ट्रो नाकंडवीषदिनी स्त्रियामित्यमरः कंदुर्वीनाइति पूर्णिमानुयाम्
वाणुमानमित्यर्थः स्त्रजेस्त्रज विसर्गे स्त्रजतीतिस्त्रजः स्त्रियामागम सकारस्य तुग्वेन
षाः जमेनजः स्त्रजेरसम् वेतिस्त्रवचमितिनक्वः स्त्रजर्वेणपोग्रणोपाषिदिनिमेदिनी
ह्रूनेरायेनह्रूनीछेदनी नर्कविनि ह्रूयतेऽनेनेति नर्कुः स्त्रवेष्टनयंत्रविशेषः न
र्कुटी स्त्रत्रगान्नर्कुविनि हारावली नावेव संदुगनौ त्वंकुर्मनौ सर्गोप्तसीनि मेदिनी
फलिपाटि फलतिघ्नौ पटगनौ णपनः नमप्रह्रत्वेशाह्रे मनतोने जनीप्राडुर्भा
वेयभ्यः ऊःस्यात् यथोचयथाक्रमेणगामनः यदिनाकियन्नश्त्यादेशाभवेति इह ४४
एकापिषष्ठी विषयभेदाद्भिन्ने गुणागमेद्विफलेवयवषष्ठी यथादेशावनष्ठया

वियौनयायादिभ्यः स्यानवष्ठामापि यानयोर्वियौ अन्यैलपंगत्य यनेइति विवेकः अनो
गमकानो मागमकादेशा इति यतेनस्यानष्ठेवेति वाच्यं फलववमारेभि येयववन् नदीमे
देमलड्डांस्त्रीमेदिनी नाऊर्वल्मीकइति वामलूहस्मनाऊशष्मवल्मीके पुं नपुंसक
मित्यमरः मचिति मधुदेत्येवमपुष्पारसेमधुविति हृत्द्वंद्वः मकरंदस्यमयस्यमा
लिकस्यापिव चकः अर्द्धचादिगणेपाठान्नपुंनपुंसकयोर्मधुइतिशाश्वतः वलसेव
तेइति देवोहयादिवल्कस्यान कगलेपुंसिसंदेवाभिदेवयिति मेदिनी यत्र लदने
नवलेरुक वेत्याद्यादियादित्वाभ्राणनइन्नुपत्यस्तेलतस्य विरोधाडुपेतस्य अंपना
भावापते वत्वावोगत्हे इन्यादौ देन्याहृयायस्य निर्विवायवान ग्यः किन् योनत्व
करणेअस्मादुप्रत्ययः आदेव उपदेश इन्यात्वे ह्विवे सत्यनङ्गप्याभ्यासस्य इत्ये आनेलोपः
इतिवेन्याकारलोपः शिश्रुयाद्वेष यामापत्तौ कुर्भेष्व भन्मभरेण अस्मान्कुप्रत्ययः द्वि
त्वेचयानोः भवतीतिवभ्र पर्णाकोशास्यमाह वभ्रूवित्यादिवभ्रूवैश्वानरौ स्थूलयाणेत
वगरुडध्वजेविशालेनकुलेपुंसिपिंगलेनकुलेपिस्त्रिपिंगलेत्वभिधेयवद्दितिमेदि

नीकोषः वादन्यतोपीति भ्रः ऊष्मेति वक्ष्यमाणप्रत्ययनिर्देशादित्येके भ्रष्मेति प्र
कृतिसंश्लेषेण चकारेणाप्रकृत्यंतरसमुच्चयादित्यन्ये पृभिदि दूपालनपूरणयोः भि
दिरविदारणेत्यय्यमाडने गृधुश्रभिकोल्हाया निष्टुषाश्रागल्भेपुरुतिति ऊश्मन्यये
परनः उदोष्ठ्यपूर्वस्यान्तरेवेरपरत्वे पुरुष्प्रान्त्याभिधेयवत् पुंसिस्यादेवलोकेचन्ट
पभेदपरागयोरिति मेदिनी विधुः शशांके इत्यादिना विश्वकोषः इहसूत्रे पृषि
पृषिभ्यांकित्प्रत्ययपठित्वात् पृषुरूणुः सूर्याग्निघातितात्वोपि त्वधवरुनिकेचित् कृशोरुष्ष
दुकृन्करणेटघाहृष्याभ्यां ऊ स्यात् उकारोन्तादेशश्च उणादिप्रत्ययः ऊरुन्टघांतरे
भक्षे पुमान्पुंभूम्नित्रिहृनीतिमेदिनी अपष्टुः झागतिनिष्ठुरो लक्षणमित्यादि पनच
न्यामस्याप्तनुरोये नो ऋक्षे वार्त्तिकनानस्यापश्चिन्मुताभिन्तुपसंख्यानं अपष्टः पुंसिवा
लेचवाभिस्यादन्यलिंगकइति मेदिनीयेषांत्रयाणामप्रगल्भादिपाठेनसिद्धत्वात्सूत्र
मिदंन्यासकारस्यनसंमतमितिरक्षितः अजिहृषि अर्जेयजेने अस्यऋजिरादेशः
हृशोप्रविरादेशः ऊमेस्त्रकारागमः अमसोगगन्यादौवा अस्यपुगागमः पापाना।
५८

घाने सौत्रो धातुः अस्यदीर्घः वाभूलोऽडने अस्यङ्कादेशः षड्योपिकृ प्रत्ययः स्वादित्व
र्थः अविशेषत्वेनेति चादिगणेपस्थितिपठितेः पधुदशपर्थमव्ययमिति यवणि कंनके
दर्पः १ः कंनमेकाशंकइति त्रिकांडशेषः पांमुरिति पदिपस्मिनाषाने भुशापिंदेत्यांत्तः
स्त्रीपुंसयोरितिउक्ते अमरेणद्वौ पशौद्वयोरभजवाहुरिति पशौद्वौभजवाहू स्त्रीद्वयोः
स्त्रीपुंसयोरित्तदर्थः अकारांतोप्ययं अतपवावाहीषु भजयोपुमानिति दामोपमोद
रः वौहाभ्रजेपुमान भेदाश्वहूषवाप्तु इति मेदिन्यांटावेनाप्ययं प्रथिम्रिदिप्रथमख्या
ने मृदुमर्दने अस्लपाके हृष्यमेइतिएषुः एषुस्यान्मद्रति त्रिषुलवक पत्रां कूलजीरेय
पुमानग्रौन्त्यांनेरइति मेदिनी म्रदितेशाकपने अकठिनत्वादिति म्रदः कोमलः म्रडुः स्या
त्कोमलेत्रीतोइति मेदिनी निम्ब्रपुमान् मनौह्रीनटेषुक इति मेदिनी म्ब्रपुके अपा
ने चत्रमदग्रोपिनाकिनीति कोशांतरे लघुरिति म्रक्कायांस्त्री लघुः त्रीवंशीचे क्लसागुरु
णपि इति त्रिकांडशेषः लघुरगौचमनोज्ञेतिः सारेवावत् क्लीवंशीघ्रेकृत्स्नागुरु
णिचवहृक्कानामोषपौत स्त्रीति मेदिनी त्र्यपभेदइति पत्रेन अवेदपयानेगमनार्थम

थे विघ्नकारणा आरब्धुमान्तं संभवमिति तिकालिदासवचने व्याख्याने वङ्करिति वङ्क
न॰बा स्तत्र्यादि संख्यासु विशुलेत्व भियेयवदितिमेदिनी ऊरुरिति सक्थिपत्नीवेडमान रु
रित्यमरः कृष्णायने आश्वायनेपन्थरुः कर्मणिप्रत्ययः ऊरुमहदिति कर्तरिप्रत्ययः
५५ श्लिषेः श्लिषआलिंगने अस्मात्क्तप्रत्ययः कर्ष्ठानादेशः उपजनइति सह्यावत्कार्य
५१ श्लिषतिलगतिव्याप्यजनइतियावत् प्राट्पदः स्वत्र्यववदारणेश्च हिंसायां पश्चापी
तिपर्श्णः परशुमासहेतिविश्वः हरिमिनद्रुमगौ अस्माद्धरिमिनयारुपपदयोर्योः
ऊः सचडित् हरिद्रूर्हृदइतिदारुहरिद्रुरित्येके पानद्रुनदीभेदः पानद्रुस्तपानद्रः स्या
दित्यमरः महानिति मुहुभ्यामितिनमः स्वरुशंऊस्वत्रुअववदारुणे शाकिमंकायाका
मइत्यादिस्वरूपतिं वराकन्येतिवोध्यं स्वरुर्देनहस्पेनेनवाच्यवदितिदर्येहस्पश्चत्रि
कांडशेषो शाकनेअस्मादितिशंऊः शंऊकीलगरेशास्त्रे संख्यापादयभेदयोः पादा
भेदचवस्याणा पापेचपिचहूयपनेइतिविश्वः पीवुरितिपीवुः कालेरवौचौरइतिमेदि ५५
नी कृमिविशेषइति नीलांगकृमिजातौस्यानमंगराली प्रसूनयोरितिविश्वः नीलंगु

स्यान्नमोपुंसि भंगरात्यांतु लोषिनीति मेदिनीकारः पाहांनरमिति नीलंगुरपिनीलां
गुरिति विग्रहः पानोरपीतिके चित्तनीलशब्दे उपपदे गमेर्डिर्लोपः उपपदसमम् दी
र्घश्चपाति कोति पान्यते इत्याह लिङ्गविते नपुंसकमिति वररुचि म्लगन्ध्मादयस्त्रम्न
गपुंसि पुंगोमायोव्याये च परिमीष्टितीति मेदिनी म्लगपुर्ब्ध्लणि व्यानेगोमायुव्या
घयोरपि दिवपुर्ह्लर्भिके व्यानेदेवयु लोकपाचिकरति विग्रहः प्राकृतगणइति नेन
पीलप्रतिष्ठेभे अस्माकुः पीलगजे द्रुमेकांडे परमांडप्रसूनयोरिति विश्वः भाद्दास
पीलपाहूस्य हूस्त्रेप्रार्थप्रसिद्धिः गजश्रेष्ठे प्रसिद्धिरित्यादि वोध्यमदि मदिस्तन्यादे
वास्त्रशाद्वे मथ्यविलोडलने चर्वयाचमेचकइति सोत्रोधातुः अकिलक्षणे वास्नता
गतिरिति वाघ्यतेमस्यामिति विग्रहः वाष्पो गर्दभ इत्यन्ये वाष्पुरावाषतारोत्ता वि
तिमेदिनी हुमचंद्रौ वंकुरइति संकुरः स्पंदने कुटेइति मेदिनी अंकुरो रुधिरे लोम्नि
पानीयमभिनवो द्भादीनि च रोम्नादीनि ऊरशब्दोपीति भावः अंकुरो अरपवचेति
विश्वप्रकाशः व्यथि व्यथभयसंचलनयोः अस्मादुरच् किन्स्याद्धातोः संप्रसारणे

वरणायायान्नव्यथ्येसंप्रसारणंपः किंचेतिसूत्रेपठितादकारसंनादेशोविधायविरोधुनः

न·बो ग्रिकरनुदात्तेनमायवप्रमायकारादिभिरापितदेवाननमतं नत्वेनद्युक्तं नमेषांविशुरा

प· मर्वांसि श्रुतिविहाविशुद्धेणाविदग्राहन्यादिमंत्रेषु यकारयाठस्यातिविवादत्वात् य

50 दपिमायवेनोक्तं विदिधिदिहिदिविन्यत्रव्यथेः संप्रसारणंचेति वचनान्कुरविधाने

रूपमितितदपिस्वयवीयः ऊरविधायकसूत्रेव्यथेरूपसंख्यानस्याप्रसिद्धत्वात् नसमा

दिरूपः किंचेति दशपादीपाठेपुरस्कृर्वन्तः समादकारादयोपपेताः उपेत्यपूर्वक

ध्येमहि विधुरइतिप्रयोगस्यानिहइतिचेत् भुरोविगतइतिप्रादिसमासेनेन्यववयोहि स

मासांतोइतिसूत्रेहृतिपदसंज्ञयोरस्त्वंधेवोक्तत्वात् रहव्यथेः किंचेण्यवास्तुग्रहिज्यर

त्यनेनसंप्रसारणस्यादेवेतिप्राप्तिनत्वंग्रहिज्यादिषुव्यथेर्ग्रहणंयोमन्त्वयमितिति

ष्कृषीत् मकुरइतिमकिः मंटनेश्रमाडरवनलोपश्च वाहुलकादिनिपातोरूपधा

याः पदेउकारइतिभावः मकरोमकरोचेतिविग्रहः मकुरः स्यान्मुकुरवदर्पणेच प·

ऊलहुमकुलाललदंडेने इतिपातोद्विवचनमिति केचिन्तुउणाद्युणागमस्त्रमितिफला

नरस्त्याङ्गः ग्रामजालेपेति ग्रामजालेचेतियाबोतने मङ्गुरादयश्चे मदीहर्षे वेपवेपने
ऊकग्राहा ग्रवुरइति कवुरमलिलेरेण्किकजरः प्रायरत्तस्तोः कवुराहसहतायांश
वलेपुनरम्पवदिनी ऊञ्जुरः ऊकरोमनः इतिरेहयेद्धः ऊजरः सासमेयतायग्राधिय
ौनगुगुसकरइतिमेदिनी ग्रतिमातन्यगमने ग्रदीर्घः ग्रानरः वागतिगंपतनयोः
गुणागमः वागुवाम्रनावंपनी इत्यादिरिपिलेयः ग्रमेः ग्रस्तलेपरण मसेस्म समीपरिणा
मे मसूतामस्नरावाना पावेप्याद्रीहि प्रभेदयोः मसूरीपापरोगीस्याद्रपयाने पुनः
पुमातिमिमेदिनी पावेशास्पइति हत्नाकारलोप ग्रास्तशाहस्तासिनुपपदेः ग्रा
ग्रागम्यमानायां ग्रस्तव्यामास्यन्यस्माड्डानोरुरतस्यात् श्वशुरोदंपत्योः पिताः पति
पत्न्योः पत्न्यस्वश्रूः श्वसुरश्च पितानयोरित्येषः सवितः ग्रववत्तणादे मसूमायां ग्र
विषइति राजासमरुष्टमहिमोमहान् नरोयंयामसमहिषो विवक्षिः उनमाजाः
मषमन्वेतन् हिवान् ङीपमहिषी राजपत्नीरुरुः रुरुवीजसन्मति येभ्दिःषाम्र
गभेदः स्याद्दीहि षंचलर्लामतइति तेसारावनः वेदभाष्यमिति इद्रानिवित्रस्यतविषी

उद्गः स्यात्स्तनितो विषीभ्यो विर्विरस्मिन्नित्यादिमंत्रेष्वित्यभावः वैदिकत्वाद्वैदोजः याजः

न·वो इत्यादिषु वलनाम स्तनविषी शब्दस्य पाठश्चैवमूलमिति वा स्तनविषशोभनाकारो वेल्ल

५१ श्विवव्यवसाययोः नविषी देवकन्यायां नाकस्वर्गे भुवि कांचने इति मेदिनी नजिव्यथा भ

51 यसंचलनयोः किलाकिल वैमन्यक्रीडयोः स्मादिबवव्यानो भ्रुंगागामसक्किल्बिषं

पापरोगयोः अपराधेपीति मेदिनी इति मदि इति इक्ष्वाकुयां मदीर्घेः स्त्रियां हिदेशोन्यक्षिदि

रद्वैधीकरणे मदिस्तत्यादौ च दिस्त्राल्हादने मतिश्रुद्धीभावेमिह सेवने स्नेहवेचित्ये

मन्त्रल्लमोक्षणे रुचदीप्तौ रुधिरत्रावरणे वंधबंधने त्रुपशोषणे इति शेरोत्रिरिति श्राद्धाव

इत्यन्ये छिद्रिरः पावकेरंगोकालेकपरश्वधे इति मेदिनी मंदिरं नगरागारे क्लीबंनामः

करालये रितिमेदिनी ·· चंद्रिकालेकपे चंद्रे इति चतिमिरध्वांतो नेत्रामयपानके इति भ्रुमि

हिरः स्त्रीभुपयोरिति च मेदिनी महिरः कामिमूर्धियोरिति च वसंदिरं रुचिरं चारुदिरित्य

मरः रुधिरोनगारिके कुसुमक्लीबंतु कुंकुमास्त्रजोरिति मेदिनी वधिरः श्रोत्रेन्द्रियवर्जित ५१

नः सुषिरे विवरं विलछिद्रमित्यमरः घसौ अघा भोजने अजिरः अजिगतौ घाघल्त

गतौ घागतिनिहूतौ स्फायी वृद्धौ खेदहिंसायां अजिरमिति दशादौ नञ्पूर्वस्य जीर्य
तेः कृत्वणिलोपोपानि यान्यन इत्युक्ते न दधिग्राह्ये अम्भुजनमजिरे प्रलयेद्राभिन्यादौ
नजीर्यमौत्पस्यानुगतत्वात् अंगणमिति अंगेत्युटि अनादेशश्च बाहुलकात् सत्वमित्यको
अत्येन्न इतिमेवछति अजिरं अंगणकायविषयेदर्दुरेऽनिले इति मेदिनी शिशिरोना
ह्निमीनस्त्री हृतभेदमड्डे शिशिरितिच विश्वकोशस्यमाह शिशिरं स्यादिति खदिरो हृतभे
दः खदिरी शाकभेदे स्त्रीनाश्चेन्द्रे दंत्यावन इति मेदिनी शिशिरमिति शिरतेऽस्मिन् राजव
लानिलेवशाशिशिरं ट इत्यमरः शालिकुलि शालगतौ कलसंख्याने पुनश्राणेने
महक्पूजायां भडिपरिभाषणेकल्याणे शडिरुजायां पिडिसंघातेनडिलोडने ऊकश्रा
दाने भ्रमतनायांऊटकोटिल्ये कलिलइति मिश्रो गहनंच कलिलं डाहने समे इत्यमरः
महिलेति महिलाफलनीस्त्रियोरिति मेदिनी प्रियंगुफलिनीफलीत्यमरः पुष्पोहरे
ति नवाचमयंतीकाव्ये प्रयोगः परमहेलारतोऽपिपापविदाविक इति परस्य महेलः स्त्री
अपथवपरमाउत्कृष्टा हेलाक्रीडा नत्र रमत्रस्त इत्यर्थः कोमत्क्रमस्कांतौ असमादिलचप

ष्मानादयः ऊषिलेषु णकार्याच शिंशपागोविशेषयोः पुंडरीककर्णिकास्त्रीवर्णभेदे त्रि-
नं॰बो॰ लिंगकं नानलेवासदेवेचक्षुर्निभेदेचऊऊरे इतिमेदिनी रोणकेहलनाविशेषः रूरोणे
५२ णकार्कीनीकपिलाभस्मगंधिनीत्यमरान् गुणादिभ्यः गुप्तवृत्तेणे निश्चनिघाने रूरु
मेवरणे भिषिलादयश्चेति माधविलोडने स्तकारश्चेतनिपानलान् पर्णमेनोयति य
त्लगतौ कठकृच्छ्रजीवने ऊठिव गडुसेवने गुडरक्षायां दंशादशनेऊठियानोविदि
त्वाचुमिमामे शाहवाऊलकादिति ऊवः कविश्चाछादने अन्येषामेस्यपंऊवेंनीति
ऊवेरस्येवमावः देशः शाह्लपानने मूलेरामूलप्रतिष्ठायां गुपायविवेष्टमे गुरुमेवव
णे सृह्लवैचित्ये कवेः काह्लवरणे कपोनः स्याच्चित्रकंठेपारावनविहंगयोरितिमेदिनी
कपोनः पलमात्रेपीति त्रिकांडशेषः अत्रश्चानवाचिन समादिकंयत्कापोनः पट्टमञ्जे
कृणोतिदेवाकपोनः इषितेनायदिच्छमित्यादौ सर्वत्रप्रतिस्वेरण सप्पादानस्येव पमसमा
नत्वादित्याहुः भानेः भादीमोभवामिति सर्वनामपाठे यं कठिकटकृच्छ्रजीवनेचक ५२
नमोकटोरः कठिनः पूणस्वकठोरनाराधिपलाक्षनक्षविविनिमाचः चकोरःपत

भेदः किशोरः स्यात् हिंस्रो बहुमर्षेण किशोरोऽश्वस्य शावके तैलपर्णी गंधयोर्वस्यान कृष्ण
वस्त्रस्य पीयोरितिमेदिनी कपिचूडः कपिचलने गुरुमेचने गडिवदने कदेशोकटवर्षावर्णो
यः पटगतो कपाल इति केचित् हुते केकडि पटति कडिमदेकेडोलः मंडलः चंडालिका
त्रकेडोवलीर्वीणा चंडालवल्लकीत्यमरः पटोल इति पटोलेवस्त्रभेदतो यथोज्योत्स्नात
योषिमीतिमेदिनी कलपाहे बाहुलके दतोप्यालच कलोलः पुंसि हर्षे स्यात्महत्स्वूर्मिषु
वारिणः इतिमेदिनी स्पंदेः स्पहमश्ववर्णस्पहृतनक भेदेस्यान् लिंहारकवर्णके इतिमे
दिनी विम्बप्रकाशोऽस्तितनिषिकबंधने ननुविलासेरंगमल्लरागतो समीपपरिणामेमवव
सने प्रवरत्नणादौ तुपाजयारणेकृषाश्वाकानि सेनवीलौकुमारकः इतिमेदिनी रक्ता
णिकटिनेनव इत्यमरः सेनवालौस्त्रियां पुमानित्यमरः मंडे दधिभवमस्तु इति चामरः
प्राननीइंद्रियेषुच प्राहुयोतिमहाभूततन्तुणेषु समादिषु मनःशिलादौ ष्मादौविशेषा
हैरिकेस्त्रिवेतिमेदिनी ष्मादिरसरकादिमहाभूतानितकृणा इंद्रियाण्यपरमविकृतिः
शाहुयोतिश्वयाधानव इत्यमरः यःकिवपापालोग्रस्तानत्तवकितत् किवानखुमास्यमीवं

न·वो·
कृ·
५२
53

शेषश्चतः अरणौ नलिप्रकृतेः प्रमोदानार्थेनः क्रियते अरतनायसे यअरतर्गेनीनामित्यादि
अरतवर्षादिषट्स्वच श्लार्नचे भामिचगुमानृ इति मेदिनी अरत्नस्त्रीऊसरुकमसपिचेत्यमरः
कमिमनि कमनकान्तौ मनुशाने नलिप्रादुर्भावे गोशाहेभादीसो प्रीणायणे द्विगतौ क
लिग्रहणे प्रयंचार्थं अर्जिदधीन्यादिनाकमत्ययेनाकिमिढानबाल् मेनविति मेनवुंसि
प्रतापेपिमनुष्योपि प्रजाधिपयिनिमेदिनी गानतोक्तोकिलमंगेगंगपर्वेत्रिशुरोषणे इतिवि
मेदिनी भानुतोकिरणेसूर्ये इतिचायाकिचापूपूजानिधामतयोः प्रत्माद्रातोः किरादे
शास्त्रकेननीसकपत्ताक्काविग्रहोत्यानेषु लक्षणीनिमेदिनी श्रा'' नेश्वाहल्याप्तो आम
शरीरमिति अभिलषितार्थश्च आमव्यत्यात् अतःप्रवयागविशेषवाचकस्याभिधेयमश
हृस्यअभिलषितार्थप्रापकःइत्यवयवार्थमाहः वसेवसतिवासेहृतः डुकृञ्करणे
कृतोः किमात् गुणाभावेदेशाः क्रतयज्ञेमरोगोसीतिमेदिनी रापिवल्होश्चतरापहृडो
वहृप्रापणेविनादेनोदाताः स्यानपन्थवनेकृत्स्नषः वहतपथिकेहृषभेशुमानितिमेदि-
नी जीविजीवप्राणधारणे आत्मकत मेवात्मकः शुमात्मोमेकृषिकाशुमनौत्रीषि ५२

ति मेदिनी कृषिवसिक्कृषिविलेखणे चमप्रदते ननुविस्तारे पनपान्येरभसकोशस्यमा
हु कर्षूस्तीत्यादि कर्षूप्रमान् करीवाग्नौ स्त्रियां कल्पान्ल्यखातयोरिति मेदिनी चमूः सेना
विशेषच सेनामात्रेऽपि वध्याधिनीति मेदिनी स्त्रियामृ त्रिसभस्तन्तरीत्यमरः समूर्वणाजि
विधुतिस्त्रियां स्त्रवीविद्यो रुद्रमेदिनी त्वन्ते केटां तनेरस्वना त्वन्तरी पादपेकद्वाम्मिति
मिचमन्ते: स्तनूबसुद्धौ अस्माहुः स्यान हृद्यपवादे गुणस्त्वरिति मन्ते स्त्री सुद्धौ पावके पि
चेति मेदिनी वहस्माप्मोवधूः स्नुषा नवोढा स्त्री भार्या पूर्क्रंगना स्वचेति विश्वः पूर्कामम
ल्लिलाचवधूस्त्रिकांडशेषः कषछुस्वकषशेषेति दंडकाहिंसार्थे अस्माहुः स्यान् कस्मो
नादेशः कद्धान्तयायामविवर्विकेत्यमरः शिनिकसिकमगतौ पदगतौ स्टगतौ कास्तु
र्विकलवाचि स्यान वाशाभ्यायुद्धे स्त्रियामिति मेदिनी कासः शाभ्या पुपेपुजि बुद्धौ वि
कलवाचि स्यादितिहेमचंद्रः अणोड स्याणदंडकशाहार्थेः अस्माहुः स्यान्तच न् श
चोनादेशः नजिलवेलसुस्वसंसेननलेविनिजलेऽस्यलाहुः केसुस्रहिंसायां चोटेव
न्स्लवणसंनवणयोः लाहिंविति नेडशीति नेटवरमनादाविति मरगणनेन्नवाडुला

कान्तासीयते इत्याहुः केचित्तु उभावात्मनेपदिनाविति पठित्वा धातोरुगागममाह तेषां धातो
न॰वी॰ धातोरुणादुलभः टुगमान्तुर्वेतदपि भवतीत्येवं चकारबलेन व्याख्यायवाचुणः सा
टी॰ यनीयः द्रविद्वानेदविद्राउगौनो इच्छ्रग्राम्येति भोजदेवस्तु यीस्तामयइति रेफादिकं पदं
५४ क्लिश्यात्सेप्याव्याख्यानेदद्भूः स्वाइम ग्राम्येति व्याख्यानेनाग्नि ग्रन्थवाप्येत्यमदेशास्येति द्वि
नीयस्येवरेफस्य लोपदद्भूरिति स्यगादिमान्तरप्रत्ययेपदे उवित्यत्येद दुम्बोगी स्यादित्यमरः
5.4 इत्यंचक्राविनूपाणि त्रतिमात्रविरोपेमूढ घाहूउन्मायांसंहृदं स्वादिवृपते त्वतिमूप्योः
कविन्यन्नश्रदिग्रहणं नकृतेवैव विश्वार्थमित्याहुः लामादानेकफपूर्वः डुयाम्नधारणा
दोकर्कपूर्वः बोनकर्मणादिविपूर्वः धन्वेच ग्रहूर्वपनामिति ग्रहः स्त्रियांनिगडप्रभेदे
भूषणस्य वेतिमेदिनी ग्रंडकोहस्तिनिगड इत्यमरः संज्ञायांकनकेणइति कुकस्वःके
चित्तग्रमगतौ ग्रस्यडकग्रहभुङ्क्षि तिव्याचख्युः दंभीग्रंथेइति न्नदादिरयंदंभनीति
दंभः संदर्भकनेत्यर्थः कधकस्तुत्येके यदमनतात्ग्रतोपेनास्य रूपाणि जहूवदित्युक्तं
माहवादस्त्नदठशाह्वे उपपदेभवः कप्रत्ययः उपपदस्यदन्तादेशोतिपात्यते यद्वादद्वार्थे ५४

केदारितितेनोत मव्ययमव्ययपदे देभ्रूसुरुसर्पः कपिर्देवनिव्याव्यापदन् कोशनिपमवषी
भ्रूवद्भूपमस्येत्याह ङ्कस्वोपीति अनयवविक्रमादित्येनोक्तं नम्पाजेवोः फलरसानदीभू
यग्रयप्रवर्नेने इतिकेचित्पठिणानन्तेवुफलोयभोगहृद्धाइतिभावविप्रयोङ्कस्वोमन्वेसा
यकत्वेनोदात्तङ्कस्वरकोङ्कस्वोङ्कस्वोऽप इन्मुनरपदाधिकारास्थ्यङ्कस्वविधायकसूत्रेण
गतार्थत्वात् ह्रियिमिति केचित्तदयातेविंबद्विंबुक चक्रियात्यांतेदयात्यक्षोदिधिश्रुवि
त्याह पुनर्भूरिति पुनर्भूद्विधिषुस्तूष्यक्वाहित्यमरः द्विस्तूष्याद्विवोरविवाहितेत्यर्थः उ
त्वलटेनोक्तं पाठमाह केचिदिति पतन्त्वैकेपटमायवादिग्रंथविंडंअनयवदेवभूः स्त्री
सर्पचक्रयो रितिभांतेमेदिनी स्वड्गाः स्वड्. प्राणान्यागेमहाणिगर्लोग्राभ्यांमनुतिरिकाल
कारस्येसंज्ञायविज्ञाणार्थः मरुदिति प्रस्तादित्वादणि मारुतेनापिमरुत्तशाद्दोप्प्यस्तुत्य
त्रोऽस्तिनयाच विक्रमादित्यकोशः मरुतः स्पर्शनः इतिपाठे केचित्कल्पयन्त्यल्पहूद
स्पातइतिवर्णविवेकः गरुदितिवादिरयंतेनासान्यवस्पमानयामस्यरूपइत्यतेनव
त्वेगरुत्मान् गर्भदिति गर्भेनस्त्रीसर्पिलनयोरितिमेदिनी इषेः इषयत्तेशे चटनेरिति

53

चष्टेवर्षावर्णयोः स्यमस्यजनत्रणस्त्रगमो कहदीनजनन्म निविश्वकोशमाकहतिदिति
हतिहितिशिखियांपुंसि इह वर्णविशेषयोः श्रुतियांस्यान्लगेवेति मेदिनी ऋषपस्येति
पतेनगतंरोहितं नारिमसिशुम्चपपस्वबुधेति पुष्पदंतप्रयोगो व्याख्यानः रोहिनकं
गणेलनाभेदे स्त्रीनाकेइति मेदिनी नाडेनड श्रवाणेणपनः नाहिन्तोदामिनीविद्युदि
त्यमरः घामेघामउपसमे वाङ्कलकादिति यच्चपिने ह्रशिकृतीन्य नेनेवाइभावस्य
सिद्धवादिहुतेत्येतदयुक्तं नघापिनेह्रमनादावितिपविगणेनादावितिबह्मलग्र
ह्णमाश्रत्ये वेडभावोपिसाधितः पाठःस्या॰ सिगोपनोग्राकृष्ठोडेवर्षवेरन्तीय
प्रकृनावपीतिमेदिनी कामेः कमत्रकोनौ कमटः कछ्वपेपुंसि भोंडभेदेनपुंसकर
तिमेदिनी जरटइति त्ववयोहानौ जरटः कठिने पांडौ ककंशे व्याभियेयवहिति
विश्वमेदिनौ जरठः कठिनेजीर्णइतिवैजयंतीरमेः रमक्रीडायांघामेः घामउपा
घामेः घोवोतिपोललार्टस्मिकेवानस्त्रीन्यमरः घावेः केवानयोविमालाभाक्षि ५५
तिपिभिमत्वेइतिमेदिनी कणेकेटोगलेमसिपानेघ्नौ मदनपादयेइति विश्वार

मेदिन्यौ कलः त्वपश्रीणनेफलत्रिक इति त्रिफला त्वफला च समेति विश्वः त्रिफला
शाहृसमानार्थे त्वफला शाहृ इति द्विमातिलिसत्रे वलिनः शापेशाय स्त्राक्रोशोहृषादिभ्यः
हृषुसेचने पलगतौ स्वगतौ त्वक्सवनमेनरणयोः मृद्वाम्लावरवर्णा स्वहृषलाम्लज
न्यजा इत्यमरः हृषलस्त्वगोमृद्व इति हेमचन्द्रः पललं उक्ति लघुर्णैवपकेमांसेन
पुंसके नपांतसे इति मेदिनी कलधन्यपस्थकि मादाहवाङ्लकादिति सरलः सूति
काष्टेनाथो उदरावक्रयोरि त्रिविस्तिनिःसरलाविरलायेति किलड्डमानशामा
नवपुमानागाग्रामिनेसारकानने इत्यभिपुक्तप्रयोगाः क्रमेक्रमत्कांनौ ग्रस्माहृ
षादिभिनकलधन्यपवाङ्लकादिन्यग्नुषस्यने इति सुक्कंवलोनागराजेस्यान्त्र
स्माग्राबारयोर्यपिक्रमावपुनरासेसे ग्राललिलेननपुंसकमितिमेदिनी सुमलेस्या
द्वयोर्गुवहंनपुंसके हिंयां स्त्रीलमूल्यामाद्वपर्णीयहमोधिक योरपीतिमेदि
नी मूर्भेत्वमनखोप्यपसिस्त्रिवर्णादेषनामसमखिडन इति यानोदंस्थानेषुमृडंस्थानेषुवेवो
पदेबादिभिपटिनवान् उज्ज्वलदेनादयस्त्रिनालव्यमप्यमप्याङः स्त्रनपवमस्त्रलोमस्त्रप्य

लोष्ठे चेति विश्वकोषामषालेपि चेति पाठो नरे लिंगे लगि गतौ अस्मात्कलप्रत्यये वाहुका
दित्वात्तु षत्वान् वृद्धिरिति भावः एवमग्रेपि मृडागमो बहुलकादेव ऊटिकाशिऊटकोः
टिल्ये कषागतिशासनयोः ऊषाहे अस्मात्कलप्रत्ययगुणो नेत्याशंक्याह बाहुलका
दिति कोमलं मृदुलं मृदुः बाहुलकादन्यत्रालबोधः नयथाऊपास्मिषणोदन्यानोय
वोपदेवमतेनत्नापिवीनोपि गुणः कोमलः कोमलो देशविशेषः वृद्धिकोषालेवि
स्तत्रेत दंत्योनपवसोप्रदायिकः संवमंवधे संवले षांव ले षांवलो ह्ली संवलवत् ऊ
लपाथेय च मन्मथ इति मेदिनी कदिग्राह्वानेन इंणाद्यौणादिकत्वान्ङीष कदलीमंदोदो
लिनकर्प्यूरकदली दलसे तयाविश्राम्यविष्णुमाथमाङ्गेनमिवाभ्रगातिनिकाषी
खिडे अनादेशात्कर्तिगणान्वा ह्यावपिकंदला कंदलीष्ट्यां कदलीकदलोपुनः रंभा
वृतेषु कदलीयत्नाकाम्नगभेदयोः कदलाद्विविकायांचेतिमेदिनी ऊषासौत्रोया
नः शालः शिलिते त्रिष्ठु देमेचत्क्रकेन वासिपयीमौ चलकुंमकंश्च इति मेदिनी कमङ्का ५६
नौ कमले सलिलेनाभ्रेजलजेव्योम्नि भेषजे मृगभेदे तु कमलः कमला स्त्री वराङ्ग्ना

यावित्निविश्वमेदिन्यो योमण्डिम्भूषायां मंडलं परिधौ कोटिदेशो द्वादशराजके इतिमेदिनी
कोटामंडलंइत्यमरः त्रिंबोह्निमंडलंत्रिष्विति मरुजेमरुन्मषभृङ्गौ मलोस्त्रियापविट्‌किं
हेकृपणेत्वभिधेयवदितिमेदिनी तुपेञ्जुपमेदायांगतौ चपलः पादेमीनेचोरकेप्रस्त
रेतरे चपलाकमलाविद्युत्पुंश्चलापिप्पलीषुच नपुंसकेनशीघ्रेस्याद्वाच्यवत्तरलेचले
इतिमेदिनी शाकिशाम्यः शान्तः शास्त्रौ शामउपशामे शाकलंखंडेराद्भिनादौतोत्तविचूना
योगात्शाकलीमत्स्यः मत्स्यानांशकलानिति भाष्यं शाकलंत्ववित्रिखंडेस्यात् रागवस्तुनिव
ल्कले इतिमेदिनी छोगकछोछेदने छगलंनीलवस्त्रेनाछागेस्त्रीहृद्धदारकेइति
मेदिनी जसंतोडः जसितिप्रत्याहारः दमउपशमेनेरमकौडायां खंजसवदारेणो मनुना
नेवनसंभक्तौ भ्रमगत्यादिषु षणुदानेगच्छन्गनौ वणदाने पणव्यवहारेस्तुतौ चका
शाकायांतुत्रिभ्यपवकणमास्यविमुक्तं ~~भ्रममन्यादिषु~~ जमप्रत्याहारस्तनस्तीहृनः
ग्रस्वाध्यायेनस्यविषयाभावात् दंडइतिबहुलकात् त्रुटइतिनेत्संज्ञा दंडोस्त्रीलगु
डेपिस्यादित्यमरः दंडोमनुषकपर्यायेचविषयवाणाचयोषिति खंडोस्त्रीशाकलेनेत्तविकार

मणिभेदयोः ॥ मेडः यो वाशुले शाकभेदे क्लीवेन मस्तीति वेडाल्पयोस्तु लापोस्त्री त्रिषु हल्लादिवर्जिते
न॰बो॰ श्रमेतिमप्रयोगं यांति श्वेडः मात्यवयवः पमादिसंवानेन स्त्रीस्यात् गोपतौ पुमान् चाडिक
हृ॰ नायां मस्माद्धनि शोड शाद्धः तालव्यादिसंवानेवर्णते इत्याशयेन मतांतरमाह तालव्या
५८ दीत्यत्र वइतिगेडस्यात्तुंसि ख्विड्किति ग्रहयोमभेदे च वीर्य्यं गोपिटकेपि विद्रुवीरकपाले
57 पुहयभूषणपुडदे चेडोनाभिन्नणीहृते यमाकिंकर दैत्ययोः चेडीकान्यायनीदेव्यां हिंस्रा
कोयनयोषितोः पंडः शोद्धियि पिशीत्याहि ति मेदिनी फणगतो फंडः अत्तादिवादणफो
डमदं कादिष्वः किंतु ऊणशाह्रोपकरणयोः ऊणउमिति इह ऊँडमिति प्रायेणानुस्वार
मेव लिखंति न तत्प्रमादकृते एवमन्यत्रापि वोध्यं डस्यांकि त्वाणः अनुनासिकस्यांकिकत्ता
विति दीर्घस्तु न भवति वाङ्कलकांतस्तापूर्वकविधेरनित्यत्वादित्याहुः ऊँडमथ्यालयेमा
न भेदे देवजलाशये ऊँडीकमंडलौ जारात् परपत्नेस्तनेपुमान् पिठरेत्वनना इति मेदिनी
श्मन्तेजारजः ऊँडोमन्त्रेभनेविगोलके इत्यमरः कोडमिति कमत्कांतौ अनुनासिकस्य ५८
निदीर्घः कोडोस्त्रीदंडवाणार्वं वर्गावसरवारिषु इत्यमरः अर्वाऊक्मितः अतएवकोंडः

केवेनरुस्कंपेवाणोरवनीरयोः ऊर्म्मिनेहृतमिमाडीहृदेरुहसिनस्त्रियामितिमेदिनी गुडः स्याद्गोले
प्राहेगुडेगोलेलत्तयाकर्कयोरित्यमरः गुडाकेशीनःद्दकेशायस्य गुडाकेशः शिवा नटी यात्रिकान्
गुडः स्यात् गोलके हस्तिसन्नाहेक्षुविकारयोः गुडाकन्याचक्रशिला गुडिका योवयोस्त्रीति
मेदिनी गुडाकाविद्गान् स्पार्श्वा इतिवाजिनेद्दियनाादितिभावः स्याद्वेतिछागतिविहृतो च
नेयाचने मन्त्रणे भ्रष्टो लवा सिद्धेश्रालचाकारस्त्रिन्यमयोमतः चिन्हे रेवाधिनायते स्पाद्गु
हानार्थमित्येके स्याले भाजन भेदेपि स्याली स्यान्पाटलेमवयोरितिमेदिनी चषालोयत्तके
डेस्याद्धर्मे चेतिविश्वः मार्जालीपुस्तनः स्तुत्रे विडालेका यशोयने इतिमेदिनी पतिवेडिप
त्सगतो वेडिकापतेन्त्यासिन्नयमेलोतिपातालेउपयाहृद्धिः स्योभवनपातालवलिसद्म
रसातलमित्यमरः पातालंनागलोके स्याच्छिद्रेवाडवानले इतिमेदिनी यदिवाद्रुमि स्म
डपपत्ताभावान्नहृद्धिः माध्वेननपतिवेडिम्पामालत्विति पठित्वा पातालशाहेवाद्दलका
हृद्धिस्त्वक्ताहद्वार्थमालतीतिकेचित्पाठेनवेडालशाहेपिहृद्धिः स्यादित्युक्तंनादितिर
भसात् पकेइतिउज्वलदत्तादयः पतच्चउत्तालवरुडकमाररमिषादसंडालमित्रामित्रम्प

छेदसिति चेडालान्त्यार्थे स्मृतं विदधता। वार्त्तिकेन मल्लाख्यानेवमसह विकट्टमितिवायवे नामवि
न·बो· शिनसकोलायां विषाप्रवेशाने विडम्बाकोशा मृणालिंहिंसायां कुलसंख्यानेकपिनसनेनिर्दे
कृ· शात्न लोपः पलगानो पछ्छिविल्ला वेनमालतिलकेवद्धे लापिच्छेवाकणाडमेतिमेदिनी वि
५८ षपलानिंद्व वाकणपाउजयिन्यानयोषिति नृपहल्लभिदोपुंक्षिह्यपुलेछामिये पववदितिमे
58 दिनी विडालेनेत्रपिंडे स्यान्नृषदंशककेपुमानितिपमेदिनी श्रोतर्विडालो मार्जारोवृ
षदंशकम्राखुगित्यमरः मृणालेनलदेस्त्रीवंपुनपुंसकयो विशोश्तिमेदिनी कुलालः
ककुभेकुम्भकारेस्त्रीत्वेजनेनानरेतिमेदिनी कुलालोहूकपालिनिककुभेकुम्भकारवेति
हेमचंद्रः कपालोस्त्रीशिरोस्थीनिस्यानघटादेः शकलेव्रजेश्तिमेदिनी विश्वप्रकाशो पी
वालीपुत्रिकागीन्यां स्त्रियाः पुंभूम्निनीहूनीतिमेदिनी वाडकान् यपनेरपिकालन् पादे
शउपदेशाश्त्यानेपालाशालचलने प्रस्माद्वसिपालासेनासराख्यायापालानिशाना
मितितिपानननान् स्त्रीत्वमितिनपासः पालाडमसंकथपारवायागहेगहैकदेपायोः ५८
नाकषेश्तिमेदिनी पनेवंतव पल्लगनोपदिताम्नुपलनलणं पनेगः शलभेपालिप्रभे

देपतिसूर्ययोः क्लीवं स्तने इति मेदिनी स्तनेपरिदस्यर्थः नरत्वात् स्तवनसंमरणायोल्
लच्छेदने नरेगकृमिसंरंगस्तरगादीनामन्तकालवत्सभंगयोरिति मेदिनी विश्वः लवंग
देवकुसुमे श्राह्रुतिगणोयं विडादिभ्यः विडश्राक्रोशे स्वदिगतिविशेषेकृविडेपेरा
भ्यः संगवकित्स्यात् विडंगक्षोषधि विशेषइत्युज्वलदत्तः विडंगकृमिसंघ्नेवि
डंगोनागरेन्यवदितिविश्वः विडंगत्रिषुभिज्ञेस्यात् कृमिघ्नेपुनपुंसकमिति मेदिनी स्व
हेगइतिस्तगवोदे स्वदंगः पटहेप्रोक्षेइति वर्जरंगोस्वगविशेषः वाहलकाइत्वेचेति
ऊरवाह्नइत्यस्मादेगात् नस्यकित्वेगुणाभावः इत्यनेनवासरहस्नेरोस्तगमोह्लनवरणेसा
रंगः [illegible] पुंसिवरिणेचवानकेचमतंगजे श्रावलेवलेत्रिषुस्विति मेदिनी
वाहलकात्स्तनयोयप्रयत्नोरंगः पिप्पलीरसेयमः यमनप्राणनिवेटनयोरगडुपधेवेति
मेदिनी गतनगमभगाम्स्तगतो वृदमत्वाणि बाहलकादगमन्यादिषु यस्मादपिगत
ध्वंगगात्रेउपायेचप्रतीकेचाप्रधानके ध्वगोदेशविशेषस्यादंगमंवदतेव्यय मितिवि
श्वः ध्वंगंगात्रप्रतीकोपायपयोः पुंस्यावृतिहुति क्लीवैकत्वेनप्रधानेत्रिषुंगवतिचा॥

ना·वो·
टी·
५४
59

निके इति मेदिनी छागः छोकेदने पुरुत्पवने खिडभेदने छायने छियने पलाय्येमिति छागः
शृपते सर्वमनेनेति शृगः शृगास्तृक्रमके हृदे इति मेदिनी भगः इ भग्ज् धारणाशूषणयोः
किंचिन्मनुवर्तनात् किद्भुरूपाणामिति ह्रस्वार्थे भंगो भूम्याच्छविद्धयो मधुभने भंगरा ने
ङ्क्ति भंगोगुडत्वचीति मेदिनी शृणाति शृ हिंसायां शृस्मात् गन्यानो ह्रस्वत्वं प्रत्ययस्य न
किंत्वनुटच शृंगं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके विषाणोत्कर्षयोः स्त्री स्यात् शृंगः स्यात् कू
र्चशीर्षके स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोः ऋषभौषधौ इति मेदिनी शृङ्गं विषाणेन मा
त्याशेलाग्रे नलपत्रके मीनौषधिस्वर्णानां भेदे शृङ्गी प्रभुत्वे इत्युत्पलिनीकोशः ग
णशाकुनौ शृणाति शाकुनौ वाक्येगणस्यात् नस्यलुट्यानो ह्रदिशाङ्गें पक्षी शाङ्गे धनुरि
ति च शृंगास्य विकार इति वोर्ध्वे मदितोः मदहर्षग्लेपनयोर्णि ग्रामांयथा सत्वोमक्को
इत्यनोत्तः मद्गुस्यरभेदः मर्गोमतिविपाद्यः क्रुडन् क्रुडजकरणे स्वगानो भजमनिण
मुकुवरे कांडेमधुका पालिका रटेषु दलाटके इति मेदिनी वरंडे भ्यनरावेदसमूह ५४
मर्त्वोगयोरिति विश्वमेदिन्यौ वाडलकान् नलवतंसंनरणयोरित्यनोपिनरंडोवंडि

श्रीसूत्रेवद्दकाष्ठादिके स्रुवेइतिमेदिनी स्रुद्दस्रुतिस्रायांहृविदारणे भसभर्त्सनदी
प्त्योः घारनस्त्रीवन्मेरष्ठौदरन् ह्रियाप्रयानेचभगापर्वनयोरपि भसन्नीभास्करेयो
नाविति मेदिनी उवेप्रवस्तलाभिके इति मेत्रव्याख्यायां भसङ्गरइति वेदभाष्यं नाव-
न्यपत्नीः संयाजयंति भसन्नीर्यास्वि यइत्यभसजचतमिति व्याख्यानात् हृविदारणेहृष
त्रिष्ठषणाशिलापट्टप्रस्तरयोःह्रियामिति मेदिनी न्यजित्यजहानौ नत्रुविस्तारे यजदेव
पूजासंगतिकरणदानेषु इत्यादिस्यादि श्रदेईज्ञहिलापः पनेइणगतौ आन्मादर्दिस्त
स्पन्दहिंगुणः यनदमने स्तगतौ लगेलगिशोषणे पारयने पारतीकर्मसमाप्तेवुरा
दि पारयिति णिलापः ऊर्वप्रथः प्रथप्रख्यानेभिः जिभीभयेषुष्यस्ति श्रमेतपसोत्र
स्तिल स्रगतौ ष्टजस्तनौ वुज्ञप्रभिषवे हृदानादनयोः स्तौ प्रजयारणादितिय टुत्वशा-
ट्टेभादीमोमाश्रायणेवागतिगंधयोः पदगतौ णीजप्रापणे मोमस्तादितदीर्घिनौवामवे
वजवैरवपिन्टेदेवसमीरणे वस्तप्रभेदकर्पूरेनीरेमामलतोषयावितिमेदिनी होम
इति देवतोदेशेनहविः प्रक्षेपः धर्मोस्त्रीपुण्यआचारस्वभावोपमयोः क्रतौश्रहिंसा

न·बो·
क्रु·
१·
60

पनिषद्व्यायेनायत्तेयमसोमसेपे इतिच यमः मुणेपयमेन्यायेस्वभावावारयोः क्रनोः इति विश्वः
हौममदेऽक्तलेसौहौमेवल्ल्लगोष्टुके प्रारजेतसिनेइति मेदिनी भामः क्रोधेवैवादीप्तौ
इतियामस्तुपुंसिग्रहरेसेयमेपिप्रकीर्त्तितः इतिच वामेयनेऽपुंसिहरेकामदेवपयोधरे व
लाप्रनीयसव्येषुत्रिषुनार्यांस्त्रियामथ वामीस्यृगालीवडवारासभीकरभीष्वपिति पञ्चो
क्तौयमके ·· इतिपिमेव्योनेरेतुजेनानागेः इतिच मेदिनी पदपूजायामिति ग्रथमने
नस्यादिः मनिन् प्रत्ययेननकारान्तः प्राह्वः तयः प्रोष्ठपदायोवेन्यमरः रागपद्मेववो
गाना स्मितिमाचः पह्माणाणिपिपविहाणिएणयाविति रवुः अत्रनकारयकारयोर्भिदाग्रेह
णान्नदभदसहनयोविनुम्बलदते नोपन्ध्संनवनस्यचवर्गान्तनीयादित्वात् सुतएव
ग्रहीर्भ्यांनेनासिकाभ्यांचुचुकादपियुक्तंसर्वस्मादितिमैत्रेयदशाह्वांनस्यादित्वे नहन्क्री
डत् स्मसमाणइत्यादि मैत्रेनगतशाह्नस्यचवर्गान्तनीयादित्वेवेदभाष्यकृतोवाचरवुः ने
मः कीलोवयोगर्नेप्रकारेकेतवेपिचेति मेदिनी नेमस्त्वयमग्राकारगर्तयोः ग्रवधौके ६०
नवेदेचेति हेमचंद्रः नहाने ग्राह्नाकन्यागेजिह्मभतिमनस्नन्ययस्यसत्ववान् ह्निवेमन्यत

इति श्वेतजिसल कपिलेभदे लोवं नगरपादपे इति मेदिनी अवने अवरतरणि मोपलेगीक्षा
नौषेष इति विश्वः अस्मिंश्च अस्मदेशस्येनौ सोनायानेराकाराश्च ग्रामः स्वदेशमवमयोर्हृदेश
ह्रादिपूर्वकः इति विश्वः शाह्रादिपूर्वको ग्राम शाह्राहृदेशाहृग्रामोग्रणिग्रामः यथा शाह्रादिपू
र्वो हृतदेषि ग्रामः इत्यमरः मेपूर्वायपुढे नडकेसपूर्वः संपुमेसस्नन इति अविशिवि अवर
तणाद्यौ धिवृतं तस्नानेन धिजवं पते भुषशोषणे पश्योमतस्यातस्य किम् उहादिक पूर्वे
वत् कुभनगरमिति त्वकृतमिति मेत्रेकृ पालपंकायजमाना इति वेदभाष्य टापिबकुल
कान् कृस्वेउमा उमानसिहे भवनीहृतिहाकांतिकीतिछिति मेदिनी स्मृमोरधमीरिति
हृत्वेतत्तितेत्यसिमीसर्वनामग्रहणेपठितः अभ्रंतेनग्नस्मि स्मृर्यता इति मेदिनी भुश्रवलमि
ति वेदभाष्य इवित्रुपिरेचुगतिहिंसादानेषु ईषगतादाविति केचित् ईषः पुपिसंप्रदा
ने जिषीदीमोदस्तउपसत्ये ग्रेपकु गत्नोप्रभुजकंपने भुजप्राणिगर्भविमोचने पुषफ इति पुषफ
पतुबिसंस्तगे इति मेदिनी दस्मस्तयजमानेस्याद्पिचौरेकृतापाने इति च त्रिहत्पपामोहृवि
न हृतो पपामास्पाद्धाविकाति शा इत्यमरः पपामोवटप्रोयागस्पवादिदेहृहद्वारकेपिके

वह्नस्नुहविनोः पुंसि स्यान्नडुलितिविषु मरीचिर्मिचे लववाणीक्लीवं स्त्रीशारिकोषयोः प्रस्तुतो
न·बो गतायामपि ययावपि गुरुस्त्रौ यमुनायां त्रिपामा यामहूलस्य स्थिरहितिकोशयो नीलिकायामिति मे
कृं दिनी ईर्ष्ये मितिति ईर्ष्यातेऽन्योन्येष्यामीर्मे मरुल्लीवे इत्यमरः वाहलकान्नन नन्तन इत्यमा
६१ दिति ननमकहवीज ननमनीतिमिति हे घा नत्तिनेनोप्यलिसनननोनः ननुर्मेन्मानीत्यमरः
61 प्रहाषांत नवकारांतोभयस्माधाराः पुंसि रुजियोगिरुचदीप्सा तितनतिषाते यथ्योमक
कवर्गान्त्यान्नादेशः रुकमेनकोषेने लोहेइति विश्वमेदिन्यौ तिग्मनीलां हंसः हंसाहि
सारात्मा: प्रस्थान्मकयानोहिंशादश्वाहिमेत्तघारमलयोऽवयोः स्यान्नपुंसके पीनलेवा
च्यलिंग इति मेदिनी भियः निर्भीभये विभेत्यस्माद् इति विग्रहः भीष्मो गांगेयघोरयोः
भीमोऽम्लवेतसे घोरे शंभौ मध्यमपाण्डवे इति मेदिनी घर्मः चूर्तणादौ ग्रीष्मः ग्रस
प्रदेते घर्मः स्यादातपे ग्रीष्मे पूष्मस्वेदाम्भसोऽपि च ग्रीष्मऊष्मणे भेदयोरिति च मेदिनी प्र
धेयप्रधानप्रज्ञानेषु धिवाड्रीप्रधिवीह्रीयशीतयाम्सर्वसहाऽऽरम्भेति मा ... योः द्विपाक्षुधि प्र
ष्टुङ्व्याप्तो लटवाल्ये कणतिमीलिने खटकान्तायां विशाप्रवेशने प्रपंचः पुंसीति भेदे ६१

वनस्योवधमानयमितिमेदिनी सप्तः पुंभेदवाजिनाविति विश्वः लङ्काकर्वेवसेप्यान्फले
वर्पेखेनांनवे इति विश्वमेदिन्य कर्णवपायेमनोपुंस्त्रीतिमेदिनी कएवं जीनायमापुष
इति च खेयनेशायनार्थिभिः कोर्तमेन इति खङ्गो विषाणंतिविषायां स्त्री जयतिस्यात्रपुंस
के नतोप्सुयांपुंसि भेदेवपभेदे स्वाविले निधिस्त्रियांमेदिनी इति इगणगनो पीठस्वमेषोवं
स्वखमितिवेदभाष्ये षोवमेपदामितत्वलक्षणं सर्वनिय स्वगणेऽप्यमंवर्षोरिव
हिंसायांलषकोनो पीठस्वमे पटगनो हेनस्यधांयांशाहेच पतेग्रोहाकल्याणेग्रुमशाः
हेनेवशाहोत्रकान्तेवाच्यान्याह यकनेशीतिनिपान्यते इति वन्धयोनिति षोषः हस्व इति
हृस्वोन्पक खर्वयोस्त्रिष्विति मेदिनी षोवयहक पतेवमन्यथामानिपात्यते ग्रनोदानाः
दिन्यर्थमिति इगणशीभ्यामित्यनेन सुप्रदानवमिद्धे विनिभावः शीङ्स्वप्ने षोवालिंगाक्
तिः दशापादी इति विन्याह यान्यतेनेनि उज्वलदन्तस्त यजदेवपूजादीनकारह्रस्वकारः
यह्ना यजमाने इत्याह वैयकानिचैटो महत्नाममस्यपहूगाहुः पठितः प्रवायक्षे पुराणो
यद्गे महानमितिवेदभाष्ये लिहस्यास्वादने लिहेनियतिजिह्वा जिनेयक्षगणमः

निकारस्येनेत्युज्ज्वलदत्तः ग्रीवेति गृ निगरणे ग्राहस्त्र्यौमौ मीड्हिंसायां मीवेति वेदेनम्
मेवेति छित्वा म्रमरोगे इत्यस्माद्धः इडेत्युक्ते ग्रमीवस्त्रावालोच्यते इत्यादिमन्त्रास्तत्रानुकू
लाः कृग्वहृ विक्षेपे गृ निगरणे शृ हिंसायां दृ विदारणे गर्वे हंकारः शार्वोकद्रुः कति
62 न्युः पूभि श्रणे हृगु सेचने नन्दनहननन्नूकरणे रान्दीश्रो य विमत्यर्थः पु पूर्भिगामने
दिवु क्रीडादौ पु वास्थानकरणे ज्येष्ठे निमर्गीवलशालिनी हृषाकरणे महेन्द्रेना इतिच न
ताज्जवर्हं किस्त्वष्टाराशकारस्य काष्ठादिस्यमरः रात्राग्रभोन्त्येषचेद्वप्तेत्तत्रि·· शाक्र
योविनिच समानोमरूपत्वानाविनिचग्रस्याद्ध्रियां यत्र श्रायोयत्र शारामनकोदंडकर्म
कर्मितिशामरः पत्वात्तु मरूदेशेनाक्लीवं वा पस्यले लिखितमिमदिती सयपक्षभ्यांषप
सवाये मरूडस्याभोनति प्राह्नाकल्पाग कतिति ग्रानोलोपः स्वतुतन्तडश्राश्विन
निहृश्योः उत्सेचने वृषहृडौ स्निहप्रीतौ मृहवैचिन्त्यमवीवेपने उकारस्य दीर्घत्वे
वकारस्य पकार इति उज्ज्वलदत्तः तुमस्त्रोषुडौ मस्त्रस्तकारस्य शाकारस्य शाकारः न ६२
स्यन्नस्त्वेननमाङ्माङः षडेवसाभतले तनीप्राड्डर्भावे ट श्रोष्विगंनिहृड्यौः कनिम

त्यर्थो ना इति नायेति दितिभावः केचित्तु नित्यस्त्रीकृत्यो इत्ततनादीनां सूत्रे ग्रनोदात्त निपातनं मा
हुल्लघुगौरव ग्रहणमित्युपेहितं स्येति इकारलोपो निपात्यते पुषेति सो चेत्तु पपादीर्घः इनह
न्निति नियमात्पुषणो पुषणा इत्यत्र न दीर्घः लोके दोषघ पाशो कयो रिति यादवः मूर्द्धेति मूर्द्धा
नामस्तको स्त्रियां मित्यमरः सप्तेति नकारान्तो यप्टा वेनोप्य भृगम्यते उक्षयामाई मूर्छा
यिमत्ति क्रो मज्जपाम हेति द्विरूपकोशात् प्रयेमान पूयान्तर्ये पिन्दे वोनरापि चेति मदिनी
पारिजात यत्र इत्यादि यत्र चदशायादी हृस्वोरो पे नोक्ते पत्रिजन्मा ते स्वर्गस्थमिति मंत्रेस्य भेद
भाष्येनर्षपरि ज्ञाघरिनो गेना सूत्रे पतिपूर्वस्य स्त्रत्तत्विम्यादिनाम नप्रत्ययः प्रकारलोपः
प्राथुदात्तत्वेव निपात्यत इत्युक्तं उज्वलदत्तस्तुपरि ज्ञेति पठित्वा न इति सोत्र प्रत्ययः परिपूर्वः
पत्योहेशः परिज्ञा वेद इत्याह नलत्वविरोधाद्वेपत्य माननप्येति समम्यायूलक इह भव
विषये संप्रमाणान भवतिस्थ पुवेति सूत्रे पभिव्यक्त न रत्वेन ऊकारवाचकस्येव स्थ पाहूस्य
नदेनस्य व ग्रहणात् तेन मान रिप्स्वन मानवेष्वन्तेत्येव इह स्थे इति पाहूप्राय यथै सेनान्वे
भ्योपि यथा दर्शनं कृतिः प्रयोक्तव्याः दपाया.. न इति पाहो त्रन पठ्यते इत्युणादिषु प्रथमा

न॰ वी॰
कृ॰
६२
63

पादः कृकलिभ्यो दुष्कृकरेणाहमलसृजेण करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे इत्यमरः करेणुः गजयोषायां स्त्रियां
पुंसि मतंगजे इति मेदिनी गंधद्रव्यमिति द्रव्यमिति कलापिनि वा पुं कलापस्तु मनोज्ञक
इत्यमरः हरेणुर्नाम सतीने स्त्री रेणुका कुलयोषितो स्त्रियामिति मेदिनी विश्वप्रकाशौ हनिकुषि
हर्तहिंसागत्योः कुषि निष्कर्षे णीज प्रापणार्थमक्रीयंकारस्य दीर्घो कुष्ठरोगे पुष्करे स्त्रीति
मेदिनी कुष्ठरोगे स्त्रीगंधे चेति विश्वः नीथे नीथमचवानो स्तनाः इति मंत्रे नीथ शाहूस्य अंतो
दानव बाहुलकात् नीथे नीथे स्तोत्रे इति वेदभाष्यं नीथमस्तु पुमानर्डे रात्रे स्यात् रात्रिमा
त्रके इति मेदिनी रथमन्यं वा कमधर मिति मंत्रे गोपथ सोमपानमिति वेदभाष्यं मीर्धमिति
नहूतिकारः गाम्भोदे उदि उपपदे गेशाह्व इत्यस्मात् स्यक ममि इणा गतौ अस्मात् मि उपपदे
थक् समितिशाह्वः संग्राम पर्याये षु वैदिक ति चेटो पठितः श्रियेजानं इति मंत्रे समिथा पु
ह्वाति इति वेदभाष्यं नहृषुक्रमेव समिथेति जपार्थे मंत्रेति ख्यात्पने सपूर्वस्य णाक्रतायेन
स्यलोके पिपुह्वार्थे नहूर्षानाह्वा कृत्स्नमरेणामिन्याजि समिषु इति ति यष्टृतिजनितष्ठाते
पृतवचैते गुरुत्तणेशपुरोषान्ता यें पुमिश्रिणपुरु गतौ पते थक प्रत्ययो नानतिपात्यते पृथेत्वच ६२

रमेननो वित्यमरः पृष्ठं चर्मे मात्रेपि देहस्यावयवांतरे इति मेदिनी स्तोत्रविशेषेपि पृष्ठं पृष्ठे स्त
वने इत्यादौ नया निर्णीयान् ग्रस्यमिति त्रियामानताम दीर्घः पवं पृष्ठेपि पृष्ठं निर्यक् सम्हेहस्त्री
पुष्पभेदे चेयोस्तिनी निमेदिनी पृथ्वी पुष्पप्रभेदे स्यान् मागधोवकरे दंके पृष्ठं निर्यक समृहे
पित्रुदमात्रेपि भाष्यन मिति विश्वः पृथ्यन दय्रमनरगर्दिन क्रमस्तार मिति नित्रुः प्रोष्ठमितिति
मानतान् गुणः प्रोष्ठो स्त्री हयपयो स्मायां नाकथामधोगात्रिश्रिति मेदिनी स्फाचिनं विस्फायी
वृद्धो नेवुमंकोचणेवेप्र सलभने शास्त्रुशक्तो तिमप्रशोस्तदिरमंपेषणे स्तपगतो नयमी-
णने हृपिक्षमानयोः वदिस्रभिवादन स्तन्योः इदी क्रंदने पिनावर्णोरथः प्रमानवपवे
स्पंदने वन सेपि चेति मेदिनी रथः स्यान्मंदने कायेच रणे चेतनसेपि चेति विश्वः काष्ठादारु
हविद्रायां कालमानप्रकर्षयोः स्थानमात्रे दिवसस्त्रीवारे स्यान्मंधुमकं इति मेदिनी स्तवेदुम
नधारणयोर्घणयोः प्रवस्थ्यायजावमाने उविक्षृपि उविदाके ज्ञषतिक वैरो धा हेमगतौ
पमथस्थन् कोष्ठ उवि उसलयोः गाथा श्लोके संस्कृता भाषायां येषहतयाविति मेदिनी
विस्वप्रकाषो नह्रूनज्ञ वपोहानौ काविक्रषि दिवा हृजवरोणजक ष्ठो सरविषेषः इतिवे

न॰वो॰
कृ॰
६५
65

दभाष्ये वक्तव्यं स्यात्तत्त्राणे ऽस्त्री गोपने वस्मतो निनिद्देमवंद्रः पात्रपापाने न्तरक्षणे नरत्राण
योः नदवयथेन वचयपरिभाषणे निविरविरोचने क्षिविरदगोस्त्वचस्तनो नयोग्रवेजनेन
न्यानी लस्तस्मैलयोरपीति विश्वः नयमेजनतभेदस्याग्निलीमूत्मैलयोस्त्रियांस्त्रिवयोभक्त
वापुलाकेनामपुंस्त्विष्टु नपुंसकमितिमेदिनी अर्तेरूपनौ द्वौ घयवस्त्वेनिरूर्यं समवेनामि
त्तिमंत्रेति ऋयोहिंसेतिवेदभाष्ये निशीथशीद्रस्वमेनिपूर्वः पापानेगोपूर्वः पुमांस्थानी
ने गाङ्गनौ अववृद्धेस्यपानाः हूस्वत्वे हूनुवर्तने अजगतिक्षेपणयोः णीञ्प्रापणे पदग
नौमदीहर्षगविवदेस्याच्छिदिद्वैधीकरणे भिदिरविपारणे मदिस्तुनौचदिआह्लादने दह
भस्मीकरणे दसिउपक्षेपे दंभदंभने वसनिवासे वाघाघातेष्टे पीडस्वभेहसहसने विधु
गत्यां शुभदीप्तौ द्वात्रिंशानइति दषापापान्तत्रयस्वे पाडूक्कादेःभिवद्वि वमीनिपठिमा वह
प्रापणे उदग्रन्ततामित्युदाहरणान् माधवोप्येवं स्फारमिति मेद्याधिक्तनीतिनेटवलिपलो
पः स्फारःस्यान्तेसेविकटेककीदेवुइदेःजिमेदिनी नकंपुनस्त्रिन्यमाश्रिनेपार्श्ववर्यीवुनि
र्मनमित्यमरः वक्रः स्याजटिलक्रूरेपुटभेदेषातनृत्यरे इतिविश्वः पाकः पुमांस्वराजे ६५

ऊरुजाजेनभरुद्दोरिति मेदिनी लड्डः स्यादयमक्कुरकुणालेषु वाषवदिति मेदिनी त्वष्टः पुरो
डाषाश्चेति नत्टमः उरुवत्समिति वेदभाष्य कौवैरिष्यव्याख्याने प्रहृत्य समृत्रेउज्वलदनादिभि॰
म्र दशपादी हृतेनो नन्तृप्रामाज्यकाष्ठे चेत्सुमके त्वमेतुः त्वमिति सव्याख्यानहृतेमाधवः द्विमे
श्रुरित्यादि द्विमयुन्यते धात्वर्णवः दस्यतिरोगान् दिष्पनीति दस्रः दस्रखिवेष्विनी सेनेर
तिमेदिनी दस्रः स्वेवाश्विनयोरितिविश्वः धासिवसीति प्रामसपिनेति पवेच ग्रविदउ॰
त्तियाइतिमैत्रेघनाभावः स्निडः माधवस्यग्रंथानुरोपेन वाड्लकादिहम्रनेनेतिव्याघष्ठ
उस्तोहृषेच किरणो अस्यान्यविचयोरिति मेदिनी माहेयाभोरभेयोगोरुत्साम्रहावस्पृगिनी
त्यमरः वासोनादिवसेक्लीवे संदेवेवचनः पेश्च इतिमेदिनी माधवेनत्रवासेववविघुत्ति
मानीति मेत्रे धाहेडकमसस्तनस्तनायेतुर्वीश्रीति व्याख्याने श्रुभ्रेस्याद भ्रकेक्लीवमदीमसु
लूयोस्त्रिषु इतिमेदिनी मस्तमिति स्यावेविडने चकिचकास्तदीप्तो रमक्रीडायां वक्रस्त
स्त्रे॰ स्त्रवे समे भुक्तौ वेगे रिकायांस्याहृताविव लक्ष्मिष्ठान इतिविश्वः वैकमे कसगतो
विपूर्वादस्मानकस्मानक स्याडुत्वेवोपधाया ग्रसि ग्रसगन्यादिविश्वः वैसमेः कस

न·वो
क्रि·
६५
65

गतौ विपूर्वं दस्मात् कस्मात् इत्येतोपदादीर्घस्त्वनिन्देशादिक्रम्मायां अर्द सर्द्दे गतौ अर्द्दान
त्वत्रमेदस्मात् स्त्रियाक्लिनेभियेवचदितिमेदिनी शुचेश्चुचुषोकेश्चस्माद्दककदम्बानादे
शः धातोर्दीर्घश्च सूदेहा त्रुषलः अर्हत्वादेर्वा सूदैतिशुमे कुडवीयात् यामपवपुरस्त्र
न्य नयाचोनरनेत्रेभगवता व्यासेनेति स्त्रविनं श्रुणास्यनन्दनादेरश्रवणादिति तुरिगोच्च
णगनगता इत्यस्मादुपदेरकस्याद्वा नाल्लोपश्चरीतिरेफस्य लोपे लोप इति दीर्घः कृते
कृतीच्छेदने इत्यस्माद्दकस्यात् कृकइत्येनावादेशो वलः कुल इत्यादेशः कृत्वने काल
वानसर्वस्यादेशः कृकु सात्वान मा भीलेपापसंतापने प्रायश्चित्ते संतापपानादिनोविति
विश्वमेधिनी स्यात् कृष्टं कृकुभीलमित्यमरः कृत्स्नकठिने घोरे नृशंसे चापि यत् इति
विश्वः नृशंसो घातुकः क्रूरः पापो भूतेस्त्ववं चिकइत्यमरः रौदेरुदिर् अश्रुविमोचने
ण्यन्तादस्माद्दकणश्च लुकलोपान्ति दीर्घत्ति लोपेन गुणेनेति गुणः स्यादिति णिलुके लुके
रोदयतीति रुद्रइति नत्वेवं मारोदीर्घ इदीर्घो ज्ञातादुद्गस्य रुद्रत्वमिति श्रुत्वा मह विशेषोऽत्रस्या
दितिचेदत्राह: कतेरिकृदितिसूत्रा दतुरोपेनपाभावमित्यत्र पो भावयतीत्यनभीष्टविनाशार्थं ६५

नायथासीक्रियते नपारोदीदित्यत्रापि अन्तर्भावितण्यर्थतायां स्वीक्रियमाणायां रोदनेन कारितवा
नित्यर्थलाभान्नास्ति श्रुतिविरोधः न च देवैरग्नेर्वामवस्त्रस्यार्पितत्वात् हीनं देवैः पीडितं वित्तं विदग्रे
रुरोदेत्येतन्नवानामिति रोदीदित्यादि श्रुत्यर्थादि हेतोरन्तर्भावितण्यर्थकल्पनं संभवतीति श्रुति
विरोधस्य परिहार्यत्वादिति अदेवेभ्योऽर्पितत्वे वामवासो देवेभ्यो ह्यग्निना नादत्तं च देवापवरोपने
कृतत्वेन अग्निस्तन्नदीयमदत्वा रोदनेन कारितवानित्यर्थकल्पनायाः संभवात् अथवा
यदग्रे प्रयुज्यमानरुद्रशब्दस्य रोदितीति रुद्र इत्येवार्थोऽस्तु परं ब्रह्मविदस्तु रुद्रादिशब्दानां वहारय
माणो यो रुद्रस्तावद्देववाचकरुद्रशब्दस्य रोदेरित्युणादिसूत्रानुरोधेन योगयतीति रुद्र इत्य
र्थकल्पनायां बाधकाभाव इति विरोधोऽत्रानास्त्येवेति अन्यत्रापीति यो नन्दनादिवत्क्रन्यथान
रोपितो लिङ्गमित्यर्थः संज्ञायमदाहरणं हेहेइति वर्द्धइति प्रजाः ब्रह्माद्यास्तद्विभावतियशे
भवित्यादि छन्दसि नहूपहूयौ वर्धन्तमानस्तु हूनयः वर्द्धयन्तित्यर्थः यस्मान्न जातनति
प्रादुर्भावेस्मि हिंसूपं जनयामासेत्यर्थः इहत्वलि परजः यन्नउपयायाइति हूहि भवत्येव
जनित्वधोमेनति तिक्षिपस्यविशिनिति क्यतिच स्वीकारात् न च णिलोपप्रत्ययोनत्वात् का

.66

सप्तम्यादित्यामस्याहितिवाच्यं ग्रमेत्रइति पञ्चदासादासग्रसक्षेः कासनेकाच इतिवार्त्तिकेन
ग्रामणीकाहूदयास्त्रैव लिटितलोपमस्यनकेचाभावात् ननुणालिणोरति ठीगस्यनिठा
वाईयानकेणिलोपमनसानेति हूपमिद्धमिति किमनेनसूत्रउदाहरणे नमैवं णिलोपस
ति जनीज्वषक्रम् रंजोमनताक्षेति णौमिवेत्येमितो हूस्वः स्यात् अत्यपलाद्दाणन्यायेनणि
परत्वसंभवात् ननघजननेतिस्यात् सत्किमतिनअत्यपलदणान्यायेनवर्त्तते इतिमित्रा
भावादिष्टेमिथ्यतिवाहूलकादसंतान्छेदमोरपीक्वचिद्भवतीन्याघायेनोदाहरति वानी
त्यादिपर्णाति घोषनीति पणिसुष्ठः पर्णातिमोचयंतीति पणिसुचः जोरीच जगतेसोत्र
अस्मात् रकइकारप्रत्यादेशः जीरः रवेङ्कु वणिगद्धेइतिविसः जीरस्तनवणावेङ्कइति
मेदिनी ह्यपेष्वतिज्यावयोर्हानौ अस्मात्नरक प्रहिज्येति संप्रसारणपूर्वरूपे हलइतिदीर्घः
पकेइतिमावाइत्यर्थः नघाचनयान्तलोपइति सूत्रेजीवेरदानुमत्याख्यानार्थैनेमजी
वेरूपं किंनरकिम्पः संप्रसारणमितिभाष्यउक्ते सत्सपाञ्जन् अभिषवेष्ठुक पाणिनर्भ
मोचनेतुष्वपयारणदौ रह्युग्रामिकोत्ताया सूत्रोवकमयोः पुलिंगात्विदिवेषास्या ६६

दितिमेदिनी सुरो देवे सुरा मद्ये चषके पि सुराकविन सवति प्रसवयति कर्मणि लोकान् इति
सूरः सूर्यः सरत्यर्यमादित्या इत्यमरः पीठरो पि पीवति हरिर्भुपे स्त्री चंदनकुंकुमे स्त्रियां प्र
वालसल्यायामिति मेदिनी रुचः खेगोमेरभुमि वाचि लिंगोर्थ्ये स्यात् के इति वसुधि सुग
तो घिन वंध नेचिन चयने डुमिन प्रसेपले पम्पः कन पर्णा दीर्घेवेव सूरः स्यायादेवभटे
इति मेदिनी सुरप्सा रुभटे सूर्ये इति विश्वः हेम चंद्रौ सौ रोकर्कत्सलयोर्भुमि विरोजिल्पानभुम
के गोस्तनेवस्त्रभेदे चरेरवोलेखनभेदयोरिति मेदिनी वीरंनगोस्तनीवस्त्रचूडायां सीमके
पिच विरीक्रकाविकाजिल्यारिति विश्वः वार्विये वीपीदीप्तो विश्रुवेस्मानकन स्तुतिदि
मास्मितिनलोपः वीप्रं नतिमलान्मकास्मि नि विशाच्यनि चेत्यमरः भूपिहपहेडोहवपवी
जनंनस्तंनानेवप्रः पिनरेकेदारेवप्रः प्राकारोधमोविनियरणि इति देवो वप्रसानेप्रमा
न स्त्री विराले चयेनटे इति मेदिनी ऋतेनेदाग्राक्रजगति स्थानादिषु भ्रहे परमेस्त्रर्ये
भ्रमिगतो बजगतो डुपूवीजनंनसंनाने ऋविभ्राब्दादने ऋविभ्राब्दादनेभुवि वक्रमे
घोषे नदिकस्पाने प्रुवशोकेगुरु प्रवावकेपाट्टे इणगतौ नायक इति ऋत्राप्रम

ष्टिभिर्वरीष इति मेदे ऋजालानि मेतोस्वयस्य सकृत्सु इति वेदभाष्ये इंद्रः सचीपतावेत
न·वो· गत्म्यादित्ययोगयोरिति विश्वः अयं पुरस्ताड्डपरि परिमाणोपलस्य च आलंचनेसमद्देव
कृ· प्रोतेवस्यान्नपुंसकं अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिधेयवदिति मेदिनी हवोलोमच्छेदकत्व
६० रः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलालिवगोत्तर इति विश्वमेदिन्यौ क्षुरः कोलदलशफेभद्रः श्रि
67 वेक्लिन्नरीटे वृषभे मरुकदंबके करिजातिविशेषे नाक्लीबे मंगलमल्लयोरिति विश्व उग्रः शूद्रा
सुतेतत्राद्रुदे पुंसि त्रिषूत्कटे द्वीवचात्तदयोरिति मेदिनी भेरीति गोवादित्रात् ढीषु भेरी
स्त्री दुंदुभिः पुमानित्यमरः भेलः स्तवे मीलके च निर्बुद्धिमन्तिभेदयोरिति विश्वः भेलः प्लवे
मुनौ पुंसि भीरावशेववाच्यवदिति मेदिनी शुक्रः स्याज्ज्यार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वानरे पुमान्
रेतोक्षिरुग्भिदोः क्लीबे शुक्रो यामांतरे सिते नपुंसकं नरजने इति गौरी नामजातनरजः
कन्याशंकरभार्ययोः रोचनीरजनीपिंगाप्रियंगुवसुधासु च आपगायाविशेषे पिया
दसोपत्नियोषितीति विश्वः अष्टवर्षानयादनाक्रन्नपीलममन्तिने मांगौरीनत्तनोय
न्नसमगोरः परिकीर्तिन इति ब्रह्माण्डपुराणे पद्मेन गौरः शुक्लावार इत्यादि भाष्यव्याख्या ६०

नेऽइत्याभूवाक् स्रग्दामिस्याद्दित्यमरः मालेति प्रत्यये रेफस्य लत्वं मालं देहे स्त्रियां पुष्टं क्षावलीगोपेत
रेपुमालितिमेदिनी मालं सेत्रे जने मालो माला पुष्पादिदामिति इति विश्वः समिकमः संक
स्तकोऽस्त्रियां इति विशेष्यनिघ्नश्चामरः पचिनमोङ्ग पचवष्पाके नपात्रद्र्योने आभ्यां तुकन
प्रत्ययः स्यात् णाकारो ह्रस्वार्थः अनयोर्यथाक्रमं काद् वा तु मागमौ च भवतः भियः त्रिभी
भये भीरुकः कातरः त्रस्तो भीरुकभालुकाविप्यमरः ऊनशिल्पित्वमिधेये संज्ञायां गम्य
मानायां च ऊन्स्यात् अपूर्वस्य निरुपपदस्य अपि शाह्लान्तोपपदस्य पंचम्यर्थे षष्ठी पद्मान्तर्थ
ह्रावकसंबंधे षष्ठी प्रकृती प्रत्ययार्थयोः क्रियाकारभावात् एवं च निरुपपदस्य प्रकृत्य
र्थः निरूपी नकर्तृकारके ऊनित्यापर्थः फलिनः शिल्पिनितावत् रंजरागे रजको धाव
के ष्णुके इति विश्वः रजको धावकश्चक्रा विनिर्हमवेद्दः ऊल्पच्छेदने इत्यत्र उदरइति गोरि
कः संज्ञायां नवकषोः स्त्रीपानपात्रेष्णनगानौ भषभर्त्सने ष्णुनकः भषकः श्यामलकर
निरूपितिविशेषः जन्हालेगेलाक लागष्योपमश्व प्याशाह्लादस्निसंयोगयोः ऊस्रकोदा
मिकः क्रुतकमिति क्नी छेदने कृषकृषविलेषने अस्मात् ऊन् कर्षकः कृषीवलः कृ

न॰बो॰
हृ॰
६८
68

षकः सपवकृषकः ॥ प्रस्थकाले स्यात्कर्षकेऽत्राभिधेये वदितिमहिती उदकं च उदीकेदते श्रा
स्मात्कन् ननु कन्नष्टास्यीत्यादिना गतार्थमित्याशंक्यमाह प्रपंचार्थमिति हृश्चिन्कया श्रोत्र
स्त्रुच्छेदने कृषविलेखने आङि पणव्यवहारे कपाशिषीदं तं उदकः हिंसार्थिकः मेघम
वत्सये अस्मात्कि कनयानो अदीर्घः स्यमः सामुशाहेः क्रियः उक्तीनदव्याविनमये आङि
पणि पणव्यवहारेस्तनौच यनच मन्त्यपनतेगतो त्वनुश्रवदारेणपम्य आङि उपपदे
उकन्स्यात् आपणिक इति ननत्रैव प्रपूर्वमाङि आपणिक इति सिद्धो आणिपणीत्यत्र प
णाग्रहणप्रपंचार्थमित्युज्वलदत्तः उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थमितितु मनोरमायां आपणिक
शब्दोपि तिन्त्वरेणाप्युदात्तः आपणेन व्यवहरतीत्यर्थे ठकि तत्कित इत्यन्तोदात्तः प्रयासत्या
पेपटङ्गतो स्येपष्टो शाहूसंबानयोः त्यजहरणे अवरत्नणादेशे पेपतःपतत्रिणिपाडुरेश इतिम
हिती सेन नैार्थ इति चैरादिकात् पचायचि मेन निर्यकारोपि केचित्स्तापूर्तोतमः इ
त्यादि प्रयोगायंहमेन निर्यकारस्यापि छ्यपातोमायदिभिर्व्यादिभुस्वीकृतत्वात्प्राकृतसूत्रे
पिछे पात्नमेव पटन्तरस्तेन शाद्धा निर्यकारपवस्यायुः हविर्णाशुमिसारेगविशाहेत्रभिधेय ६८

वन् हरिणीहरिनार्यां च नारी भिहृत भेदयोः स्वर्णप्रतिमायां चेति मेदिनी वृजेन वृजीवर्जने
वृजिनं पापं वृजिनं कल्मषे क्लीवं केशे ना कुटिले त्ववदिति मेदिनी अजेः अजगतिक्षेपणयोः
अस्मादिति च अजेरजादेशावि धानं व्यर्थमित्यत्राह वीभाववापनार्थमिति अजिनं चर्म
कृत्तिस्त्रीमरः बहुलमन्यत्रापि अन्यस्मादपीत्यर्थं कट क्षुब्धजीवने नगगहने मलमलधा
रणो ऊडिदाहे दोश्रवावेडने कठिनमपि निष्ठुरेस्या स्थंत्रिषु न पुंसकं स्थाल्या कठिनी कठि
कायामपि कठिनस्तु कठिनशार्कराया चेति मेदिनी मलिने हूषिते कुत्सितं क्रन्तमन्यान्तयोषि
ती तिमेदिनी ऊडिनमिति नगरेऊडिनमेडगे वयावितिश्रीहर्षः ऊडीनं ऋषिः यस्याय
न्यकोडिन्यः यत् पक्षिपवर्गादिनं खेडिनेतनदेवानामिति तेनरीयश्रुत्यर्थः उद्दतिद्व
गतौ दक्षहष्टौ दृष्यणं न हृयाविति कावने चराक्रमे मेदिनी दक्षिणा दक्षिणाह्रत सरलाछंदहृ
तिषु अवामत्रिषु परादि विदिदाने दिशि क्लियामिति च दक्षिणाः सरलोदारपरच्छंदानुवर्तिषु
वाम्यवद्दक्षिणावाचीयत्तदानप्रतिष्ठयोरिति विश्वः अनैऋगतौ अस्मादितन् किन्स्यात्
रगुक्रारांश्च यातो रयरतेरराणि स्तून्यमूषरस्त्यमरः रमणिं गवेरस्तूत्येपिति मेदिनी वेपिट

वेश्मकंपने तद्धिरण्यगर्भेणेत्याभ्यासितमन् हृत्स्वप्नयानेः मृष्टविश्वंपिबाबतमित्यमरः न्यहिनमिति
न.बो. लघूपदगुणे कृतः हस्वः ननितल प्रतिष्ठायां पुलमहेवेगर्वैः गर्वमोचनेः अस्मादितन् १
कृ अकारस्यदत् तद्धेश्च कद्वीजजन्मतिप्रादुर्भावे रोहिणएइतिप्रत्यादिनादणिरोहेयम्बदनमहः
69 महेः महपूजायांकुलसत्सिंद्धमाहिनः सन्निति मंत्रे माहिनो महनीयः पूजनीय इति वेदभा
ष्ये क्विपविवचपरिभाषणे प्रक्रतीपायां श्रीनमेवायांस्तगतो द्रुगतो मुकुगतो जगतमैी
त्रः वागतिवचिष्वपीतिसंप्रसारणाभावः प्रक्वनीतिप्राट् ग्राहिग्रहिज्येति संप्रसारणाभावः
चक्वोमूडितिब्रश्चेति षत्वं जम्बष्मर्त्वे प्राषोप्राषाः श्रीविति कृदिकारादिति ङीषिन्नभव
तिकृत्स्नत्ययोयरकार इतिव्याख्यानात् कृदंतेयदिकारांतम् इति पत्तेनयपिङीषः प्राप्नोिर
तितथापि कारग्रहणसामर्थ्येन केवलस्यकारस्यग्रहणादेकारांतपक्षाद्वेवलस्याद्भुः
ङ्र्वे टस्तङीषि श्रीमित्यपिरहितः उब्धतीत्याद्भुः श्रीवेषास्वनाशोभाभावतीस्वलङ्कमे ल
क्ष्यात्रिवर्गसंपति विधायकरेषुच विभ्रमैवाचमनैानस्त्रीतिमदिनी न्रुवाकाशइत्यादिमूलो
दाहृतमपिमेदिनी श्राम्रेति श्राम्रव्याश्री प्रस्मात्कि पृयानोहृस्वश्च श्रापस्त्रीमृम्निवर्चो ६५

त्यमरः पर्यौ ब्रजगतौ स्कंदात्तादन्तयोः अस्मात् क्विप् यानो अस्य दीर्घः अस्रुवत्भावात् द्विर्वचने
स्रुवकः स्रुगतौ स्रुवो यज्ञपात्रविशेषः अयं स्रुवो अभिजि हृति स्रुवेणापार्वणे जुहोतीत्यादौ
प्रसिद्धः विद्धा स्रुवस्येव योगविभागा अनर्थः कः इति निर्गच स्रु स्रुवोऽस्रुवः इत्यादौ गुणा
न ननु विस्तारेवः इति संपान ग्रहणं तदाह वशाद्यादेशानि स्त्रियाननगस्त्र गरेत्यमरः स्रु
त्वादिमैलेह स्तपात्रवसेरो ग्लौम्रगांकः कलानिधिरित्यमरः स्त्रियां गौलत्वनि स्तरीति च लो
करोति अश्नोते संपद्यते न्याकरोतीत्यर्थः अव्ययत्वात्स्यात्त्वं काद्यर्थे न प्रवेति निनेतसे
नौ गौरित्यादीनां नो व्ययत्वमिति भावः शनेरादाने प्रकृति रायोहलीत्याँ वा स्त्रनः पाव
केनीलोणाः पुंसि स्वर्णं विजयापति मेदिनी रस्त्री लोणदहणरात्त स्रुवर्णं जलभेदने इति हेम
चंद्रः गमेः गम्लृगतौ गमेर्डोऽन् गौके शवो क्रमात् गोत्रादिग्नरः इत्यादिगोः स्वर्गे हषभेरश्मौ
वुत्रेवेद्रेष्ठमात् अज्ञेनेमेत्र दिग्वाणभूवाग्वारिषु गोमनेत्यमरः भुनरपीति भूनदीमे गो
नेत्रं देवाग्रस्यामितियोः भुमेत्र भुस्य अत्र वृत्त्याने गम्लृगतौ अग्रेरस्मैवकः दमेदम
पसमे डित्वादि लोपेदोः दोषं न स्पतिस्त्री हषप्रयोगात् पुंस्त्वं कदोषणीइति भाष्यप्रयो

नै॰ बो॰ क्षे॰ ७॰

गात्रेण समकत्वं दोर्दण्डाच भुजो बाहुरिति विश्वः तेन पकोशान्त्री लिंगेष्वन्यामित्यादि प्रागेव प्रोक्तं विते
पाणेः पाणिर्व्यवहारेस्त्रे नेत्येवं अमरकोशमाह नैगम इत्यादि वर्णाः वर्णकोनो अस्मादिति किं
त्स्यात् ग्रहिज्येतिमेत्प्रमाणे भजभजभवणे अस्मादिति किं त्स्यात् पानो हकारान्तादेषा
स्व जातिमहो: जतमोहलोवहमर्षेण जतरपेमर्थ पिछ्युगामिति मेत्रे जतरपेक्षान्ता
पेतितीवापमाने जतविंतपेपन अभिन्यत्र जतविंत्पापितेनपेपनपहिणमितिवेति उजस्यवाजी
मह्रिश्चेतावेतिमेत्रे सङ्गरिः सहृत पीलइतिवेद भाष्ये लपुष्ठजस्याभिषवे पुमित्र्येणक
शाक्रेहजवणे सवर्णेन्व धेत्वाने सोमनिर्दलतेपि चमेदिनी यवनो म्लेच्छविशेषः रवणः शा
हूतेस्वरे इति मेदिनी रवणः कोकिलस्येव वकणे हुह्नभेदः टापिन्न वरणानदी वरणाति
क्रमशाकेपि प्रकारे वरणे हूतावितिविश्वः वकलो वरणा सेवन लिङ्कपाकः ऊमारकरस्य
मरः अशः अमृङ व्याप्तौ जिह्वावाचीति रयाख्वादत्तेचौरादिकः ततोत्तयादित्वात् ल्युः पि
सायंशेति पुस्त्वाल मन्यारखादयतीति रमता रमते स्वदते ध्वनोति जिह्वायां तन पुंसिस्याद्रसना ७॰
पारमनातिस्त्रियां इतिमेदिनी कोंचीवाचीनालव्यमकारवान् जिह्वावाचीनदंत्यमकारवा

नित्येषाव्यवस्थाभूतिप्रयोगाभिप्रायेणोक्ता वस्तुनालव्यषाकारत्वात् रसनाशाब्दोपि कोच्यां
जिह्वापर्यायवचनयादंत्यसकारत्वात् रसनाशब्दोप्यर्थद्वयेवोप्य: तथाहि मालव्याप्यपि दंत्याश्च
शोवशोवलस्पृकस: रसनापि च जिह्वायामिति विश्वकोषात् जिह्वायामुभयं साधु: रसने
तिसवने स्वादे रसनाकाचि जिह्वयोरित्यजयपवर्गीकोशाभ्यां काव्यामप्युभयं साधु एवं
वाशोरशोचेति सूत्रे ग्रसयूव्याभ्यो ग्रशाभोजने इति धातुद्वयमपि सूपपादं स्यात्: उद्देङ्कदीले
दते असमात प्रभृ ओदनंनास्त्रियांभक्ते ग्रवलायामोदनास्त्रियामितिमेदिनी गंधसारल
गतो नभोनविहंगगगनमित्यमर: वरुत्वंस्यंस्तृप्रश्रवणे रुचदीप्तौ स्यंदतेनस्यंतेनीवे:
तितिशानारयोस्त्रियामितिमेदिनी रोचनारक्तकल्हारेगोपित्तवरयोषितो: रोचन: कूट
शाल्मल्यां पुंसिस्याद्रोचके त्रिष्विति चवदि आल्हादने चंदनमयोऽङ्गवे चंदत: कपिभेदे
स्यान्नदीभेदेन चंदनी इति विश्व: चंदनीत्र नदीभेदेन चंदनी इति विश्व: चंदनीमन
दीभेदे चंदुनौ स्त्री मलयजे भद्रकाल्यां नपुंसकमिति मेदिनी भद्रकालीगंधद्रव्यविशेष:
भद्रकालीन्नगयोर्लंकान्यायनयामपि स्त्रियामिति मेदिनी अमृतेतपणाअसंहितपणोकी
ने

क्लीबे स्मिस्यात् नीवकट्टमे इति मेदिनी ग्रमस्तात्न्यगममनेराजपूर्वः गजाननः स्त्रीरका
न.बो. यांपिपालेपि चेति विश्वमेदिन्यौ एवमन्येपि द्रष्टव्याः रंजेरंजरागेल्स्युटितं रंजनेरजनी
कृ. रोगघ्नने रंजने रक्तपेदने इति मेदिनी बाहुलकाल्कोपेपि कुन् कुपेरोलः इति प्राग्मल
७१ त्वाभावम्मकृपणः भूम भूसन्नायां सृज्ञूधाणोग्नमवे धूनकंपने ग्रन्नपाके वह्नलवृ
71 वनात् भाषायामपि क्वचित् भवनेविष्टपेस्यात्सलिले गगनेजने इति मेदिनी विष्टपे
भवनेजगदित्यमरः भ्रजत्तमितिग्रहेत्यैति संग्रमावणान्नस्यजस्से नदः दसैवफ्नेतेननः
क्लीबेवाघप्राष्टोनेत्यमरः कृष्णकुविलेपे कृपालनादो कृनीवर्जने मदित्नत्यादै उपाजृपा
रणयोषपोतियने स्याल्कुलेनाशेइति मेदिनी नियनेनकुलनाशयोरिति हेमचन्द्रः पृष्टे
जिघृक्षाग्रागल्भ ग्रस्मात् वतुः यिषादेशश्च यातोः यिषणः त्रिधिषाचार्येधिषणायिय
योषितीति मेदिनी गौष्णातिधिषणोग्रकविरित्यमरः वर्तमानेशानवश्चेति नथाच उदिति
दवामिति त्वमहान् स्त्रियांनूमितिनश्चेति स्त्रीपि महत्यादि स्त्रियानीति भाव नतुपृषन्म ७१
हृदादयः लटः शानच् शानच्चावित्तिशानुप्रत्ययौता एवमवन ननश्चवर्तमानइतिष्व

ङ्गितिवनकर्नेत्यमिति महद्देवलाघवमितिमन्त्राङ्गः शान्तग्रन्थयोनवेनकर्नेदिशाविति
शाश्वन्ययेमहतीत्यादावाक्षीनयोरितित्रमस्यात् महातित्यादौनमस्याद्वदानेनिःदडप
देशादितिलसार्वेयानकसवस्यात् प्रतिग्रन्थयोनवेन नस्यातिग्रन्थस्याईयानकवाभि
गमेनशावभावात्तोक्तदोषः इत्याशयेनातिग्रन्थयोनवेनतिपानतेस्वीकृतमिति वृ
हद्वृद्धो महत्पूजायांगम्लगतौ वृषंनीतिविडुवाचि वृषाब्देश्नप्रमकदननायवद्धव
वनमदाने वृषव्लगेगप्रमाविदोनद्वयोः वृषनोपिना प्रनयोश्चत्रिषुमेनविडप्रकेष
भाविमा इतिमेदिनी वृहतीतद्ववार्तोक्याकंटकार्यांचवाविव वारिधान्योमहत्यांच
छंदोवसनभेदयोरितिविश्वः शान्तवज्ञावाङ्गिदचामितित्रुम् वृहद्विपुलःमहतीव
लकीभेदेशास्वेनस्यात्प्रमके मत्वभेदपुमान्प्रेष्ठवा'' वदितिमेदिनी महतीनारदवी
णाविश्ववमोस्त्वृहतीत्ववोक्तकलावनीमहतीनारदस्यस्यात् मरस्वत्यास्तकच्छपी
तिवैजयंतीश्च वेद्तमाणा महतीमज्जर्मङ्गविनिमाघः जगत् स्याद्विष्टपेत्नीववायोना
जंगमेत्रिषु जगतिभवनेक्ष्मायांछंदोभेदजनेपिचेतिमेदिनी नत्रवायुवाविनप्रेलिंग

स्पशाद्दृशान्तवज्ञावद्रुमितेनमनुमितगात् जगतो जगतनदृत्यादिभवति श्रुतिगामितहोतीतो हि
न॰ वो॰ चेतिश्रुतादिनस्यननुमभाञ्जगत् जगतो जगत इत्यादिवो ध्ये संस्थान् विजत्वयने त्वपृथ्वी
कृ॰ णाने हृतहिंसागन्योति पान्यनरति श्रुतिप्रतियोनाद्दतिविशेषः निवृत्यर्थमितिपवंचसंवे
७२ हित्यत्र उगादि चामितित्रुम् पाकैवनास्ति वेद दित्यत्र नगतिनष्टातिङीपृनेतिभावः संविनो
72 तेविति स्वभूतिचेद्दस्त संपूर्वान् ष्प्रियनेसंस्वादित्याह त्वपद्धतमिति चंद्रमा इत्यत्यविहंति
गर्भमितिवेहत् इतः प्रवेति विशाहृसंबंधितरकारस्यपकार इत्यर्थः गोरित्यनुवृत्तौ
वेहद्रूभीपपातितीत्यमरः छंदसि श्रुगतौ त्ववयोहातोपेष्या इतिप्रथमनन्महइत्यादिमे
त्रंहृये शावसानशाह्रोगंतत्परनयाख्याने त्रृत्जिकृजिमर्नते हृपुहृद्दो मदीस्त्वत्यादौ स्वहृम
षोणपभ्यास्यानचकिन्त्यात् ग्रेनसानोमयइति ग्रजेविदिताज्ञुम् इदिवादेवनलोपा
भावः पवंचायेमहदिसहीवत्रयोपिपूर्वसूत्रे पवपहिंशाकाः किंतेमहृपावेवोपञ्ज्य
तेउतरसूत्रेपि गुणग्रहणोसत्यचेत्य ग्रेभेश्चुहवहूयेकि तिनुकोमर्वसा संजस्यादिकः स
त्यतेसत्तित्र उपपदे स्म सतेपणोपणा इत्यस्माहृतपणादेशः स्वसाभगतीसावसेरितित ७२

छाचिक्तः पातः पतेः पतीप्रपन्नेन जिघृक्षुनदिमत्कृष्ठो अस्मान्नजिघृक्षपदे नननेदती
ति कृतानायोमपिसेवायोनतुष्टानीत्यर्थः कृषाप्रुषानर्त्तां दावनर्त्तेदावप्रकीर्त्तिनेतिहितप
कोशाः देवैः दिवुक्रीडाविजिगीषादैा दिवतिभ्राजमरत्ति अनुवृत्तेनोस्ताभिनोदेवदेवतावि
त्यमरः नयतेः णीनप्राषणे अस्मात्तश्चप्रत्ययः सडित् डित्वाद्दिलोपः स्तुः स्तुमांसः पंच
जनाः पुरुषाः पूरुषानराइत्यमरः सेवष्ठागतिनिवृत्तौ अस्मात्तविधाहृष्पपदे स्थात्तः
वडित् नत्पुरुषे कृतीतिसमस्या अल्पकुड्पसंख्यानमितिषत्वस्थातिशोषः अग्निस्तगतो
स्तगतो भृत्याक्वाषो पमिसोऽत्र: अमृतगतो अपामोजने अवरतणो नृस्नवणसंजरणायोः
अरतिर्वहिर्हमे घनाहयानिमेष्यदाक्षणीति मेदिनी मरणेऽश्रणा वन्मेनाविति दैत्यादैा
रभसः मरणिपंकोमार्गेस्त्री इति मेदिनी हृहिंसायां ननोऽश्रतिप्रत्ययः शारणिर्त्येके
शारणिः पथिवावलाविति नालव्यादावाजयः इमामग्रेशारणिं मिमितसेत्रशारणिं हिंसा
व्रतलोपइत्यामीस्तषः हात्तमस्वेतिवेदभाष्ये पवणिर्भूमिः पमतीनुसिताहृदविलासित्या
त्रयोषितीति मेदिनी अमति गतिः अषपते भन्वते राज्यमिं द्रेणातपेति अषानिर्वेष्ट

अशनिः स्त्रीपुंसयोः स्याद्दचलायां पवावपीति मेदिनी अवनिः पृथिवी वनरणि ॰॰ मेणि
न॰वी पुंसि कुकुमारी नौकयोः स्त्रियामिति मेदिनी कुमारी ललनादिशेषः तरणिरामनरणिः करि
कृ॰ णि चार्कके सवासदृशा कुमारी गंधेति धन्वन्तरिः रिचंटः रजनिरिति रंजयतेरस्मादप्यनिः
७३ नलोपोपि वालकात् कृदिकारादिति ङीप् रजनिरजनी निशी रात्रिर्हरिद्रा जतुकास्त्वचे
73 ति मेदिनी आदिभ्यश्चेषणादेणे अस्मादमनेनादाच्युदापपदे अनिः स्यात् कृपरादेः कृषवि
लेखनेचर्षणि जनश्चेति चेयक शिवं टोचर्षणी शाहस्य मनुष्यनामसु पाठात् उमासंस्क
र्षणि पूतनादित्यादि मंत्रेषु वेदभाष्यकारैस्तथैव व्याख्यानत्वाच्च उज्ज्वलदत्तेन तु आदेशश्चः
पत्ति पहित्वा पर्षणि वपकीति व्याख्यातं तन्न तथा सत्यपृषणि त्यैवं सूत्रेपन आकल्प
पृषा वयवार्थानुगमात् अपेक्षया पत्यंतं शास्त्र त्यागेन लाघवः तस्मादादेश्चवशतिदशा
पादीष्टतिपाठ एव वपुष्मत्त्यादि अदेः अदमनेण अस्मादनि नप्यमत्र दागमश्चाभूतेष
कुत्र वर्तने अस्मादप्यनिर्वर्तनिति विनिक्रुदिकारादिति ङीपि वर्तनी स्यात् धुरवारउवोः ७३
अस्मिन्नुदंतेमं दसाना वृषणावसत्यादि मंत्राणं भाष्येन योगिकार्थपवपुरस्कृतः अर्ते

ऋगतौ यातो गुणः प्रत्ययस्य मुडागमः अस्मा विवदर्शस्मानो येति मेचस्य भावो अस्य दर्शस्मानाय
पात्रूणां हिंसित्रे इति व्याने समिहत्र् स्मौ अस्मात् समुपपदे आनच् ऋषि ऋषिसंग्रहारे ऋभा
नोरिष्टुः कृपिरवोपने कृपानः आचार्यः हृषिवश्चेत्रणा बाहुलकात् कृपेरपि आनच् कृपाणः ख
ङ्गः कृपाणेन कथंकारं कृपणो सहस्राणपते परेषां दानसमये यः सकोशं विभेद्यति कुर्वे कुर्वा
कौटिल्ये अस्मात्स्नेनादानच अस्मात्स्नेनो लक् च लोपश्च उपोभ्याम् अस्मत्त्रा जराणा मेत्वः इति
मेत्रे कुरुराणां कौटिल्यकारिणः पापं पयोरायेहृष अकृत इति भाष्ये स्थानेस्थानवर्णे अस्मात्स
नेनादानच मत्पडेरितिस्त्विनं स्तनोल्लक् नकारस्य दकारः किंदित्यनुवर्तमाने गुणः पु
एपकर्मेतिविशिष्मिदाना ऽकृष्टकर्मा इति विशेष्यमनिग्र अमरः अकृत्स्नमकृतिष्यापस्वब
ऋद्धकर्मण्यस्येत्यर्थः क्षीरस्वामिनानत्र ‥ कृतनसूत्रे विसृत्वापासिद्धिमेवे ऽस्मात्लिटि कानजि
तिव्याख्याने न संगतेकानचः कौदमवानत् इति ह्येन लोपात्तु मपनेष्मतिदि कृत्स्न न्तचो
तोस्मेति योसत्स्नेनोऽस्मात् न अष्टमिति सूत्रेण आदि ग्रहणा नियमार्थे श्रोणादिकन्तः
नजेनानेचेडुपधादीर्घस्तह्हिना आदीनामेवेन्द्रकेनेनात्र दीर्घो तेन्दुदाहरति पास्तोषा

न॰ बौ॰ कृ॰ ७५ 74

स्तरइति तिनादाद्युदात्तः यथाभेत्तः ग्रावग्रामउतघासास्त्रविप्रः आदिपाद्याख्यास्तु अनुपिष्टोशा
स्त्रिवित्यत्तिमत्वान् शास्त्राबुधः शास्तारो शास्तारः शास्त्रासमेत्तभद्रे नाशासकेऽपुनरन्यव
दितिमेदिनी प्रपूर्वस्यत्तनञ्जादिपुपाठात् प्रशास्तिनिर्दीर्घः प्रशास्तारो प्रशास्तारः तत्राप्यु
च्चैर्वैघ्यादोप्रतिहारे च सारथौ इतिमेदिनी कोशान्तुसारेणाहवै घ्यायामिति अमरः स्तत्रि
यापांचप्यृद्धे ये इत्याह णीञ्प्रापणेउत्पूर्वः उन्नेतान्ये बिभेदा बहुलमत्यत्रापि अन्यत्रापि
यानेबहुलेनत्वम् त्वचोभवतः पूर्वस्तत्र स्यादिपाठे नैवमेनाहेतेन्याद्रेस्मिहत्वाग्नसंगार्थ
मिदेमूत्रे नत्वते`` नञ्जादयोदपात्तम् त्वजेनातिपात्यनेतस्रेतिजनः प्रकृतिभावः पत्न्याग
त्याविन्यस्या च्छह्लोपः णीञ्प्रापणेवित् दीप्तेजुदान्तादनयोः पूजपवने आज्ञादीप्तेमामा
ने पारहाणे ज्रु हस्यूर्णोत्वष्टा पुमान् शिल्पिनत्वेणोरादित्यभियधीतिमेदिनी जायोमानीत्य
तर्भाविनत्पसरणिः पहनिः पचावर्तिन्येक पदीचेत्यमरः त्विषः त्विषभेरणोत्विषणिषु
पमितितत्स्यवाजीत्विषणीत्वगप नीतिवेदस्यभाछ्यत्विपर्णीत्वेपण मनुत्तगणपतिस्त्वपति ७५
गेत्तमितिवाने अर्विस्रर्वपूजायां भुवनेषोकेडदाने स्तस्तगतो छ्वदस्यपवारेणोपनः छ्वदे

वमनेऽस्यार्चिरिति निर्यान्तः नमर्चिषा स्फुरन्तीति निमेषः नयनमिव मनसिद्ध स्फुरणेनेदेयमर्चि
रिति माघः ज्वाला भासोर्न पुंस्यर्चिर्नानार्थसंज्ञानेष्वमरः इदं नोपीति निजेनादर्शैरचरितिभा
वः अर्चिर्हेतिशिखास्त्रियामित्यमरः रोचिः शोचिरुभे क्लीवे इति चमर्षिचूनेष्वायनेऽ
पाव्वदिः स्त्रियामेवेति लिंगानुशासनसूत्रे एवं चपटलेव्वदिरित्यमरः ग्रंथपटलमाहव
यीव्वदिषः क्लीवतो वदनं उपेता व्वादिमीनिव्व र्दिः अनीमारस्थूलेचवनान्यस्यमंनीति वि-
ग्रहः हेहे वृहिहड्डो अस्मादिति कः अश्रूप्रणोरिति प्रभ्यानामअग्रिः अग्निर्वैस्थानरो व
ह्नि रित्युपक्रम्य वर्हिः शुष्मेत्यमरेणोक्तत्वात् युनेर्युनदीप्तौ ज्योतिरग्नौ दिवाकरे पुमा
न्श्रुसके दृष्टौ स्यान्नक्षत्रप्रकाशयोरिति मेदिनी वसोरुच दीप्तौ अस्माद्धस्पशाद्यपदे
इतिमन्स्यात् तेजांसि वा दूलकान्केवलादपि रोचिः शोचिरुभे क्लीवेऽत्यमरः भवः भवतेरिति
न्स्यात् सचकिन् सहः सहमर्षणे अस्मादिति नुदस्यान्तादेशः चिवतेः पापाते अस्मादिति न्
धातोऽस्य धुगागमः जनेः जन्मप्रादुर्भावे मनेः मनुअववोधने अस्य उक्तिः स्याछंदसि दकार
स्यान्तादेशः मधुपवित्रद्ध्ये अर्तिः ऋ गतौ पृ पालनपूरणयोः द्रुवमुजीवनंतत्संतानेय

नदेवपूजादौ नतुविस्तारे यतु यान्येन प संज्ञापयप्य उमिनिस्मान् ब्रोणा स्त्रियामी भेमरु क्लीवेश्य
ना.को. मरः ग्रंथिनोपर्वपरुषी इतिचवपुः क्लीवेन तो शाखाकृतावपीति मेदिनी शाखाकृतिः प्रशाखा
कृ. कृतिरित्यर्थः पजतिति यजवेदः ननुशरीरे ननुधनतुधनं गमितिमेवेयः स्यात्तनुः तुषा
७५ मार्द्द्रयतुषाचयतु घाचयतुविपुरिति द्विरूपेषुविश्वः ग्रग्यास्त्रियांयतु ष्मायाविन्यमरः यतुः
स्त्रियालेनानस्त्रीराषि भेदेपाराम्मने यतुपरेत्रिष्विति मेदिनी यते रायगता विन्यपिताबास्माव
धातकलेब्यान्ज स्माडमिणीत्वा हृह्रोकृतायामायादेषाः चतेः चत्तिङ्यक्रायोवापिषिज्ञव
ति चत्तेतेहृपमतु भवमपेनेनेचत्तः मृहे मह्रवैचिन्ये मङ्ः पुनः पुनः शाब्दभीत्रणमसकृ
न्समाइत्यमयेष्वमरः कृगहृकृविदोपगृहति गरणोष्ठहिंसायां हृजववणेचनेयाचते नैर्ऋतः
कर्वरः क्रव्यात्कर्बुरोयातरत्तसी इति शाश्वतः र्ववः शर्वरीयामिनीस्त्रियोरित्तिमेदिनी वर्व
रः यामरेकेशविन्यासीनीहृदंतेरे वर्वरःफंजिकायां त्र वर्वराशाकपुष्पयोरितिविश्वः
वर्वरः पामकेशेचक्रलेनी हृदंतेरफंजिकायां पुमान् शाकभेदे पुष्पत्तिदोस्त्रियामितिमे ७५
दिनी चत्वरंस्यंडिलेंगणे इतिचत्तेमदेषा हृ विमरणादौनिपूर्वोदस्मात् घरमस्यात् सदि

प्रेतेति निषद्वेति निषद्वरस्तोपंके तिषायां तु निषाद्वरितिमेदिनी ॥ इत्युणादिषु द्वितीयः
पादः २ छिद्वरः अनयोरिति छिदिरः द्वैधीकरणे छिद्वरः छेदनेद्रव्ये धूर्तवैरिणि च
त्रिष्वितिमेदिनी डुधाञ् धारणपोषणयोः धापानेमामाने यथात्रयाणामित्वमेनस्याति
पान्यते इत्येके अन्येतु पीवमीवतीवस्थौल्ये पभ्यः ष्वरविलोपौ वौरितिलोपमाहुः पीव
रः स्थूले इतिमेदिनीमीवर इति हिंसकइत्यर्थानुगुणं पम मीञ् हिंसायामित्यस्मात् ष्व
रजिति केचिदाहुः तीवरोनाव्युपोव्याधे इतिमेदिनी स्यात्तीवरो वाणिजके वा सवेपिव
हृष्यपन इतिमेदिनी विषयप्रकाशो गाहूनेरिति गाहूविलोडने कहुँ रउणन्ति
ने वाच्यलिंगतत्के नपुंसकमितिमेदिनी बाहुलकाडुपपूर्वक ह्वदानादनयोरित्यस्मा
त् ष्वरच्चकारलोपः उपह्वरं समीपस्यादेकान्तेपि नपुंसकमितिमेदिनी उपह्वरइतिके
चित् इण्इगागतौ क्विप् वंच यनेतिजयेदीड तयेउणदाहे अवरत्त्वोरणः पंक्त्यान्तमाक
योवितिमेदिनी जिनोह्वतिचवुद्धे चपुंसिस्यात्रिषु जित्वरीइतिचदीनामपकयोषायाडर्ग
ने कान्तेरेन्यवदितिविष्वः उ" ग्रीष्मपुमान् दहाः पीनयोरन्यलिंगकइतिमेदिनी ज्वर

न॰ बो॰ कृ॰ ७६ 76

त्वेनसुहितेऽहं नमसं पूर्णां फेन स्फायी वृद्धौ अस्य फेः इत्यादेशः मीन हिंसायां डिंडीरोऽब्धिकफः
फेन इत्यमरः मीनो राशिवन्तरे मत्स्ये इति विश्वः कृषेः कृष विलेखने अस्मात् कर्णि वाच्ये नक् अस्मा
न् कृष्णः सत्यवतीपुत्रे केशवे वायसेऽसिते कृष्णा स्याद् द्रौपदी नीली कणाद्राक्षासु याषिति मे
चके वाच्यलिंगः स्यात् क्लीवमरिच लोहयोरिति मेदिनी वेपेः वेपृ कम्पने अस्मान्नक् मा
स्करो हरः करो बुध्नः प्रभाकर इत्यमरः बुध्नो नाम मूलरुद्रयोरिति मेदिनी याप्तृ इच्छायां याप्यारणा
दौ इप्पालनादौ वसनिवासे अजगतौ अनसाने त्यगमते पचानः स्यात् नक् प्रत्यये स
नि नवस्त्र इत्यत्र संप्रसारणं स्यात् वेन इत्यत्र न गुणो न स्यादिति भावः यानाश्रुष्टजवेश्मा
का याम्या केभि मयोङ्गि दि इति विश्वः पर्णपत्रे किंशुके ना इति मेदिनी वस्त्र स्वकीयेषु
सिवेनं नेस्यात् नपुंसके इति च वेन इति लुण्टाकः प्रजापति वल्लदेः लक्ष दर्शनाङ्कनयोः
लक्षणमित्यादि लक्षणं लक्ष्मणं याश्च द्वावपि नाम चिह्नयोः क्लीबे रामभ्रातरि पुंसि
गो हंसयोषायां लक्षणा सारसयोषायां लक्ष्मणी त्यवस्थेत्यर्थः लक्षणं नाम्नि चिह्ने ७६
च सौमित्रिरपि लक्षणः लक्ष्मणं लाञ्छने नाम्नि रामभ्रातरि लक्ष्मण इति विश्वः लक्षणल

लक्ष्मणोपि चेति हि तूपे सुवविष्ठः लक्षणं नाम्निति हेमास्योल्लक्षणाक्वचित् लक्ष्मणान्तौ
ग्रथो भेदे सारस्यामपि योषिति रामभ्रातरि विष्णुसिस्यान्ना श्रीके वाभिधेयवदिति मेदिनी
कोषेन सारस्यामपि लक्ष्मणेति निर्मिकारः स्वीकृतः । वनेवनमंमकौ अस्मात्वः उपयाया
हृत्वं च विमेति लघूपधगुणः स्त्रिवः छिवुगंत्वमंताने वाकूलकादिति पमहद्धेः सूडि
ति सूत्रे तृतीयेनविधिरिति सूत्रकैपदग्रंथेच स्पष्टं यणिति लघूपधगुणेकृते नेकारस्या
यादेशः कृद्धिपिसार्वधातुके स्यादिना गुणेकृते नमयोन इतिस्यादिति भावः स्यानः किरणे सूर्ययो
रिति मेदिनी कृ हृ कृ विक्षेपणे कृतवरणे दीर्घपाठे न हृषवरेणाज्जघवयोहानौ दिवादिः ज्ञ
इति कयादौ कुरादौ च छिनवेपने दुगानौ पनस्तनौ अनप्राणने जिघ्रगृधाय्ये पभ्योनप्रत्यये
तिस्यात् कर्णः पृथ्याज्यहसने सवर्णलोषिनावपीति विश्वमेदिन्यौ वर्णो हिजादिगुक्लादि
यशोगुणकथासु च स्तनेनानास्त्रियाभेदे रूपाक्षरविलेपने इति मेदिनी स्यमाहगणं छंद्र
ति जर्णाजीर्णातुमेदृक्षिति हेमचंद्रः धमनीवाहनीमेतन्यमरः द्रोणा स्त्रियामाटके स्यादाटका
दिवनहसे पुमानकृपीयनो हलकाके स्त्रीनीहृदंनेरास्त्रियांकाष्ठांबुवाहिन्यागवादन्यामः

पीष्यते अङ्गे भङ्के च भङ्केऽस्या दितिमेदिनी सन्नः स्यात्पेयुश्वसमस्य विज्ञाने दर्शने धर्मार्ति तिच
न॰ बो॰ येयुयेटपाने अस्मात्रः स्यादित्वोनादेशः येनानयोनेदेशु मानिनिमेदिनी येनः समस्ट्वन
कृ॰ याच येनाइतिविग्रहः श्मोको यायेत्यादिषु वाड्मामस्वयेनेति वैयिकतिवैटोपहिते अत
११ पवयेनाजिणत्ति याश्रुषेइत्यादि मे वेषु येनावा सिति व्याख्येने भाष्ये त्वषिजपिपासा
77 यां श्रुषशोषणेरसशोन्दे त्वसालिप्सापिपासयोरिति विग्रहः सत्रः श्रुज अभिषवे अस्मा
त्रे स्याङ्गामोदीर्घश्च सूना श्याजिह्विकापि चेति नांने अमाः स्कन्दे प्रसवपुष्पयोः सूनापुत्र्या
वपस्यानगलकेडिकयोः स्त्रियामितिमेदिनी रमेः रमेर्णेपनात्रः स्यात् नकारस्योनादेशः
वस्त्रेस्वजातिश्रेष्ठे .. मणाववपिनपुंसकमितिमेदिनी रास्नारसप्रामादने उपधादीर्घः
रास्ना नस्याङ्गेगावाल्मेलापर्णामपि स्त्रियामितिमेदिनी घसस्वमे उपधादीर्घः सास्ना
त्गलकं नगलके वलस्थमरः सास्ना गीगलकेबलरश्मि याहोमरं ष्ट्रागति निहूनाविग्र
स्थऊर्ध्वं प्रस्थयसमाणोर्ध्वं अयस्यस्मृणात् स्यात् सूक्ष्मो लंभे ग्रहस्पचेति मेदिनी सूक्ष्मीलोहस ११
त्वमाषीगत्यादिषु गुणाभावोणत्वंच वीणाविद्युति वल्लक्यामिति मेदिनी मादाम्भा

गेशाहे तुदाजदाने गेस्तनदेगायकेच दे स्वदीनविदु देमेश्नितिविग्रहः कृत्यसू कृतवेष्टने
ग्रसूखाग्नौ कृत्तंसर्वाभुजा हितिष्वितिमेदिनी निजेःनिजतिशाने ग्रस्मात् वस्त्र्यानोदी
र्घश्च नीत्तंणासामद्र लवणविषलोहाग्निमक्ष्के न्नीवंजवाग्रके पुंसितिगमानत्याक्ति
नोरस्त्रिष्वितिमेदिनी याजियजदेवपूजादौ मनत्वानेश्च यम्बुद्धेदिमउपसत्ये जनीप्राड
भवि दस्युश्चोरे रिपौ पुंसीतिमेदिनी ग्रच्यजन्तुस्मात् पुंसिप्राणप्राग्रे धात्तश्चितिच मृ
जपालनादौ मृदुः प्राणन्यागेप्राभ्यांयथासंख्यं पुक् नकोस्तः मृत्युर्नामरणायमेदि
नी मर्त्तेस्त्वगतौपाती यारत्नेणणीजप्रापणे विस्त्वाम्नौ नीयः कदेववंधूकडुमा
पिचेतिमेदिनी चुवः चुडगतौ यातूतामनेकार्थत्वादिह भाष्यणेष्ववतेमाषते
ग्रनेनेतिविग्रहः दघायायांत चुपः किंहेतिपद्यनेचु पर्मदावागतौ चोपनीतिचुप्यः
मेदगामतकतौ स्तवःछुजस्तौ ग्रस्मात्पः स्याद्यानोदीर्घश्च स्तष्ट्रुभजग्रभिषवे
ष्टुहिंसायां ग्राभ्यांयः स्याम्हचतिनभवति निवंत स्तवार्थे सूपोध्येजन्तस्वदयोविति
मेदिनी सूर्पमिति बाहुलकाडवंरयरांव हलिचेतिदीर्घः ग्रस्फोरणस्तर्पमस्त्रीत्व

न·वो·
कृ·
७८

मरः ऊपुः ऊशब्दे पुंसि श्रोणाम्राम्भोयः सवतीत्यामोदीवृंहंच विष्णुशिल्प विनुग्रव
धारणे शीलसामाधौ वाधृविलोडने ऊशब्दे छपालनादौ विष्णुः क्रोधेवलान्तकृता
विजिविष्णुः शाङ्खवालन्तणेपि वपुंसिस्यात् प्रतिभाह्वानादिति मेदिनी विष्णोर्कि
माह वाष्प इति वाष्पमूष्मणि वाष्पणीति कोशानरमभिप्रेत्याह वाष्पंचेति तत्पम
धेकलत्रेच शायनीयचनद्वयोरिति मेदिनी ग्रमरोक्तमाह तल्प शय्येति स्तति ह्विषिस्त
नगादीदेवशब्दे शुराद्विनं तौ स्वप्नष्टौ मदी सर्द्धे स्नेपनयोः घटादिः यम्योर्णेनेष्पइल
वश्यान् स्तनयित्नुः पुमान्वारिधरेपिस्तनितेस्ने पिचेतिमेदिनी स्तनयित्नुः पयोवाहे
मद्वनोमहगरोगोतिविश्वः हृषंयित्नुः स्नेहोभिग्र्योयाधियित्नुः पुमान्कामेतत्पाके कामं
केपिचेति विश्वमेदिन्यो मदयित्नुः कामदेवे पुमान्मद्ये नपुंसकमितिमेदिनी कृत
ति कृन्तकरणे हन हिंसागन्योः कृत्वरिति करोत्यर्थः किरात्वच्छणः हन्तविनिग्रन्
दानोपदेशानन्यादिना ग्रनुनासिकलोपः पवस्तनरत्रगमेः कृत्वप्रत्ययेजिघन्तारित्यत्रा ७८
पिवाप्यः शास्त्रवेत्ति वाईनादशपादीकृतोनाग्न ऊविति नकाररहितंपठित्वा हुरणः क

७८

नोहन्तुवमैकदेशः वाहुलकान्नलोपः गमेस्तन्नगन्तु विन्दुदाहृते मस्सर्वधामादिकं ल
त्यवस्तवादान् तथाचस्मृयतेस्वरूपकान्तुमूर्तेय न्यद्राजेभरेहम्ले ग्रपकुन्नरगभी
तः मामेवयायस्तनेन स्तोगंनभीमस्तुपहंतमस्तु यानस्तन्तुन्यउत वाजिगन्नरिता
दि ग्रतपवहृतिपाते विदुएवतोमापवेन उपहृतविन्दुदास्यन्यको कि वादन्तनासि
कलोपश्रुके देभाभ्यां दुपाज्दाने भीदीसो दानुदानवि वमां नवइतिमेदिनी भात्
राश्मिदिवाकराविन्यमरः वचेवचपरिभाषणे वनुर्वाचाल्ः पेटुपेटः पेटपातेग्रः
स्मात् नुःस्यादिकारश्चेमादेशः पेतुःस्यान्नवसूतिकेत्यमरः वत्सभृङ्ङ्प्राणिप्रस
वे ग्रस्मान्नुःस्यान्नचकित् विश्वाक्किमाह स्तनुः पुत्रेइति जहातेःग्राहाकत्यागे ज
हुःस्यान्तुक्तिराजर्षिभेदेच मधुसूदन इतिमेदिनी स्याणु छागतितिहृतो ग्रस्मान्तः स्या
न् विश्वाक्किमाह स्याणुरितिस्यान्तुलीवे हरेपुमान् हलेकवे इतिमेदिनी ग्रजि
हृग्रजगमोहृङ्संभक्तौ रीगतिरेषणयोः राम्पोणुर्तिस्यात् वेणन्टपानेवंघोइति
विम्बः रेणुस्त्रीपुंसयोधूलौ पुल्लिंगःपर्पटेपुनतिमेदिनी विशः विस्वयोग्रो

न·बो·
ढे
७५
79

ग्रस्मात्तुस्यात्तस्तवकिन चान्नित निन्वादात्मनोविस्मरिह्याविस्मृतीरायण: क्रमलश्व्यमर:
क्रदात्तक्रजनकरणेतुदाजदाने तुपाजन्पारणपोषणयो: रादानेश्रर्वपूजायोकलग
नो कर्क: कर्कनन्वव ह्नोमुक्लोम्रदर्पणेचटेइतिविश्वमेदिनौ राकारयेननवकत्तानव
जानरज: स्त्रियां संपूर्णेन्दुतिथ्यावितिमेदिनी राकान्तमविदंनरे राकानवरज: कन्या
पूर्णेन्दु: पूर्णिमापिचेतिविश्व: इहदायाराप्रघोकेनइतिक्रष्वोवाङ्कलकाण समूर्ववि
येरतिन्पत्वाह्वानेतिवाप्य कर्को: कंपर्णोस्फटिकेरवौनाम्रदिवस्यतो विनिविश्व
मेदिन्यादौ कल्कोमहीवृत्तनेलादिशेषंदम्भीविभीतके विह्नदयोश्चपापेचत्रिषुपापाशयेपु
नवितिमेदिनी वाङ्कलकान्तरेमरपिक: रेक: कृपणामंदयोरितिमेदिनी कपिलकादि
त्वालत्वेटापू लेकारत: पुरीषाखोषाकिनीजलटास्तवेतिविश्वमेदिन्यो स्तक्षस्तगतो
रुजत्वरणे भूसनायां श्रूषशोषणे मधक्तेयस्तक इतिस्तकावाणोस्तलवाना इतिहेम
चंद्र: स्तकंसंशापयविर्मिद्धतिमंत्रस्यवेदभाष्यत स्तकंसरणशीलं सविवत्रेंसपापस ७५
स्यक गीत्वाक्रत्वोतिव्याख्याते भूकोछिद्रेचलकाचेतिमेदिनी सक्काम्मानकदेसा

न्सेचोनहूषणोपिचेत्ति सपवधुको व्यासस्तनेकीरेणवणस्य चमेत्रिणा शिरीषपादयेषु
स्मिग्रंथि पर्णोनपुंसके वल्कं वल्कलशल्कयोरिति च उल्काज्वालाविभावसोरिति
मृत्तिवंद्रः इणभीरुणगनौ जिभीभयेकेषाहे पापानेशलगनौ स्वनसानन्यगामने
पकेसंख्यानेरेस्रष्टे वलेनरयोस्त्विषि ति मेदिनी काकः स्याद्वायसेहत्तभेदे पीठसर्पि
णि शिरोःवत्तालनेमानप्रभेदह्रीपभेदयोः काकास्यात् काकनासायां काकोली
काकजंघयोः तिक्तिकामलयोंच काकमाच्यांच योषिति काकेस्तरनवेयेस्यात् का
कानामपि ह्रेमताविति मेदिनी विश्वप्रकाशेपि पाकः परिणाते शिशौ के शास्यरजसा
घोत्केस्थाल्यादौ पचनेपिचेति मेदिनी शल्कं नशकले वल्के इति च मर्चं इति सोत्रोया
नतितिवहवः सर्वशाहृचोरादिक इति सिद्धांन्यान्न्त्रेकेपटः मर्त्तीमर्चपाति पे
नेति मंत्रे मर्चयति विपेयीकरोति भर्त्सइतीतिवेदभाष्ये नचैवंणिलोपस्य स्थानिव
द्भावेन ऊत्वाभावात्मकं इति न सिद्धेदिति वाच्यं पूर्वत्रासिद्धेनद्भावात् शोनन्तकरणे
अस्मादपि बाहुलकात् कन् शाकोवीषानेवेषिच शाकोऽद्रुमविशेषेच पुमानस्त्रिके

स्त्रियामितिमेदिनी मोहः शाकाक न्यायो अस्मान्निशाह्वे उपपदे कन्स्यात् नीहाकागोपि
न॰बो॰ कामेमेश्त्यमरः मोमदेः षद्विशारदो अस्मान्निशाह्वे उपपदे कन्स्यात् मवडित्डिवा
कृ॰ टिलोपः मदिरप्रनेतिनिषदं निष्कमस्त्री माष्टहेमशानीदीनारकर्षयोः वत्रालंकया
द॰ लेहेममात्रेहेमपलेपिचेतिमेदिनी स्पमेः स्पमुषाह्वे अस्मात्कन्स्यात्नस्पर्वर्ईडागमः
80 स्पमीकानीलिकायां स्त्रीस्पमीकोनाऊहृत्तयोरितिमेदिनी अजिअजिगतिक्षपणयोः
पुमिभ्रुणो भृजकंपयो लीजप्रापत्लोपश्च कन्स्यादेषादीर्घश्च तत्सामर्थ्याद्गुणाभा
वः अजेर्वीभावोक्रियाक्षीलज्ञायामस्मात्कन्स्यात् पातेोदीर्घेत्वेचतत्सामर्थ्याद्गुणा
भावः षाकेः षाल्कषाक्तोषाऊंनिपतितिषाऊनि षाऊंतषाऊतत्हिगाइत्यमरः षाऊत
स्तपुमान्पदिमात्रपातिविषाषयोः पुभषोस्मितिमितच पाऊतेस्यान्नपुंसकमिति
मेदिनी षाकेतः कीटभेदेस्याज्ञासपत्तिविहंगयोरिति षाऊतिः पुंसिविहंगेमोवले
कंर्णोनेरितिच भवः भूसनायां अस्मात्किस्यात् कीनः कृदिकारादिक्तिनङीषुभवति द॰
लटः सेतानयाव अक्तिर्भवंतीपरः प्रयोक्तव्याइतिभाषायांवाद्रलकात् कमेरितिप्र

न्ययादिलोपयानोः ऊषणाह्लादेषाः ऊतिः इतीमनुष्यजातेरितिङीष् ऊती यां तु षियायां
च पालकयां नु गलडमे इति मेदिनी अवतेः क्तिन्यादि अवरक्षणे वदत्यक्रायां वाचि अप्या
मपि किंचिद्वदंतीति कृदिकारादितिङीष् कलचूलत्तयप्रेरणे भ्रमतनायां तत्रएतुल्केपुमान्
देही स्तम्भो वाच्यलिंगक इति मेदिनी भवंतुः स्यात्पुमान् मात्रात्रौ ज्वलने शापालोब्धनेद्
ति विश्वमेदिन्यौ वरुणा लरुभेदे प्रमीवी पति सूर्ययो रिति विश्वः वारुणं भीष्मा भी
क्षमित्यमरः दारुणो मरुभेदे णात्रिषु तत्स्यात् भयावहे इति मेदिनी त्रोः न्रवतनरुण
योः अस्मात् उनस्यात् भूषणेत करणे ऊब्रपुष्पे णणरुचके पूतितत्त्रिष्वि तिमेदिनी गौरा
दित्वात् ङीष् तरुणीन्त्वनीचेति ह्रिरूपेष्ठ विश्वः त्रुपित्तपद्मभत्तायां विषाअवय
वे अये द्वीमीनायामपि मिदिसौत्रो धातुः पिशुनो ऽर्जुनः खलः इत्यमरः पिशुनं ऊंजु
भेस्तनं कपि वकेचका के नासह चक क्रूरयोस्त्रिषु इक्कायां पिशुना स्त्री स्यादितिमे
दिनी मिथुनं तत्तद्वयोराशिभेदे स्त्रिपुंसयुग्मके इति विश्व फलेः फलति घातो अस्मात्
उनत् स्यात् गुणागमश्च धातोः फल्गुणस्तल्गुडाकेशनदीजार्जुनभूरुहेति तयस्य

न·बो·
कु·
८१

हस्तमासेन पूर्णिमा यस्यां च फाल्गुनी तिथिर्दिनी फाल्गुनी इति फल्गुन फाल्गुनोऽर्जुने
इति द्विरूपकोशः श्वेतः श्वेताभोजने अस्मादुत्पन्नः पाण्डवः पादेशाश्च तच्छुने महाकेतुः
लक्षुना लक्षुने वेशपकर्पले विप्रमस्तवदिति मध्यमालवेषु विख्यः लक्षवेति देत्यमध्य
पाटल्लप्रमादिकः श्वेतः ऋजुगतिस्थानां जेताः पार्जनेषु अस्मादुत्पन्नादुत्पन्नात् लक्ष्म
लक् इहलोके तिष्ठति तिलोपेनैव सिद्धं ण लकुच लकुचे फलं विन्ध्यश्चैतः ककुभेषा
र्थे पार्थ कार्तवीर्यस्य सूर्ययोः मातृवेकसृनेपि स्यात् पर्ववेधुमानन्दन्यवत् मधुसकरः
लक्ष्णेन त्रयोगेवाप्यर्जुनीगवि उषायां वाद्यदानयोः ऊदन्यामपि चक्रचिदिति विश्वेमेदिन्यो
श्वेतेश्च ऋजुगतौ अस्मादुत्पन्नात् सर्वविन् अकर्णो श्वेतः कृष्णगे कोमेध्या रागै छद्मसख्या
तिषा वाह्निकपिले कृष्णभेदनागुणेऽत्रिषु अकर्णाति विषाणपामे जिह्वात्रिहृत्ना सचेतिम
दिनी अति अनगाति ह्लयणयोः वसउपरमेधिगा सवेपमः उत्पन्नात् सचिन् श्वेतेवो
भावः वीर्यनेगम्यते श्वेतेनिवधुनं विस्तातिदेववधुनाति विद्वाति मेत्रेवधुनातिप्रता
ति इति वेदभाव्यं वैदिकतिचैतैप्रणा पर्यायेषु प्रासस्य पर्यायवद्वधुनपाहः पहितः प ८१

त्वनाम्नामनस्त्वमित्यमरः वृत्तवर्गेऽल्पत्ववत्तनवणयोः वदव्यक्तायां वाचि हन् हिंसागत्योः
कर्मकोनो कथं हिंसायामवमानश्रमिति तिन्नं त्रेतिनेदं त्वमनं तन भवति वाहुलकेन घञ् कर्तेन्ये
प्रत्ययसंज्ञायां प्रवृत्तेः करणे ल्युट् घञं भवत्येवधनञ्च भाष्यकैयटप्रदीपालोचनयोर्ज्ञेयः क
र्मेणा हिंसर्वेरप्युणादिवृत्तिकारैर्विहतमवमदादाहननमितिचेदत्राहुः भक्ष भाष्यप्रामाण्यात्
वर्माणमसंमितिदंत्य पाठोऽपि साधुः पक्षेन घञं मस्त वाहुलकं वलंलभ्य घञाभावस्य माहि
कत्वेपि बाधकाभावात् वृत्तिकृतोऽपि भ्यात्र जिस्तुतेऽपि मादेरविधानर्थकविधानमिति तेप्यना
त्. कथं त्वयेवाहुनेवर्षं वर्षायोर्ईर्वीरत्वात् अग्निपौ भयादीनामसंख्यातं नपुंसकेऽकादि
ति वृत्तार्थमित्यत्र वर्षमित्याकरे उदाहृतत्वाच्च नस्यादिह हिन्दुपनाफलितेति वर्षास्त्री
भारतोऽस्यात् जंबूद्वीपाद्बहिष्क्रित प्राक्तलाख्यियाभूमिरिति मेदिनी तथा लिप्सादस्पयो
यत्वेनेति च पुत्राद्दोनतकेवर्षवत्सः स्त्रीवत्सवत्समीनित्रिकांडशेषः मत्र्योमानललनेकः
हंसश्चस्यात् मानमानसौकसिति लैर्भवत्पवि.. केपरस्तान्मस्तमनस्तरेयोगभेदेचेतिमे
दिनी केमोदेत्यानेरस्तनः कांस्यवकांस्यपात्रेचमानभेदेचकीर्तितः इति विश्वः कस्यादे

न॰को॰ क्ष॰ 82

नरीयस्य पश्चादवपल्लवे स्यदृशोयोनात्तदोम्मूलकक्षवीरुत्रिरोणुवेतिमेदिनी स्रुषः स्र
षः दाहे ग्रस्मात्सः स्यादुपयायाग्रकारवक्षस्तेनजटीगदीभांउद्दीपरूतन् ऊजराशने इतिमे
दिनी ‥ होढीपविशेषस्यान् पर्कटीगर्दभांडयोः पिप्पलेद्वारपार्श्वेच गटह्स्यापरिकीर्ति
तइतिविश्वः मनेः मतज्ञाने मांसस्यादामिषंक्लीवे ककोटीजटयोस्त्रियामितिमेदिनी
ग्रधाः ग्रस्मूड व्यामोग्रस्माहवनेवाच्यसः स्यान् ब्रम्हभ‥ वादिषवनादिकार्ये ग्रथा
तमिंद्रियेकार्यवकेशन्यर्थः नाग्भूतागेकर्षचके व्यवहारेकालिङ्गमेरत्यमरः ग्रक्तोत्ताना
न्मघांकट व्यवहारेषुपाशाकेरुद्राक्षेद्रादतयोः सर्पविभीतकनमवापचक्रे कर्षपमान् क्ली
वेतन्यसौवर्चलेद्रियइतिमेदिनी स्रुब्राम्भिस्रुपस्रुवणोश्राद्दम्भ्रू छेदने कृनीछेदनेऽक्षी
गतौ पभ्यः सकिन्स्यान् स्रुषापुत्रवधूः स्तृतइति मस्याकिमान् ग्रहेश्यानिसंप्रसारणं
न्तः पर्वतभेदस्यान् भल्लूके योनकेपुमान् कृतवेदमेऽन्यालिंगनतत्रैचनपुंसकमिति
मेदिनी ऋष्टिर्नानोमूर्वसूत्रेणैवसिद्धे ऋषिर्जानावेवतिविपमार्थसूत्रेनेन ग्रन्येभ्योपिदृ॰ ८२
श्यः केवलयोगिकत्वेपिसप्रत्ययोभवति उदिवुधि उदीक्षेदने गुपयोषे ऊषातिर्ष्के प

भ्यः स्वकि स्यात् स्त्रीति द्विनामिति नलोपः अन्तः सप्तम्यां वारी न्यम्रः गुत्सः स्यात् स्तवके
स्तवे स्तबकाभिन्नेष्विति पर्यायाविति मेदिनी गुच्छश्च गुत्सो गुच्छो गुलच्छ इति द्विरूपकोशात्
स्यात् गुच्छः स्तबकः स्तवे स्तबाकर भेदकलापयोरिति त्रिवर्गद्विनामयाने मेदिनी कोशाश्वगन्धि
गन्धभिकौ तापोपशाम्यवस्तोरिवस्तैवौ चनगौ गन्धेभक्ष्येन गन्धश्च इति सिद्धे दकारवियोगेनसार्थ
भिति चेत्सैव चवस्य प्रसिद्धत्वेन पकारोवा शब्द इति मधमाव प्रसंगात् नचैवमपि प्रकीर्या
लाच्चवायनकारस्य पव विधीयतामिति शंक्यं चयो द्विनामाइति पदेन कारस्य पकारापत्तेः
पत्तोमामासाईके पार्श्वे गल्हे सा व्यवविरामयोः कोशादेः पदमोद्दे देवलमाविमत्सायपोः वु
लीरोधवन त्रेच राजजेनरपार्श्वयोरिति विश्वमेदिनी अर्शोः अर्शव्याभो भ्रभ्यादिनापरवा
दिकार्यं स्वाहोस्यादपवर्गी पदमबलवर्णयोरिति हेमचन्द्रः अर्शाः सवनिगुच्छलदनादि
पाठस्तुत्र्याभादिकः तिनाबा पत्तेः इष्यते न प्रयत्नेन ग्रहणं पास्य समत्यो दाते कचोलरेप
रेमबामनिस्यादिकगमे त्रेछत्रीणावधानानिषष्टि स्याद्वाणीति यत्रविनशेव पातात् प्र
नपवाक्यो नेवी मलो हरमिति द्विनी यादिकोनेमाषाम्भुनोनं वेमेश्व वमनिवासेश्वस्मादपि

न·वो· टी· ८१
83

सरः स्यान्तस्याद्वैयान्तक इत्यमरे सपूर्वीविन् पूर्वमहिमाहमनेः स्यान्तचविन् विनादेनो
दातः यद्वन्मरायपविवन्तराय संपूर्वादितियाह्यंतरे नच्चलत्वविरोयाद्येत्वः कुषु
डुकूजनकेरणे भूजकंपनेमदीहर्षेपभ्यमरः किंस्यात्कृसरः स्यादित्यादिहारावली
स्य धूसरीकिंनरीभेदेतास्वेविशुपांडुरे इतिमेदिनी मन्तरामहितकायांस्यात् मान्त
येक्रोपयोगमान् ग्रमहयपरसंपनोक्कपणे चाभिधेयवदितिच मन्तरोन्यशुभदेष
नहन्हपणयोह्निष्ठितिग्रमरः ग्रमहयपरसंपत्तोमानार्थेकृपणोऽकयीतिविश्वः
वेदेनमदीहर्षेइतियोगार्थेशुरत्वान्यप्रयुज्यते ईडुमित्राय मन्तरेनेसिंपवो मन्तरमिद्र
यानमित्यादि मन्तरंहर्षेहन्नमिति तदभाष्ये पतेः पल्लगतौ ग्रस्मान्तरः तद्देफस्य
लघ्व नन्तविनतुविस्तारे ऋतषीगतौ ग्रमरो किमाह नसरइति किंवा दनुदानोपदे
शोत्यादिनाग्रनुनासिकलोपः ऋतरः ऋविविति ऋतरवाविधारायामृत्तर स्तवि
जिस्कन इतिमेदिनी ग्रन्दनतरा ऋतजवः संतपेयाइति मंत्रस्य वेदभाष्येनवृत्तरः कंठ ८१
कइतिव्याख्याने पीयक्कशिभ्यां ग्रणवणाइतिदेडकेक्कणिः पत्यनेसव शाह्रार्थकः ग्रा

भ्यां कालन्स्याय थ्याक्रमंक्लृस्वः मेप्रसारणंच राजादाने प्रियालस्यादित्यमरः प्रियालस्या
न्प्रियालवदित्तिद्धि हूपकोषः बाङ्गलकाङ्गेऽरपिकालन्किवान्नलोपः ।न्यक्कादित्वा
न्कुत्वं भंगालेनरमस्तकं मत्वर्थे इति चंडिकांनोभगालीवलेलिह्यानांहृषध्वजइति
राजशेखरः कटिकुषि कटहृक्वजीवने कुषातिष्कर्षे कुषाकुः कपिवद्धाकेनाय
रोन्नापिनित्रिषु इतिमेदिनी उज्वलदंतस्तकटिकाषिभ्यामितिपठित्वा कखषोपेतिपं
नकपानभ्रुपन्यस्यकषोकुःइन्दुदाजहारनत्कोषविरुद्धमेदिनीकोशेलकारप्रक्ष
मेपाठान् मर्तेः ष्टगानोप्रस्मात्काकुः स्याद्धानोइंगागश्च ष्टदाकुनीलिलेवकेम्बलते
प्रतिसूर्यके इतिमेदिनी हूतेः हूतवर्तने वार्नाकुरपिवार्नाकेहूंनाकोपिहृषपनष्ठिरु
पेविस्पः वार्नाकीहिंगुली सिंही भांटाकीदुष्प्रधर्षिणीत्यमरः वार्माकेपिनलेकिचि
देगारपरिपाविनमितिवैदिषाश्च पर्देः पर्दकुत्सितेशब्दे प्रस्मात्काकुः स्यात्सविन
यान्नोरेफस्यसंप्रसारणमकारलोपश्च विस्पष्टकोषास्यमात्सः प्रदाकुरिति ष्टदाकुहृ
श्चिके व्याघ्रेसर्पचित्रकयोः पुमानितिमेदिनी ष्टषु ष्टगानो पुमिश्रणेवचपरिभाष

णे सरणेऽवृमान् वारिवाहे स्यान्मारुते स्वनी निरूमेदिनी सरणेऽरस्य स्तनुरस्य इति मेत्रस्यभा
ने॰ वो॰ हृ॰ ष्यम् सरणेः शीघ्रगामीति व्याख्यातं नवाम्बुहसिका श्राणाविलेपीतस्ला वमा इत्यमरः
८४ ववक्रमृमान विभ्रवाविहेकेभिधेयवदिति मेदिनी ग्रनकः शीडः स्वभेति भीभये विभे-
84 त्यस्मादिति भयानको भयंकरः भयानकः स्तनो व्याघ्रे रसे गहे भयंकरे इति मेदिनी
घ्राणहृल्लम्नच्छेदने धूत्कंपने शिविघ्राघ्राणे डुधाञ्धारणपोषणयोः हारावली
स्यमाह शिंघाणवद्विति शिंघाणकावपात्रस्यालोहमासिकयोर्मले इति विश्व शिंघा
णः फनडिंडीरागक्षीरनम्र पिच्छल इति विक्रमादिकोशः उल्मकप्रतिनिपात्यते तिपा
तप्रकारमेवाह उषदाह इत्यादिना हारावलीस्यमाह उल्मकी मतिदर्विः केविःस्वजा
कावित्यमरः ह्निपः ह्रीलज्जायां ग्रस्मात्कक प्रत्ययः स्यात् ककारो गुणनिषेधार्थः ह
३॰ सिहसहसने स्तणप्राणन्यायोगहृनिगवेणईणगतौ वागतिगंधनयोः ग्रामस्तन्यादिषु दस
पसमे ल्हनच्छेदने फर्वीहिंसायां हसः करीकरिकरेतम्र कोष्ठेकरेपि उत्सेककशान्त्यरेख्रा
ने इति मेदिनी ग्रत्रायमर्थः केशवाच कान्यारोयाहस्तशाहः समस्तहवावी तथाचके ८५

शाद्वलपाशः केशसमूहपाशपर्याय इति मर्त्यो भूलोकः नेत्रभवो मर्त्यः दिग्गादेराकृतिग
णत्वात् यत् गर्तः त्रिगर्तभेदे स्याद्रवटेच ककुंदरे इति मेदिनी पतः कटुंर आगतेः इति च
ग्रन्तः स्वरूपेणाशनास्त्रीणि शिखंडिके त्रिषु इति च देशो द्विकटके ककुंदरे घाने वा वयोस्त्रियामि
ति च मेदिनी लोमन् श्मश्रुनि चोर्ध्वं इति विश्वः क्रमकवत्तनि इति सूत्रे लोमनो मध्यनि केश
टः वोमनः शिशोवहित्रे वेति विश्वमेदिन्यौ पूर्ते इति लोमानावार्व लीनि वलोपः शलोपश्च
मेन लोमशस्तु कुलीनम नत्तु हृतिपद्तवाध्यः हलिचेनि दीर्घः पूर्ते नरखंडलवणेभ्यस्तरेता
घाटे त्रिषु इति मेदिनी नस्तमिति नमखंडनेरन्यस्मानन् नग्राप ग्राह्यव्याभी अस्मान्
स्युपपदे नस्यादिडागमस्य वाङुलकान्नेनलोपाभावः नतिनस्तु विस्तारेम [illegible] प्राणस्या
ग्राभ्यां नन्प्रत्ययः स्यान्तश्च किन् किमादनुनासिकलोपः ततंबीणादिकं [illegible] मित्यम
रः अयनतेव्याम विस्तरे च त्रिलिंगकं लीवेवीणादि वाचे स्यान्तु हि तस्त्रसमी रणा इति मे
दिनी स्तनंतु चितीमत्स्यो स्त्रीवं स्तनुमति त्रिषु इति च अंजि ग्रन्थ व्यक्तिसहणादौ कृदत
णादीमौ षिजवंधने पञ्चः कः स्यात् निष्ठमता स्तनस्य न भवति उणादीनाम व्युत्पन्नत्वा

हाडूलकाह्वा अन्यथानिष्ठावनिष्ठाच अञ्जनादिन्याञ्चु दानन्तेस्यादिन्यक्कक्कवन्न्तिष्ठति
85 सूत्रे कैयटः अङ्केपरिच्छिन्ने अङ्कपरिमाणवाचका इति भाष्यस्य कैयटेन तथाव्याख्या
त् अङ्केव्याप्ते च संकुले इति विश्वः इत्युज्वलदत्तेनोक्ते तच्चलिपिभ्रमप्रयुक्तं विश्वकोशे
क्लिवलव्याप्ते च संकुले इति तालव्यान्तेष्वाव मेदिन्यां चकारादि अकमेव[illegible]व्याकुले
व्याप्ते इत्युक्ते चूतमाजेजलेल्लीवे प्रदीप्तेनाभिधेयवत् शिवुपार्केयायां स्त्री इति मेदिनी
ऋष्मनौ वाडूलकान् ऋः ऋतमेद्धाशिलेजले प्रदीप्तवदभिधेयवत् स्फितमभवस्थितेचव
ह्येपले वस्तेप्रदीप्तपूजितेस्यादिति मेदिनी इतनि इगतेनतद्विसावे आस्वांक्कः स्याद्धा
नोदीर्घेष्वहूतः प्रेष्ट्यः गोत्रादिमाड्डीषू हूती कथंतर्हिनीनहूती विदितेतिषड्भेतिर
भुवि तिचेदत्राङ्ः हूतपरितापइति अस्मान्निलिच् हूत्यां हूतिरपि स्फ्नेनेतिद्वि हूपकोषाः
नोनुकेप्यजनके इति विश्वमेदिन्यौ वाडूलकान् श्रीडीषि श्रीमालोगालपद्धतिः रामाः
पत्नीच श्रीनानभः शविति लांगलपद्धतौ च श्रीजादश्यानननियाः शद्धपर्मिणीच श्री ८५
तेस्मने हिमसगुणे च नदच्चिने च श्रीनौलसी च वज्जवाघनरो चहष्ट इति नाव्यादीयरगिः

सीमांतमित्यादिष्वपि सीमालांगलपद्धतिर्वेदेही स्वर्गंगंगा स्त्र इतिदंत्यादौ मेदिनीकोशात् सी
मालांगलेरेखायामाद्योमगंगा वज्रानकौमिदंत्याद्यो रभसकोशाच्च जेमूलो दानः जिनय
मूनः कस्यामृतागमः सचोदानः दानोदीर्घश्च जीमूतस्यैव भवति जीमूतोद्रोऽम्भतिक
रेदेवताडेपर्यायरे इति मेदिनी वेणीरेखागरे देवताडे जीमूत इत्यपीत्यमरः जीमूतः स्या
हूतिकेरेशाके इंद्रेयाषके चवेनेश इति विश्वः इदं सत्वममनार्थमितित्रिपुरुषोत्तमः अतएव शाकवे
दृष्टो दत्यादिषु जीमूतशब्दः उदाहृतः लोष्टमिति लोष्टानि लोष्टवः पुंसि इत्यमरः अत्र
पुंसीत्युभयत्रापि तेनपुनः पुंस्त्वकलिंगत्वं नष्टायाचस्यानेकार्थनमसप्तते माष्टं लोष्टः
क्लिमोवाकुवगंगागमेत्यादि अतएव लोष्टः पोंटेपि लोष्टुः स्यादिति पुरस्कारे दोषासितः प
लितेपैलजेनापि केशपाकेचकर्दमे मेदिनीहरिता स्त्रीच दूर्वायाहरिद्वर्णेयुते च त्यव
दितिचकदः रोहितं कुंकुमे रक्तेशितशाकशाक शारास्तेत्येपुंसि स्यात्मीनमृगयोर्भेदे रो
हितकटुमे लोहितेरक्तगोशीर्षेकुंकुमाजिकवंदते पुमानरानभोमेव रौचत्रिषुतन्द्र
नीतिमेदिनी पिशाः पिशितं मांसं मांसस्यास्त्रीतिमेदिनी मांसस्याजटामांस्यानयाचजटा

श्रि॑ ति॑

वर्त्मिनाये शीर्षच्छेदनादिः क्रयतिङ्यनञ्चेभवति श्रवणाद्य इति मैत्रेयव्याख्यामतैः श्रवणे
त॰बो॰ य इति वेदभाष्ये दत्ताख्यायां दमयास्तनित्यः विस्पष्टपुष्पस्पृहमानस्यागत् मित्रयवचयो
कृ॰ हिविषाण्यां मूलत इत्यादि षष्ठि योगिकार्थं पवभाष्ये पुरस्कृतः इत्यलदेनस्तद्दपि षाण्यर
८६ ति स्तूवं यद्विनादपि पूर्वा स्यतेवाण्यः षवेवदपि षाण्योक्तुते इति व्याख्यान दृषादीहति
86 कावकापि षाहृः स्पृहितं उणाभावः अत्रेवाभ्यासस्यति पान्यन इत्याह प्रसादकावादयो
ष्यवमेवाङ्गस्तदेनन्तर्वेषमादिके मित्र इवयोरादिपिकाख्या भूदिति वैदिकप्रयोगादिपिषा
ण्य इत्येव स्तूयपुकलिनिमामाणिका कृमवणोः वेरणपः अर्थाः स्तवः पुष्कलनोस्तेषेण्य
सोस्तवे पुरवर्षं संवङ्कूपमितिवेदभाष्ये स्तवः केषा इति पठितान् गुणाभावे उवङ्स
तिस्तवेष्ठः पुरेदर इत्यु दाहरणं जलदेनस्तदापि नक्रतिन ज्ञाद्यादिविरोधाद्भेदः न
स्मादिहकोस्य प्रत्ययं पठन्त् दृषायादीहति हृदेवजायातिन्याङ्कुः राजेः राजादीमोत्ति
यजानोन्न राजश्वसुवादियत् प्रत्ययेराजत्ययन्यत स्तविनः स्तूयमा स्तूहिंसायां यमकीडा ८६
यो छाभ्यासत्यः स्यात् अन्नेक्रमानोत्र स्मादत्यः रावलिनप्रहृद्यारणाविधिनमित्यमरः

पर्शयोर्मेयपाहूपि घ्नदंबुप ग्राकयोर्विनिमेदिनी वेदेवदयकायांवाचिप्रजिपको
शास्यमाह वदान्यइति ग्रमिमनि ग्रमगान्यादिषु नहगनो यजदेवपूजादौ वदहिंसायां
पत्हगनो नक्षत्रमिति नभ्राणादिति सूत्रेणनज्ः प्रकृतिभावेनदात्रमिति साधितेमन
स्वन्यंयन्तरमितिवा थं यजत्याग्निहोत्रमिति प्राच: वऌनतस्तयजत्रापष्ठ स्पदेवता मंत्रे
वायुनागच्छती संयजत्रैरंमानीति मंत्रेनथैवव्याख्यानत्वात् शमकोशास्यमाह यत
त्रंचेति गेडे:गडमेवचने ग्रस्माद [illegible] न्स्यात् सकारस्यककारादेशाष्ठ कल्नत्रे ग्रोणिभा-
र्येयोरित्यमर: हृज:हृजत्वरणे ग्रस्मादत्रनविन्स्यात् चिन्नादंतोदात्त: नधीवधीवर
त्रास्यादित्यमर: वरत्रायांदावींनत्य मानइन्यादौचित्वर: सह:स्ववेदत्र: विदज्ञानेइह
नतितिनिनकेविन्यंटेति नत्मामादिकेहृहस्यने स्वविदयानाति यथेन्यावेतिन्नवाद
पीनात् कृइत्ररपदप्रकृतिस्वरेणग्रन्ययस्वरेणग्रन्यस्वस्येवदर्शीनाच्छ्न्याऊ: कृजे:कृली
क्रेदनेग्रस्मात् कस्यात् यानेन्तुगागमस्य यत्नव यत्हलंत्रेचेति मंत्रेहनंत्रकर्मनीयमर
णमिति वेदभाष्ये स्तजमरणे स्तकुशाणत्यागे हृषिवत्तणे यजदेवपूजादौ पर्वपूरणेडु

नं·वो
ह्रं
८७
87

पचषपाके श्रमगतो नमकालायां नमप्रहवेषाहे हर्यंगतिकांत्योः दशपायांतस्य हृषी
ड्रितिपठित्वादङः ग्राद्वेदयनेदरतःशोने शायनस्तुदाय्ने नमरूपेनमपिदर्शनं हृद्देने
नराणि विश्वदर्शनदेव्योदर्शनोवयश्त्यादि मंत्रेस्तद्भाष्येनोचविरोधात् भवतो नायषा
त्रे मनौनदेवामातृजेवदोषमेनौ इतिमेदिनी यजवनः कृविशिति उज्वलदत्तायषगुरोपेन
पवमकं वेदभाष्येनहिरण्यपाश्यंययनतोहृहेनमित्यादिषु यजनपाह्यो पष्ठव्यपवनयाव्या
ख्यातः पवनः पादये पुंसि शाकमत्स्यप्रभेदयोः देवमत्स्यनवेषाले इतिमेदिनी हर्षणो
स्पृहति गानदपिहर्यकांतो गतो चेतियान्वर्थ्ये हृतिकारो केचात्र सत्याके पविन्यहर्षणेन
तिमित्यादिमंत्रेषु हर्षणः सर्वेस्पृहणीयमिति वेदभाष्ये हृषिष्ठ शोचने रेजयो श्राम्या
मनित् किंस्यात् हृषकत्येपुमानविद्वान् हर्योः हृषनोपिता ग्रनयोस्त्रिषु स्वतविड
पुंकेषुभाविमा इतिमेदिनी रंगेनेचिषुग्तुलेस्यान् स्त्रीवेहारेवड्वेणा इतिच खलति
सुवलसंचने पीडशापिपीडस्येव शापस्याकोशे कपाहृगास्तगतो वेत्रुगतोभ्यादिःवेत्रुप्र
लेभनेत्रुरादिः जीवप्राणधारणे ग्रनप्राणने प्रहर्वउज्वलदत्तेनात्रयेवमार्वचिपठिते प्र ८७

नैयस्त्वं चिस्याने वं(त्रिः)ः पद्मने वंचयवं पद्ययोरन्यत्रं वेदा दाक्षुपलभ्यं वक्रफलेः पाठोतिर्न
यः वेदय इति कर्मणि क्रिविवाप्रत्ययः प्राणाद्य इति स्मृतितिविभिरणां शमिदासिभ्यामिति श
मउपशमे दमउपशमे शमद्यः शांतिः क्तिरेणोविति मेदिनी दमयस्त्वपुमान दंडे दमे चपवि
कीर्तित इति च डुभ्रज धारणपोषणयोः भ्रस्माद्यः स्यात्सचाविन् रुदि रुदिरः श्रुविमोचने
विदज्ञाने भ्रमणाभद्यः स्यात्सचाडिन् विदश्चयोगिरूढमिनोविति मेदिनी प्रत्रोज्वलदन्तः रु
दिविदिभ्यां किदिति पठित्वा रोमेति रुवद्यः पानुदामहायदशपादीहृतिकास्त्व रुदिवि
दिभ्यां किदिपपाठ इहाउभाष्यात्वेरापेन ङिदिति पठनीय यङिति भाष्येन संगच्छतेतिदि
क् उपवसति वास्य स्याद्उपसर्गे उपपदे स्रयः स्यात् उज्वलदंतेन नरस्तोपसर्गोढ्यमविति
पठित्वा अन्यैस्तु प्रादिङिचमेतिनिपठितेस्यावि स्पतस्ताज्यगमते स्वरलणादौ दमस्व
दते नमस्वदते नमस्कोलायां नमःप्रहृत्वे शाद्व रमतारमेस्य नमत्रुभहिंसायां स्यादौका
दौचायं नयसंतोपः पतल्लपतनौ पणव्यवहारे स्तुतौ पतत्र मरुप्रगायांगोवादिभ्यात् डी
कृष्णसी स्याद्वुमा त्वमारण्यमरः चमसोपनयाजस्य भेदः स्त्री पिष्टके स्त्रियामिति मेदिनी

न॰ बो॰
कृ॰
८८
88

यत्नसः केटकिफले कं ठकेवानरो नरे शत्रियो रोगप्रभेदे स्यादिति च वेजः वेजनेनसेना
नेष्वस्मान् ग्रसकसान स्मनदृदशपादीहनैनोनविपक्षहेतिपठित्वा वीमतिप्रजनकोन्या
दिष्टिति यान्त्रक्याख्यानः वह्निवहप्रापणेयुमिश्रणादौ ग्रजगरे पाण्डुवीहि सर्पस्तु भालि
त्यमरः वानलोविदिवमथा मराविति च वायसः इति ग्रसवोणिन्याव हृद्दिः दिवदि
बुक्कीडादौ हूसरहहविलेपे स्पृहिंसायां ग्राल्लगनेगार्दमाहोकरभो मणि प्रबंधादि कति
ष्ठोनैष्ठतन मनीरिति मेदिनी मणिबंधादाकनिष्ठकरस्य करभोवहिरित्यमरः ग्रारभ
ल्लयपद्योर्भिदि करभेवानरभिर्षोतिमेदिनी मसेपनेगमालभावित्यमरः कलभः करि
शावकः इति यगर्दभः स्वनऊम्मदेगार्दभोगोपभिमपि रासभेगर्दभीत्युद्घजनरोगप्रभी
दयोरिति च मेदिनी ऋषि ऋषीगतौ हृषु सेचने ग्राभ्याममभच् स्यादृषवकिन् ऋषभ
लोषधंतरेस्वरभि हृषयोः करणैवेप्रगर्दभमधूलयोः उत्तरस्य स्मृतः प्रष्ठहीनराकारयो
रिति शूकशिंबांसिरालयायादिवपवायांकुचिन्मनीतिमेदिनी वृषभः प्रष्ठवृषयोरिति
रासिवहि सम्प्रपादे बलसंवरणेवलसमादेत्य मदेसमलहणेनरेगामे इति मेदिनी ऋषि ८८

शीन्त्रवयोह्यानौ विषामवेषाने वेशानपल्वलेचात्यमरइत्यमरः वाङ्कात् ग्रहेनेरषिरुव
ग्रहेनः तपणकोजिनइतिविक्रमादित्यकोषाः कहिरुरुवीजजन्मनि इनदिसमरुद्धो जीव
भाणायारणे ग्रनग्रानने अपूर्वः ग्राषिषिमरवाषिङ्ग्वति ग्राणानइतिव ग्रनिनेविनिगावे
भूतस्तवननरनयोः भूमनाचौवरुस्तापणोवसतिवासे भामसदीमोसाधुस्तुद्धो गाङसेचने
मडिभूषायामभौणपनौ भिजेप इनदिसमरुद्धोणपनः नेदयेन इतिउज्वलदत्तस्य नेदतइत्यु
दाहृत्यपूर्वस्वेत्राणगनार्थमाषाकय ग्रनाषीरर्थनेदिग्रहणमित्याह नाचिनेप इहाप्याशि
षीत्यस्यरूपमेव ग्रहुवर्जितात् हेनेः रुनाहिंसागत्योः ग्रस्मात् उचप्रत्ययः स्यात्डागमः
धानोर्दृषाह्लादेषाग्रभेदः भदिकल्याणेसखेचग्रस्मात् कन्याहानेनकारलोपग्ररुरु
क्वे ग्ररुरुगतौ वाङलकादिति नर्जवर्वेकर्कपरिभाषणाद्धिसानर्जनेछुपरिभाषणे भ
र्त्सनयोरितिनिरुदाले नर्जेरषोवलेषाग्ररुधजेत्रिसुजरनेर फर्जेरःस्यात् कलियुगेवायमे
देनदानेरइतिचमेदिनी वाङलकादेवसस्यमादेषाजर्केरइत्यपुज्वलदेनः ग्रनिकाग्नि ग्ररु
गतौ कमनकांतौ भ्रमग्रनवस्यामेच ग्रदमे दिवुक्रीडादौवसतिवासे उभावर्षणपनो ग्र

छदपाटयोरिति मेदिनी कपाटमररं त्रिष्वित्यमरः भ्रमरः कामुके भृंगे इति मेदिनी चमरं वा
न॰बो॰ मेरस्त्रीत मंजरी मृगभेदयोः इति च चमरो मृगभेदः देवरः पत्युकनिष्ठभ्राता वामर इति केचि
टी॰ न्नस्तृत्रे वा शिम्ब इति नालेख्य पद्विन्वा वा साषाहू इत्यमरादि प्रत्ययवाधाने इति वा शरः कोकिल इत्या
८५ दुः ऊचः ऊपाहे मेषि प्रगिगान्यर्थः महीरुह इति मदिरात्वादो श्रृंगारः उज्ज्वलके तत्स्त्रीपुंलिंगस्त्वमही
89 रुत्तेरिति मेदिनी मंदारः स्यात् सुरद्रुमे पारिभद्रे कपोले च मंदारो हस्तिहर्तयोरिति च मदिरा
त्वादाविन्यस्मादौ इष्टकूलकादाकरपि पारिभद्रन्नेमदकः मंदारः पारिजातक इति षाष्टाणैव गा
ड्याद्विवदेनैकदेशो गदमेचन्ने अस्मादारन्नप्रत्ययः स्यात् कडादेशश्चा केडारः कपिलदासे
इति मेदिनी कडारः शृंगारः स्वरतेनायर्से च गजमंडनेन पुंस्त्केल वो गोपिता क गसंभव
चूर्णियोरिति मेदिनी भंगारी झिल्लिकायां स्यात् कनकालुक पुनः पुमानिति च कंजिस्तत्र
मुद्गो चित्वादाकन् उणप्रत्यये तेनादानः कंजारो जठरे सूर्ये विरंचौ वरणे मुना विति विश्वमेदि
न्यो मार्जारस्त्वोतो रवट्टाशे इति च ओतुविडालो मार्जार इत्यमरः कमेकमन्कोतो अस्मादार ८५
णो कित् स्यात् कुमारः स्यात् कोके स्कंदे युवराजेश्ववारके बालके वरुणाद्रौ न द्वयोर्जात्य

कांचने कुमारीशैलनन्तयावनमाल्योर्नदीभिदि महापराजिताकन्यो जंबूद्वीपेषु च स्त्रियामिति
मेदिनी विश्वप्रकाशेन कुमारीरामतरुणीसितपाटः रामतरुणी तमा विशेषः महेत्यपि सिद्धाः न
रुणीरामतरुणीकर्णिकाचारुकेसरा महाकुमारीत्यपि पर्यायानि पर्यंतानि चिंटः जंबूद्वीपस
हाकन्याः कुमार्यां स्यावरके बालके कार्तिकेये च कुमारो भर्तृदारके इति त्रिकांडशेषः तथा
गापेते निपात्यते तथा चतच्छोप्रारत् तथा रक्ताहिते हिमसिन्यमरः कासारः कुमारायां कासारः
सरसीसरइत्यमरः महारइति पद्मसर्पेण दीर्घोदीर्घ इत्येयप्रमादात् तथा स्मत्तुडागामध्य सरैः
सुगातो प्रमादयः स्याद्धातोस्तु गामामध्य उपविष्ठ स्थिदो हि कुटकौटिल्ये दलविदारणे कचबंध
ने त्वच मेघे क्षणाः क्षणपाठे प्रस्मात् कपट्यान्नवकोरस मे प्रमारणे च कुणपः प्रभिंपये
शवपिचेति मेदिनी कुणपः शवमस्त्रियामित्यमरः विटपः विटपोनस्त्रियां स्तंबिशाखावि
स्तारपल्लवेषु विटाधिपेप्यतेति मेदिनी विशानेतिति विशाप्रवेशने प्रादेप्रति पनःज्वलदतरी
कै ग्रन्थेन स्त्रैविटपेन्यदेन्या स्पादिमेव पहेति गुम्फे चेगनत् यत्र वपनस्याविटपमित्यादो तथाद
शीनात् अमरकोशेपि विटपे भवते जगाहिति प्रचुरपाठाद्य बलनेतितिवलवहामेवरणे से

एन्धः कपत्
स्यातिन्धु

वरणे च ३ पलेन स्त्रीगुल्मिन्यां नालस्तम्भे इति मेदिनी तृणे: तृणवर्तने क्षुतिभिदि क्षुतीब्बा
न.वो. तिर दनेभिदिर्विदारणे तन्नीं चोपात्तः इत्यपि इषुइच्छायां अभ्युद्यामौ आभ्यंतकत् कित्
क्ष. स्पात इष्टकेषीकामालीनामितिनिर्देशात् प्रत्ययस्यादिति इत्वदतिमित्तनमवति अति
स. त्यनात् न तापकेन मदलिकमितिइको रोच्चारणमित्याह्नः इणस्तशात् पत्रषाः इति अवसेन
90 स्येति दीर्घः पत्रषासौ पत्रषासः पीयति पत्लगतौ पतते फुटभेदनमिति पुरीपर्यायेष्वमरः
हृदलि हृविदारणे दलावकसने अर्तिदाकगतौ इपनीतिअर्भः शिशुः संज्ञायां कति अर्भकः
गर्भैर्भणार्केकेऊदौसेयोपनमर्कटक इति मेदिनी इणः इणगतौ अस्मात् मन् किन्स्यात् इमः
लेवेरसः पक्षीत्यमरः अपि अरहेतपणे छेत्त संगे कीक संकलामास्यिचेत्यमरः सविस्युली
ति४ वेष्टुमानुरुर्विंच हृपिसुपदाहे कृषति कर्षे भुपघोषणे अघोः अमू व्याप्तौ अस्मात् विख्
तिन्स्यात् अक्तिनयंते इषः इषइच्छायां रमालइत्वत्यिमरः अग्नावर तरणादौ त्तमनवणतर
णायाः स्तन्र साछादने नचेऊंदुवयावणे भुवादिपत्तः तरीविति स्त्रियां नौस्तरणी तरीरित्य
मरः याग्रामासपणे यापाने आभ्यांई किन्स्यात् हिंकं वयागमेलत्वेः तलदर्शीनां कतयोस्त्र स.

रादिरपि नः यस्मादीप्रत्ययस्यानस्य मुडागमो नि लोपश्च लक्ष्मीपद्माविभूतिश्च कृदिकारा-
दिति ङीषि लक्ष्मीरित्यपि भवतीति शब्दितः लक्ष्मीसंपत्ति शोभयोः अद्योषयोश्च पद्मायामिति
मेदिनी ॥ इत्युणादिवृत्तौ तृतीयः पादः ३ माधातोरिति मानेकिन्वा यामोविन्यालोपः वातश्च
मीर्वान स्मृताः इत्यमरः श्रयमिति द्विवचनघटपदोवर्गाइत्यमरेणोचन्तः मासाविनास्मभयालि
गतोक्तः सम्भूतिर्वृद्धादिभिरपिवानप्रमीषाहूस्यद्विलिंगलोकेश्वतिभावः नत्राकृदिकारा-
दिति यालिकोङीषृकेश्चिदिच्छन्ति नवक्तस्वादेवकृदि कारादिति ङीषु भवति नन्वदीर्घादि-
निर्देशात् वर्णनिर्देशेकारप्रत्ययस्यविधानेन दीर्घादपिकृदिकारादिङीषः संभवात् अ-
नपववानप्रमी श्रीलक्ष्मीतिपदेयेनास्मसाधवइतिरचितनः पतच्चडुर्गटग्रंथेस्पष्टं श्राशी
राघपद्धिदेष्टायालक्ष्मी लक्ष्मी हरिप्रियायामिति द्विरूपकोशः अनपवश्राशीविशाविषयर
इत्यमरकोशः संगच्छते अशोभोजनइत्यस्मादिणनादिभ्यइणप्रत्ययेउपधाहृद्धौकृदिका
रादिति ङीषस्त्रीकारान्तः क्षमति क्षगनौनकुविस्तारे ग्रंन्थ्यकयादौ वर्तुयावते ग्रंन्थमपव
क्षगनौ एपितः संदीहर्षे अनसानन्यगमने श्रुगिगन्यर्थः ऊषाहृष्ठमिश्रणेकृशजन्मकरणे

प्रसंगादाह अरत्निरिति न रत्निः अरत्निरिति नञ् समासः प्रसृताङ्गुलिः सः हस्तः अरत्नेर्विन्य-
नवो र्थः दशपादी वृत्तौ न कनिष्ठिनाच ककारमपठित्वा अरत्निरिति वमकिनेविधायअरत्निसाधितः
कृ उज्ज्वलदत्तानुसारेणाहवायुःरात्निरिति तन्त्वतः शाह्रोमेघः आप्तानिबन्धनस्यतस्यानि पेत्रन्यपिवो
५१ ध्ये आविष्कृणामितनन्त्यतनैहृष्टिमिति मंत्रेतन्त्यतयोजितमिति स्तनाहृष्टिनतन्त्यतरिति मंत्रेच
91 तन्त्यतरपातिरिति वेदभाष्यव्याख्यान अंजलिस्तुप्रमातहस्तसंपुटेऽकुडवेपिचेतिमेदिनी स्यावि
रात्रमितिवनिष्ठाहृदयादपीइतिमंत्रस्यभाष्य तथाकत्वात् अजिह्यइति केचिदंजेविस्तवामि-
ब्धेतिनेषामेतेजिस कदाहरणमर्पिमइति अर्तिह्रीत्यादिना पुक् णेरनिटीति णिलोपः मदे
रिति मनस्यामीनेश्यपुभूम्नि देशइतिमेदिनी अतिथिकृशपुत्रेस्यात् प्रमानागंतके त्रिष्विति
च अंगुलिकरणाषायांकर्णिकायांगजस्यतिच कवचः सन्नाहः कंकटजातिम अवइति
कवचागदंभांडेवसन्नाहेपर्पटेपेचेतिमेदिनी यौनिइति इगालभाचतुःस्पशायामोपन्वयवा
सकइति यत्वानविरिति चेटः कृशानपावकोऽनलश्च्यमरः अस्थिहिमायांशार्करावंडविकृ ५१
तोउपलाकर्पणंगाणायांशार्कराश्चितदेशे चक्रभेदशकलेपिचेति मेदिनी पुष्पनेकरन्स्या

स्तबकिन पुष्करं शैवे तु पद्मयोः तूर्यवक्त्रे खड्गफले हस्तिहस्ताग्रकांडयोः ओषधीद्वीपपती
र्थभेदयोश्च नपुंसकं नागराजनागविहगान्तरभेदे पुवारणे इति मेदिनी कलंबकप्ष्यैतैःक
लत्वात् स्तबकिन पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे इति हेमचन्द्रः गमीः गमिष्यन्गामी भविष्यति गम्या
दयः इत्यादायेनाह गमिष्यतीति आगामीति इति प्रत्ययस्य णित्वादुपधावृद्धिः आगमिष्य
तीत्यर्थः भवः भूः सत्तायाम् अस्मादिनिः सच णित् तस्मात् भविष्यतीति भावी प्रस्थः स्थागतिनि
वृत्तौ प्रपूर्वादस्मादिनिः सचणित् णित्वाद्यातो युगिति प्रस्थायी गंतुकामः परमे परम
शब्दे उपपदे तिष्ठतेरिनि किच्च तस्मात् कित्वादाकारलोपः हलंतादित्यलुक् परमेष्ठी पिता
महस्त्वमरः मंथः मंथ विलोडने मंथा इति पथिमथीत्यात्वे इतोत्सर्वनामस्थाने मंथा
मंथानदंडे च वज्रे वाते पि च स्मृतः पंथः पतल्गतौ अस्मादतिः पथ्योनादेशः पथिमाता
वित् तस्मात् पथ्यादयश्च इकारांतानामस्यवा डः पथ्यश्च मार्गश्चेति स्वस्मृतिश्चंद्रः सविप
वः किरोपि तस्मात् किरौ आकाः पथः पथीति छिकरुषेषु विश्वः इहरुक्मभवादेवाः स्तथैव
क्षितिनिविग्रहे अन्येभ्योपि दृश्यन्त इति डः रुक्मभवाः स्वर्गवज्रे योनिरिति विश्वः मतो

न॰बो॰
कृ॰
९२
92

मनवर्थीयोनिः ऋषभत्तिनितोनेप्रातिपदिकं पश्चिमयोन्यानि इत्योदित्वेच
ऋषभतरोद्धः ऋषभतराणोऋषभतराण इत्युज्ज्वलदनः दशापायेनाग्रेभे॰
तिनीति सूत्रेउपत्यमूपऋषभत्तिनितोदाहनेऋषभतराण सिद्धमाङ्गवङ्ग
पश्तिमेत्रस्य वेदभाष्यपितम् सूत्रस्यदाहने ग्रन्थार्थविवेकः इतिप्रत्य॰
योनइतिमनेग्रेतो दानत्वं न्यायेप्रत्ययस्वरेण इणरकारस्योदात्तत्वात् एव
ग्रहाभावोवाहुलकात् द्वितीयमतेत्ववग्रहाभावोन्यायः परेत्प्रत्यय
स्वरेणाकारस्योदात्तताभवितिनक प्रत्ययांतस्यमध्योदात्तत्व प्रसक्तेवाहु
लकादंतो दात्तः स्त्रीकर्णत्र इतिवेनः स्वनमेघवलाकावलप्राणानेपाल
गनौ पन्हगनौ पनेश्राक प्रत्ययोनानिपात्यते वलाकावकपंक्तिः स्यात्
वलाकाविसकंठिका वलाकाधाकीप्राक्तावलाकम्प्लवकोमननइतिविषा ९२

स्तनौ पालाका ग्रे जनन यष्टिकायताका वैजयन्त्या वसौभाग्ये पिके ध्वजे पि चेति विश्वः पताका
वैजयन्त्यां च सौभाग्ये पताटकाङ्कयोरिति मेदिनी पिनाकायने त्राक प्रन्ययोनातिपान्येते
पारस्तणे पिनाको स्त्री रुद्रचापे पांशुवर्षत्रिशूलयोरिति मेदिनी अमरोक्तिमाह क्लीव
ग्रे सीतिति किं च पि स्त्रसंचूर्णेनेमकारस्यणत्वं यथा मार्षगागमः पिण्याकी स्त्री तिलक
ल्के हिंगुवाह्लीकसिंहकेरिति मेदिनी काषिकविकसावमेनिदेडकोलिं स्वार्थे कः डब
वैहूम्ये एयनः दोषाणा विन्दुपयाउकारः अमरोक्तिमाह हृषीकेषाणि किंच अरुह
ते पिदं कलिहृषयमेरच्चेरिति रः मन्त्येयहृषिः हृदिकायादिति डीषि हृषी उभाभ्या
मपि स्वार्थे कनि हृषिका हृस्वमध्येव केण इति डीषोपि हृस्वादेशात् पिवेडी हृषि
का हृषी पिचाटे च हृषी मंलामिति विक्रमादित्यकोषः हृषिका हृषिकायां च मेल
स्याहेलोचनस्य चेति मेदिनी अतिहृषि अन्नप्राणामेह्य घनष्टो ग्राभ्यांईकन्स्यात्म घकिन
अनीको स्त्रीरतो सेन्यपीति मेदिनी हृषीके विषयी इन्द्रियमित्यमरः वेकणः कण्यातो
पे हलकि प्रन्यपलहलणान्यापेतमन्युड्डोरिति हिंव ऊहो स्नुतिम्पभ्यामस्य जुभेत्नुगता

न॰ बो॰
कृ॰
९३
93

तुनासिकोनस्येति तु किं चंकनण लिङुमोसुच्चंकणः धातोरिति चेकणीत्यस्मा च्छू छू च्छू हि
मायो छूयालनादेश्च नवरणे यभ्यईकन् यङोद्विर्वचने अभ्यासस्य हुागागमश्च शरीकुरुत्या
दिउदशेरयरं पर्करीकादई केननाधतोनिपात्यते पफरादेशश्च इति पनच्छोन्वलदेन
रीत्यामंके वस्तनस्लधातोर्द्वित्वंउकारः सलोपः रुककारो भ्यासस्येति दशपाधो घडुमं
नदेवन्यायवरेत्रु न्वन्तमरर्थ याडुगोपेन छेकके न्यादेरंगुहतेत्यापवान् किमलय
मिति नैतोशावनर्करीपर्ककरीकारइतिमंयस्थवेदभाष्ये तत्रिफलावेशारणे छूया
लणछूणयोः यवेछूरणे यङोमन्यनमस्यति धाननमिदमाश्रित्य शाचूर्णाविदा
रयि नारी स्तोनूनणोपालकेर्ड़ छार्थेस्य छूरयिता री वेति व्याख्याते ददरीकमि
ति छूविदारणे अभ्यासारीकन् धातोर्दर्दरादेशः कर्करीकमिति न्छव॰
योहानो अभ्यासादीकन् धातोः कर्करादेशः वस्तनस्लदर्दरीक ·· रीकाव॰
यि पर्परीकवन् धातोर्द्वित्वंरुककारा भ्यासस्यनकवृत्तिमिमं कारस्य उकारः॰ ९३
अभ्यासस्य ककुक्गितिनिडीवाश्चिकेन्यमरोत्त शाहारेवोपं मध्याचनितिडी

त्वाझ्निकाविंवातितिड्डीकाकपिप्रियेतिवाचस्पतिः अम्लीकावाझिकाविंचातिंतिड्डी
काचतितिडंइइतिचंद्रः अम्लीकाचुक्रासाम्लाग्रुश्राह्यगुल्लिका आम्लिकाविंचातितिडी
काखातिडेतिधन्वंतिचंटः चरेचरणतिभक्तणयोः अस्मादीकन् द्विर्वचनं अभ्यासस्यनुमा
गमश्च भ्रमरः चंचरीकः स्याद्वाल्लेवो मधुसूदनः इंदिंदिरः पुष्पकीटो मधुद्रो मधुकेश
टइतित्रिकांडशेषः मर्मरीकइत्यादि ष्टकप्राणत्यागेऽस्मात् करणेअभ्यामीकन् धातो
र्द्विर्वं अभ्यासस्यरुट कर्कपीलगंलंनिकेत्यमरः पुत्तिकर्मणाि पुभेणस्पंडः अत्यपस्य
रुडागमश्च पुंडरीकं सितांभोजे सितच्छत्रे च भेषजे पुंसि व्याघ्रे अग्नि दिग्गोजे कोशकारा
नरे पिचे चित्रे मदिती इषः ईषगतौ अस्मादिकन् ह्रस्वश्च कित्वाद्गुणाभावः ह्रस्वविधा
नसामर्थ्यादेवगुणाऽभावसिद्धेः पुनरर्थं कित्वमित्याहुः ईषका स्यादिषीकापिवा
नामुंजवनापुमेइतिविरूपकोशः ऋजेः ऋज्गगतौमर्दने स्तगतौ अस्मादीकन् धा
तोर्नुमागमश्च स्तणीकास्पंदनीलालाइत्यमरः म्रडः कीकच् म्रडसुखने म्रडीक
विसुज्वलदंतादिपाठात् प्रामादिकः म्रडीकपाहस्पाविन्त्वेरणाअमोदाननात् म्रडी

न·वो·
क्ष·
५५
95

केश्वस्य सममलौ स्यातामित्यादौ विस्तरस्यैव दर्शनात् अलीकमद अलीकमप्रियेपि स्याद्ही
व्यमत्येन पुंसकमेदिनी अलीकमप्रियेप्रोक्तमलीकमलीकमन्यतेदिवीति लिङ्गः
अलीकमप्रिये भाले वितथेइति हेमचन्द्रः तथाचाभियुक्तैः प्रयुज्यते नेदृष्टिमात्रपवि
नाश्रयिकस्यलावतोभायप्रदत्समलदक्षमलकारवलाक्षलीचाः सदैव समविलासम
लीकलग्नाय कालतोऽटिलतो चनसेन्यजेनीति इहमलाकलग्नाः भाललग्नाअ
प्रियेलग्नाः इत्याचार्याय थायोयं बोध्यं बलीकमप्रियायवैलत्वेधापिपीडनेनाना
गावेइतिमेदिनी वलस्यैवरणे वलीकनीध्रेपटलप्रान्तेइत्यमरः वलतेसैमोगमेव
लीकेवामलत्वञ्चनाऽऽमञ्च वलीकेपुंनपुंसकमित्यमरः वहतेहिद्विम्बवाहीकागोः
याल्हस्त्रसत्यपूर्वादिगणस्तवाम अलीकः सामपने श्यामीकः क्रजिपवंगृत्येश्यास्र
न्यापायेनाह इत्यादीनि हाह हाविहेये नहपलननतरणयोः स्त्रहस्त्रहीसायाप
पालनादौ प्राम्पामीपन् किल्पात् वटनइकालोविति इत्वेरपरावंशिरेप्रोहहमेदः
पूयंपरीपं वर्द सहस्त्रीविष्टाविशेषाहियामित्यरः अर्जे अर्जमर्जते अस्मादीघनकि

स्यात् यातोऽत्तनादेशञ्च प्रमतोक्तिमाह ऋजीषमिति किंच उद्धृतरसः सोमलतायाः
शेषोपि ऋजीषं नाम तद्वदृजीषिणं वृषणं संसिक्तप्रियं प्रातर्यावाणम्मघवानमृजीषी इत्या
दिमंत्रभाष्ये सुष्ठु प्रमाणमिति ईषन्प्रत्ययस्य प्रकृतागमश्चेत्यर्थः वोपालितोक्तिमाह
अंबरीषमित्यादि क्लीबे पुंसि अंबरीषं भ्राष्ट्रो नाम्न्यमरः अंबरीषं रणे भ्राष्ट्रे क्लीबं पुंसि तु पातके
नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेपि च भ्राष्ट्रान्वे केवलानापि चेति मेदिनी हूस्वहूहूविते
पे॥ स्वर्हिंसायां॥ सूपालनमूरणयोः कटे वर्षावरणयोः इट किटकटीगतौ भ्रुवादौ पटच
टेति दंडकः भावार्थः शौहूगवैंकरीरोवंशा ऊरेककटोस्त्री हूत्तामिहूचव्वटयोः पुमान्करी
रावीदिकावांचदंतम्लेचदंतेनामितिमेदिनी शीर्षंत इति शावीरं शारीरं वर्कविग्रहः बा
ह्लवान् हिडि गत्यनादरयोः हिंडते इतस्ततो गच्छतीति हिंडीरः हिंडीरोप्यिकः पुंस्त्र
न्यमरः डिंडीरोपि च हिंडीर इति द्विरूपकोशः किमीरजंबीरन्ताशीरादयोपि बाहुलकाः दे
ववोध्याः किमीरो नागरंगे च कर्बुरे राक्षसान्तरे इति मेदिनी जंबीरः प्रस्थपुष्पस्स्यात्तथा
दंतशठेऽस्त्रमे इति च वर्णावर्णाकांतौ प्रमादेवन्किमस्यान किंनातं प्रलापणादि रूपी

रेवीरणं मूलं उशीरोऽपि मूलेऽस्योशीरमस्त्रियां अभयं नलदं सेव्यमित्यमरः कशेः कश
न॰बो॰ इति स्त्रोत्रोयात्तः अस्मादीरन् नस्य मूर्द्धन्यागमश्च मूलोऽयमादिनात्वात्मभीरः कृतः कुत्स
कृ करणे अस्मादीरन् पावोरन्यस्य उदादेशो रपरः चमेवन्त्व प्रदनेऽस्मादीरन् कित्स्या
२ न् गमकृत्वेनत्वपयानोपेकत्वेषत्वेव तीरं कुट्येवनीरे वृत्तिविष्ठः गभीरगम्भीरगमेोऽस्मा
५५ स्मादीरन् भकारोगादेशः पक्षेनमागामश्चतिपात्यते निम्नं गभीरं गंभीरमित्यमरः वि
९५ षाषोंतकर्मणि ओहाक त्यागे आभ्यां विपूर्वाभ्यां प्रत्ययोतिपाते पचः डुपचष
पाके अस्मादेलिमच्प्रत्ययः कर्तर्ययेकृत्यपेषु बहुलं ... मरउपसंख्यानं पीडुपीडकरव
मेशोरने अनेनेति शीधु मद्यविशेषः मेरेयमासवः शीधुरित्यमरः अर्द्धचाद्यपाठात्
क्लीवं चापुंनपुंसकयोर्दीकजीवातस्यात्शीधवइति त्रिकांडशेषः शीलं स्वभावे स
द्वृत्ते इति मेदिनी जलनीलीतु शैवालं शैवलइति अमरः अकणि अदपाणत्यागे कण शब्दार्थः कक श्वक कामवक्तः कोकनोपनो प्रत्ययोपधायाः कर्मभवतः बलेबलमेवरणे
उत्कः शुंसिकाकाकारो इट्टीभावनयोधिमीनि मेदिनी वदेपंड त्वं... तनाहकाः

वाचोयुक्तिपटुर्वाग्मी वावदूकश्च वक्तरीत्यमरः भल्लूक इति भलपरिभाषया इत्यस्मा
ल्लूकः शामेः शाम उपशामे अस्माल्लूकाः पातोर्भुगागम शाल्लूको गजभंभातोर्घञ्च ल्लूक्ता
पसे इति मेदिनी बाहुलकाट्टकप्रत्यये ह्रस्वमध्योपि नेल्लूकं नेभुकं शाकः शाल्लूकमपि
शालूकं इति द्विरूपकोशः नेल्लूकं बंधूकादयो द्वैवद्वृष्ट्याः नेल्लूकः रेफवैनीवेप
श्चिमा शापमावपीति मेदिनी विश्वप्रकाशो बंधूके बंधुजीवेस्मात् बंधूकः पीतसार
केइति च शालिमेडि शालगातो मडिम्भृषायामर्थेच सोगंधिकं तत्कल्हारमित्याद्युपक्रम्य
शालूकमेषां कंदः स्यादित्यमरः पद्मांचसोगंधिकादीनां कन्दकेरवाणां तोकेदाम्लू
लं शालूकमित्यर्थः मेडतेवर्षांसमयमिति मेडकोभेकः निषेधामि नीरमायपक्षेनय
निवर्तमितिनेभिः वक्रावयवः नेमिर्नातिलिशाकपत्रिकाचक्रो नयोर्हिधामितिमा
दिनी बाहुलकादन्यतोपियाप्रायणे यामिः स्वस्ङजलाहिंयापीतिहि रूपेषु विश्वःश्र
नैरुव्व ऋणगताविलसमानितिः पातोरूकारादेशाश्च उच्चैनिवनसमविनेरणावेहलिवे
ति हीर्वेसभवात ऊर्मिः स्त्रीपुंसकयो विश्वप्रकाशे वेगभंगयोः वस्त्रसंकोचरेखा

नं.बो.
हू
५६
96

योवेदनायीडयोरपीति मेदिनी भुवः मवते मृभिरचलानंतोर्व्या क्षित्यमरः अमोने: अमूव्यामो
अस्मामि:याने: स्याद्देशाभ्यरास्मि: पुमान् दीधितिर्नैरुयान् पक्ष्मग्रहयोरपीति मेदिनी वीज्यावीग
नोन्यावयोर्हानौ ज्वरवोगे अमरोक्तमाह वेणि: स्याद्दित्यादिकारादित्तिङीप् वेणीकेशस्यबे
धने नद्यादेर्तरं देवतादेविति मेदिनी वेणीखरागरी देवताडगेन्त्री मूलइत्यपीत्यमरः ज्योतिर्हो
नोऽग्नं वर्त्योचेति विश्वः ज्वरत्वेनुपथायावकारस्य चरुङ् जूर्णि: स्त्रीरोगः स्तृहायि स्तृगतौ हृपुमे
चतेज्ञाम्याति: कितस्यात् अंक्रुषोस्त्री स्तृणि: स्त्रियामित्यमरः स्तृणि: स्यादंकुशः पुमानिति
कोशांतरं अनयद्वारस्तमग्रमवगान्य स्तृणीर्मितनाग मिति माघे पुलिंग प्रयोगः हृलिस्त
नादवमे चेहूलि: पाखंड चेहृयोरिति विश्वः पेंद्रहलिं वोडशानीन्टनी पमितिष्ठतेनोहृलिंमे
घमित्यर्थः अंगैः अगिगत्यर्थः अग्निर्वैश्वानरेपि स्यात्वित्रकाख्योषधौ पुमानिति मेदिनी
वह्निवहनापणौ श्रिजमेवाया स्मृअवणौ पुमिश्रणौ पुमिश्रणोडगतो स्नाक्ले हर्षदन्तये आहा
क न्याये जिवरानेभ्रमे पमोनिप्रत्ययः स्यान्तचतिन् वह्नि: वैश्वानरेपि स्यानिचित्रका
ख्योषधौ पुमानिति मेदिनी ष्ठ्रणि: पंक्ति: निश्रणिरवधिरोहिणि श्रेणि: स्त्रीपुंसयो: पंक्तौ

समानयोाल्पसंहिताविति मेदिनी श्रोणिः कटिप्रदेशः कटिश्रोणिः ककुद्मतीत्यमरः जाति
तीपुंसयो म्नस्याद्वा कवेस्मरमंदिरे इति मेदिनी ग्लानिर्दोर्बल्यं ग्लानिरपचयः क्षयस्त्वहीमानः
हृणिर्हृमेचनेस्पर्शसंस्पर्शनेपृष्ठसेचनेचरागनो दुःसहयोरण्योः निम्नयोः गुणाभावस्त्विति
पाघने हृणिर्घनः अंशुज्वालातरंगेष्विति हेमचंद्रः अप्रिरल्पतनाविल्पमरः पार्ष्णिः स्याद
न्दहिम्ययोः पादयोः सैन्यपृष्ठे पादग्रंथ्यधरेपिचेतिमेदिनी भ्रूणिरर्थवणिविति तद्वान तद्वान
भ्रूणीविति मेत्रस्य भाषेण भ्रूणिः पावकः पावकोचेति व्याख्यातं हृदाहृतत्ववरणे हृत्आदेशाम्रि
याहृदिकारेतिङीप् दर्वीन्तस्त्वयोदृशानो दृहिंसायां हृतत्प्राणादते जात्यनिद्रालपेचानः
ह्रिनात् कुतहृद्राणोविति यत्वेरपरत्वं जीविविल्पादिवाड़े दिवुक्रीडादौ अस्मात् द्रिमात् गु
णभावः दिदिविधिषणा त्रयोविति विषः दीदिविना धिषणोनन्दस्त्रियामिति मेदिनी धिष
णो हहस्पतिः दीदीविद्धौदशकरतामरगुरु तिविकांडशेषः दीदीविद्धादशकरार्चिः स्यात्
जीवः प्राणफल्गुनीसनहति हारावलीप्रादतो सीसदीदिविवित्यमरः अत्रसदीदिविदीदि
विसहितनहति व्याख्यानेव्याप्य अत्रसदहति विशेषणादीदिविः पुल्लिंगहतिकेचिचिन् व्याख्या

न॰ बो॰
कृ॰
५०
97

नेनादनेच्छं स इति छेदेन अस्त्रियामिति नलभ्येत न तु श्चोत्रेन दत्स्त्रियामिति पूर्वोक्तमेदिनी ग्रंथा
विरुद्धनेति ध्येयं गोपाल्नेस्पदीदिविमिति मेत्रेनयोजमानमित्यर्थः कृविः तुकुनकरणे कृतु से
वनेच्छोच्छेदनेष्वागतिमिति हृतो दिबुक्रीडादौ पनेत्क्षिमेनाति मान्येने कृपिर्वेगाह्वाइति उग्रस्य पृ
नस्य विरस्य कृषेरिति मेत्रे तु कृषेः माकानोवर्षेत्यर्थः इतिव्याख्याने कृषुसेचन इति पाल
र्थानुगामान् छविषोभाकवेर्याषिदिति मेदिनि ग्रथवष्ठः किः कीदिरित्यमरः वितिमयइ
ति किकिदीविः किकी दिवाविति हित्रूपकोशः यानेः पावतणे दिव्यादिलोपः पतिपवेर
नात्रिषी पोइति तिमेदिनी शाके शल्लट शकोऽच्चारावलकारौ शमले शाकृत गत्यंगुरीषवर्च
स्कं अस्त्री विष्ठाविषो स्त्रियामित्यमरः अमेः अमगनौ अथामतिं कृसि हिमयीदिति काल
यो रिति मेदिनी वल्हि वहृप्रपणोवसतिवासे कटगतौ वहृतिः सखिवेगवीति विश्वः वसतिः
स्यात्स्त्रियांवा मेध्यामित्याचनिके मनेश्चिमेदिनी अवेः अवगतौ अमादतिः स्यादतिः स्या
त्सवतिन् रमतिर्लोपकेनाके पुसिस्यादि तिमेदिनी निरुमा पुदावार्थ्यं इति रक्षिमतिरसि ह
ः कृत्प्राणिपुमवेकिवान् गुणाभावः धीमान् सूरिः कृती कृष्टि लिख्यवर्णो विचक्षणाइत्य

मरः दशपाद्यांत सत्रेणेति दीर्घस्त्वनिपातः नत्रविनोतन्त्क्काणेनानुबंधः उत्तरसूत्रे किंत्व
पारंभान् प्रत्नुबंधबेहिलाचवादिष्टेवक्ति" चेत् नयाचसूत्रिणोसूत्रिणाऽस्यादिरूपं प्रनप
वप्रभियानमालायांसत्रीतिनोनम्बलायतमित्यवपेये दशपादीवृत्तिकारैस्तुतिनस्वीकृ
त्यसूत्रविनुदाहृतं नदेतेनप्रत्युक्तं स्ववविरुद्धमपिसदापर्यंपनिसूत्रयः विस्तरयोरुपतो
विप्रमाप्रवित्याद्यौ सूविशाह्वस्यग्रंतोदानत्वदर्शनात् प्रदिप्रदभत्नणेमहत्स्वानतेभूमता
यांष्टुभष्टुभषोभाषौद्वेपाष्टुमशेलार्कोऽन्यमरः भूमिनीवास्तुदेवेचहरेचपरिमेष्ठिति
नपुंसकेसवर्णेषुप्रान्ते साहाव्यालिंगाकइतिमेदिनी वृंकादयः विकिकौटिल्ये इवपवी
नसंताले निपातनान्नप्रसारणाभावः ग्रहिपाठार्थः चुरादिण्यन्तः प्रविमतोनन्यारं
भेव भिजिभयनेद्विरितिक्तुदिकावादिति यस्तेडीप् नेद्वितिद्वाप्रमीलयोरितिमेदिनीनेद्वो
नद्विपवनेद्वाभ्यामितिनिवृपकोषः विभन्युनक्तेदिवसस्तेनेद्विणाइतिभारविः प्रत्ययस्य
किन्नाहुणाभावमार्षत्वाद् बालकादिति राशादिगादौने शाह्वशान्तेते रात्रिसंज्ञाभोपधेविसा
विनिमेदिनी रात्रिमय्रउपमांकेनमर्यइति मंत्रस्यवेदभाष्ये उपमानमूर्तेकेनप्राख्या

न· बो
ह्रो
१८
98
५

नेत्रात्त्रिपथगामकं राजर्षिमिति व्याख्याने स्यादेः अदमत्तयो अस्त्रीभक्तकः अस्त्रियमिति भेदः
उत्पलदल अर्देहि त्रिति पठित्वा अत्रिर्गुदाजहार नमाविधयेव धूर्मिद्धो प्रत्ययानवेप
र्यान गोवर्धनस्तु अर्देहि त्रिद्धे इति पठित्वा इति द्विवचद्विवचनाम कारस्येनेत्वं ज्ञा आत्री अ
त्रिणो अत्रिणाइत्याह तदपि नित्वे सत्याद्युदात्तापत्तेः नचेष्टापत्तिः जहीत्यत्रिणोपणिद
वेवापि श्रुतिवाक्ये विदत्रिणः अग्रेहंसिन्यत्रिणामित्यादौ अंतोदात्तस्यैति विवादत्वात्
अनपवनत्वमनोगम्यामि हुवे अदेहितिद्वेत्येवकेपठोप्याहेति दिक् पतेः पत्ल्याजो
पतत्रिरिति पत्त्रवाचकात् पतत्रशब्दात्मत्वर्थे इति न पतत्री पतत्रिणा विद्यादि स्वकः
णीस्त्रोडाम्प्रणान्यागेकणशब्दार्थः कणाचणागतो मरीचिः कृपणेन्दीमोक्षभिदेदेवह
शपत इति विश्वः मरीचिर्मतिभेदे नागभस्त्रावत् पुंसकमिति मेदिनी कणीचिः पु
ष्पितलतायां नयोः शाकटोहियामिति वशवयते ह्यग्रास्मिगेति हेचोरस्मादीचि प्रत्ययः
क्षित्स्यात वेत्रः वेजनेन संतानेस्मादीचिः डित्स्यात् वीचिः स्वल्पतरंगे स्यादवकाशेस्त
विहृयो इति विश्वमेदिन्यौ स्त्रहति स्त्रगतो हत हिंसागत्योः जषतः किन्वानगुणाः

भावः पुरुषपुरुषे सांख्येऽपि च पुन्नागपादपे इति विश्वमेदिन्यौ सूनहि सूपालनसुर
णयो नक्रबंधनेकलशाह्वसंख्यानयोः पक्षं कण्डीरवे तेनिष्ठुरौ क्रौंचवाद्यवदिति
मेदिनी नक्रषोगजविशेषेस्तनाभिधपीनिहेमवेद्रः उषचास्मिन्नामरुशाह्वस्यानोदा
५ नवे ग्रामेग्रामादिवान् हृष्टादिनाह्वाग्राभुदानवामित्याहुः पतद्वदेवाग्रहृष्टएवन
रुषस्यविष्ठमितिमंत्रभाष्येस्पष्टं कलषंवाविलेनस्मोतीतिविश्वः पीयेः पीयूषम
मृतेस्यपेत्यमरः पीयूषंस्तम्मदिवसावधितीरेनयामृते इति मेदिनी अमरोकृमाह
येयूषस्त्वादिमसोः इमस्तोमृद्धोग्रस्मा हृष्टनस्यात् नुमागमम्बधातोः स्निदचोन्या
न्यरः स्मस्पद्धिवेनषाः जम्भेतजः नस्पकरोकरीतिवालोपः लोपाभावपक्षेनकार
द्वयं मंजूषाकाष्ठमद्दव्ये पेटकइतियावत् पिटकः पेटकः पेटीमंजूषेत्यमरः गडु
गडिवदनैकदेशो गडुर्धोम्यखेपूरणः अर्मेव्रहगानो उकारान्तोयेप्रत्ययः ननस्मका
रान्तइतिस्मारयति अग्रहस्वर (स्वेऽत्यनेनबोकारान्तनवविवदितव्यं कंविधावारहंसू
रमन्थे अपारुमदेवयननोजहीत्यादिमंत्रेष्वपत्यादर्शनात् अत्रव्यावहानेमातः

ग॰बो॰ क्व॰ ५५ ९९

पंसोग्र रुह इति मंत्रस्य भाष्ये सानो यमिति माधवोनोक्ते पत्ना ग्रो ह्रिवाय मात्रं जुम्या रुह
इति व्याख्यं यंनन मम्र नम्रुरुषेन त्या श्लं त्यादिना पूर्व पद प्रकृति स्वरे मत्याग्रदान संमि ह्यति
गुरुह्वेषो ग्रकरुषेद यंत्यत्र स्वयमेव राते: क्ष सेन स्य जन सममास इत्यादि व्याख्यानात्
यो सो ग्र ग्रे ग्र र विवांग्र याम्रु विन्यादि मंत्रो नरसं वा राच्छेति ऊट: ऊटकौटिल्ये ऽग्रस्मादच:
सव किन् किंतव मिति गान्धूटादिभ्य इति ङि त्वेनैव गुणा भाव सिद्धेरिति भाव: छ्र शाक्ता
वित्यस्मादट तिन्यके स्त्रीवेन: शाकटो स्त्री स्यादित्यमर: देवट इति देवृ देवने करट इ
ति डुकृञ् करणे कृ विते पे इत्यस्मा द्वाग्र टन् काके भगण्डे करट वित्यमर: करटो मज
गंडे स्यात्कुसंभे तिंयनी विति पकादश्याहादि श्राद्ध डं डेरुटे पिचाप से इति मेदिनी कृत्
दिडु कृञ् करणे कटेवर्षावरणयो: करंवो मिश्रते वां नो भांत स्त दाधिम क्रम इति विश्व:
कदंबं ति ऊरु वस्मात् नीप सर्षपयो: पुमा निति मेदिनी कदंवी शाक भेदस्यात् कदंब शर
यो: पुमा निति मेदिनी कदंबी साक भेदस्यात् कदंब शरयो: पुमानिति च कलिक ल संख्या
ने रुदक्रा स्ति ने शा हे कलम: पुंसि लेखिन्यां शालौ पाटु चरेपि चेति मेदिनी ऊणि पुलमह

त्वकपेः ऊपक्रोपे अस्मादकित्त्या हूकारस्थानादेशो विकल्पेनात्मनेपदाय: ऊर्विदस्यादि
त्यमरः वाहूलकादलम्भूषणादौ अलिंदः यस्यामलिंदेशुनवऊरेवमण्यांगनाशे
मयगोमत्वानीतिमाच: नोषजसेगेनिपूर्वादस्मात्पथिन्स्यात् उपसर्गात्क्षेनेत्यादि
नाबत्वेवजेतिरितिऊत्वं अमरस्यनिषेधाथिः रसऊवरत्यर्थः उदिक्रगतौ उत्पूर्वादा
स्मात् वषिन्स्यात् सघविन् सर्पैः स्वगतौ अस्मात्वषिन् छिन्स्यात् तिपेनाप्राप्तिनाथे
नास्तनः स्तनावसारथिरित्यमरः खर्जिखर्जिमार्जने पिजहिंसायां खजादिभ्यः पिंजा
दिभ्यश्चयथाक्रमेउरकचौस्तः खर्जूरः कपललयोः खर्जूरः कीटहतयो रितिहेमचंद्रो
क्तःस्तमथ्येवाहूलकात् ह्रपेरोल्ल इतिलत्वाभावः अथकस्त्रमाहिंपं चतमारः
वेद्दंतः मिजोभोहिमबालकेत्यमरः बलसंवरणे वल्लरे उनमश्रुक्ष्मीसंस्यात् बल
रत्रिलिंगकमित्यमरः एवंघीलूरादयो द्रष्टव्याः भेकेमण्डूकवर्षाभूशालूरप्लवदर्दु
रा इत्यमरः लेगेः लेगिगत्यर्थः लांगलेपुष्कवेधफलोरितिमेदिनी ऊसूल इति ऊस
स्नेषणे इत्यसकारवान् ऊस्तूलंचऊसीरंचमथ्यंदन्त्यमदाहत्यमितिस्थः नाहूला॰

ग॰वो॰
ह्रु॰
१००
100

दयोप्यत्र द्रष्टव्याः नमन्त्रल्लानेनोद्धुरदीर्घेणेवाणेवलीनागवल्यां स्त्री ऊ सवेकेन मध्येसक
मितिमेदिनी स्तुहिंमाया पानोह्वदिङुगागामश्च शार्दूलो राहु सोनरेव्याघ्रेवपश्च
भैरव समनसेनत्त्रयस्थित इतिमेदिनीविश्वप्रकाशो उत्तरस्थितः उत्रवयदक्षुत्तः
शार्दूल शार्दूलक्षेश्वावीराजशार्दूल इति यथा डुगतो ऊनशाहेश्मनयोः ऊकव
ङुह्रूलस्मनाशवस्वस्थान् होमेचेतिमेदिनी ऊकलेशकीर्णाश्च भेणाननस्थानसेर
तिविश्वमेदिन्यो शिरीशादपिमहेशीक्षेयमायतलोचना श्रयेऊच ऊहूलाग्निक
र्कशोमहानल इति प्रयोगा ऊ शाहे ऊचलनः ऊचऊबो स्तनेमनाविश्वः लोचनाश्र
येऊच ऊहूलाग्निकर्कशो महानल इति प्रयोगश्च ऊचः ऊ शाहे ऊचः स्तनः ऊचऊ
बोस्तनीमनाविनितिविश्वः ऊचीनिहिन्वाडीप् समीणः इणागतो अस्मात्स्तुपपदे
चट् स्मान्दीर्घश्च याणोः सिवः षिवुतन्तसेनाते अस्माच्चप्रत्ययः स्यादेकूपनवनारि
लानङीप् स्त्रीतिसिवनद्धेयेपेनकाभिनयोनरेइति मेदिनी शामेशामःउपशामे
शांवः स्यान्मस्तलाग्रसतेलाहमडकेपवोश्च भाविते त्रिषुशितिशितिश्वमेदिन्यो उत्स्वमिति

गर्भाशयो जरायुः स्यात् उल्वं च कललोऽस्त्रियामित्यमरः शुक्रशोणितस्य कललमरुणाभा
वस्थाप्राग्वत् शुल्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधाविति मेदिनी हेमचन्द्रो वीगति
प्रजनकोऽन्यस्मत्पादनेषु अस्यनुमागमो अक्षत्वं च वयोरभेदात् विंबं बिंबस्तु प्रति
निबिंबे स्यान्मण्डले पुन्नपुंसके विम्बिका याः फले स्त्री वेत्थ कलापे पुनः पुमानिति मे
दिनी स्यमन्तः छामतितिष्ठतो मं हृदगल्मन्तणादीनाग्रप्रकाण्ड इमे पिचेति विश्वः स्तंबो
प्रकाण्डे गुल्मगच्छयोरिति मेदिनी स्यात् गुच्छकस्तु स्तवकस्त्वित्यमरः शाखाशिफानन्तकर
णे पायप्राक्ता देशादीनेवालधाम्बयोरित्यमरः शाब्दवालन्तणावाम इति च शादः स्या
त् कर्दमे शाब्द इति मेदिनी शाङ्खानिनादः प्रह्लादयः पनेदर्दनंनाति पान्थेन प्रवरतण
वस्यवः प्रहः संवत्सरे वारिवारि सलकयोः पुनातिन्ति मेदिनी कोलेः ऊशाङ्कं के दाम्रा
घेः स्त्री जेद अम्मति यन्ने रेणु नाश इति मेदिनी वलिमलि वलमेव रणोच मलमलया
रणो नत्रुविस्ताश्मलयः केवरोगेनाके कनेपुन्नपुंसकयोः किति मेदिनी मलयः प
वनो नरो शैलो पादेशाम्रारामे त्रिष्टनायो नरो षिनीति च अन्त्मनस्तनुयस्मृत्तुसत्तः

न·बो· १८ 10

पुत्र इत्यमरः हृदाः हृज्नवराणे हृज्नहृदाणे ह्य जहृदाणे ग्राम्भोकं पतस्थान यथाक्रमेबुक डु
कावभामोचमवतः कथनः किं त्वं विहृगुणाभावार्थं हि यते विषयेरिति हृदयतन मतः
मिपीभ्यो डुमिजघ्रहेयणे पीड्यामे मेकस्त्वमेकहेमाक्षिवित्यमरः पीयते वमातितिमेकः
पिवतेरिति पायाने हृवचेद्राक्षिमाह संवत्सरवत्पुरित्यादि नमादयः कथनत्यपानाति
पात्यते नतीप्रादुर्भावे नकारस्य नकारः नगुंसंकदसेपिः संपीतस्येव नगुणीत्यमरः तुः=५
नस्य पूर्वोक्तस्यस्कंदस्य संपीत्यमरः श्रमहेयणे ग्राम्भृत्याभीमेयानेव ग्रस्तुग्रस्तु
वनयनजले पीडो हृस्वत्वेगुणागमस्य पिशुनो पाक माजोपिशोभाजनमहीफहे ध्रुति
मेदिनीकथाणाति कथाहृधा हू पानमेएयतः हृत्स्मारकफएपिकं केकपावरेतोहिमाइ
त्यमरः कफदेत्यमरोपि बेतिमेदिनी नतिदा जनेप्रादुर्भावे डुदाञ्दाने बुनगतौ
स्वगतौ हृज्नवराणे मदीहर्षे षष्ठामष्टमवैकल्पेण मप्रहूते शाहृव डुमज्ज पारणपुष
णयोः पभ्मोनचभ्मेः यथासंख्येनवस्तुनेविम्पन् नमेविजानमेनापि नमितेवेति हृपमि
डविकारो वारणमनार्थे छोत्ल इतित्वणे णिवानहृष्टिः स्वणीमितिणः किमान्

नगुणः निर्वत्न ग्राम्युदात्तार्थं स्वषिभ्यां किदितिनिप्रत्ययेवंनोदात्तः हृष इति षाकः कि
त्वाद्गुणः मत्स्य इत्यस्य प्रत्यये चत्वेतदस्यनः अनादातोय अतनस्यमीति सूत्रेनग्रमुदात्तः
साधितः धेट इति वा अलकाद्याश्चादेः सस्य मकारेण प्रत्ययादेर्देस्य नुप्रयोजनाभावा
न्नेत्येता षामेट इति सूत्रेणनालश्याधिः साधितः मायेसायोभवेत् कोषः कोषः घ
टश्चघोटवत् इति हि रूपकाणः घोबोच षाय इत्यमरः नटीनत्यो ववपीहीस्याह्वे लू
षाषोकयोः घुमान्निति मेदिनी नट इति नमते ईटः भारट इति विभक्तेरठच् ग्रत्ये
भ्योपि इत्वनादयो ऽनुवर्तन्ते पेस्वमिति पापानेन्द्रसादिवत् भ्रषामितिभ्रजः षा
कक्रसैः क्रमस्तेषणे अस्मात् उभउभई दइत्यपने प्रत्ययाः सुः क्रसेभेहेमति स्तारन
नेनाकमेदलाविति मेदिनी क्रमभेस्तीरजोनेत्र रागयोः फलवृष्योरिति च क्रसी
दे नीवनी हुत्वाली वैविघुक्रसीदके इति च पृह सूत्रेन्ततीयाह्रस्वादिः दीर्घादिश्चनेत्र
ए उपातः हृषाकमप्रीति सूत्रेह्रस्वादिरेवेति हृतिकारहरदत्तादिग्रन्थो बहूभीतति
र्षिते पारलौकिक क्रसीदविति ग्रीहर्षप्रयोगान्नु दीर्घादिरिति ग्रपि मानस्ति सनो

नं· बो·
हो·
१०२
102

तेरिति षत्व दाने हृतेनोक्तेति हृतं वरणे अस्मादसिः दघायायोनुमानस्य पर्णसीति पठित्वा पू
र्वेणोक्ता पर्णसि लोकपाल इति व्याख्याने युक्तं चैतत् पर्णसीम्नि यायस मित्यादिमेत्रानु
गुणत्वात् पर्णसिरिति तूष पालनपूरणयोः अस्मादसि प्रत्ययानुक्ताने तुला इति उलच् प्र
त्ययः कुमारागमश्च धातोः नेपानेडुलादिभजेनत् इह चित्त्वरः नेडुलः स्यात् त्विहमेव यथा
त्यादिनेक रेणुमात्मिति मेदिनी अंकुश इति अयमपि चित्त्वरेणानोदात्तः अं युस्त्रीस्वरेणः
स्त्रियामित्यमरः चषाल इति चष भक्षणे प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः उज्वलदेनस्त्याल इति
ति चित्तमाह नत्वचषालेपेअच्छ पृषायानोदात्तेति च चालेवनः स्वरवः पृथिव्यामित्यादौ
चित्त्ववादर्शनात् अमरोक्तिमाह चषाल इति इल्वल इति इल्व स्वप्नप्रेरणयोः वलच्गु
णाभावः इल्वलानां रकाराजभेदेनादैत्यमत्स्ययोरिति मेदिनी इल्वलानाक्षिरोदेशाता
रकानिवसंनिया इत्यमरः पापाते अस्मात् वलच् लगागमः हृस्वत्वं च पंचेत्यास्मित्
पल्वलमनल्पमरः इकार इति परत्वाभावो णप्रत्ययश्चेति वा धं धिस्वयानेष्ठहैमे
म्ने इत्यमरः धिस्वयानाग्निमयस्तक्ष्ण तैषाक्षेवे ति मेदिनी पालेः पालगनो पाल्य

ननाह्नियांशांकोज्ञीवंह्नवेइगुलोमरे पदनङ्गमावियोनेंतिमेदिनी मूषकी मूत्रवंपते
शाल्मशाङ्गौ अविशाहेमूलेगेशिफायां मूलचितेतिके इतिमेदिनी शाल्म प्रियंवदे इति
विशेषयतिवृक्षमर: अमेप्रति अमरोगेगुराह्निएपत: वाङ्कलकादेवतुपरिव्रिकस: अप्रेलो
रसविशेषेस्मादसीवांगोरिकौषिया वितिमेदिनी माच्छामामाने छोब्वेदतेषसस्वमे
मायासांछोवरीवुञ्जमाय: पीतेवरे स्वरे इतिमेदिनी छायास्यादानपाभावेप्रतिविवा
र्कयोषितो पालनोक्षोवयो: कांतिसच्छोभापंक्तिगुह्नियामितिविश्वमेदिन्यौ हूच्छादीनां
फलमस्याभित्यमर: सुतेनानेविनि भुजश्राभिषवेसव्यो वामेप्रतीयेचेतिमेदिनी जनेता:ज
नजनने पाक: कितमजराधी जनंप्रदपरीवादेसंग्रामेवनतेमके जन्यामातृवयस्या
यां जन्य: स्याजनकेपुमान् त्वछूर्यायजनितेश्रेष्ठानवोटा ज्ञातिभृतिभन्नयो: स्निग्धेइति
मेदिनी ग्रामवपदेतेमूप्रमाह जायेति सप्रादपुर्वोग्रमुरइति पक: कितावगमहने त्नुपधा
लोपेहाहनेविति ऊत्वतनसव: अड्डागममत्तुक्नानत् पूर्वोक्तेयगिन्य अग्रेतिाह्नियाटा
प्र माहेयीसौरभेयीगौरुस्रामाताचशृङ्गिणी अर्जुन्यघ्न्यारोहिणीस्यादित्यमर: संपूर्वा

१॰ नै॰ वो॰ क्ष १२ 103

ड्रेनोपक आनोपमम्य संख्या पिल्लप्रसूयं नद्योर्यगस्तेपिषु इति मेदिनी कन्याकुमारिका
नार्यो रोगधी राशिभेदयो विनि विष्व मेधिन्यो व्यवाभिवेपवंयने वंध्यस्तफलहृल्लादौ ।
स्त्रियां स्यादप्रहृस्त्रियामिति मेदिनी कौनेयंरक ऊरुपमिन्द्रुज्वलदंत: यतोनावरत्या
सुदान: उपकप्रन्ययानोदानर इत्यन्ये इति निवानेवानत्रालोइति स्तवेहृनि: डिवाहि ।
लोपमति किन्करणं अर्थस्यात इति गुणाप्रतिषेधात ककारान उकारस्यन नेति तत्रैव
स्रदत: पवंस्थिते अन्नाद्यमापयेनाइति आयावाय: स्त्रामदिसदाशो चमदीस्तर्षेपद
गतो ऋगतो प्रपालनपूरणयो: घास्कुधाको ऋवानेवरगमे पुंसि ऊन्तिनेवाच्यलिंग
कइति मेदिनी पर्वकेवं महत्ये घोपमस्तावेलत्तणान्तरे दर्शप्रतिपदो: संयोपिवृचम्र
म्ह नीवुपीतिचक्रीत्राविति वमोरचेत्पनेतमुकुलिविति पतद्यआरोहगंदघाते घाऊ
रीममीत्यादि मंत्रव्याख्यायां स्पष्ट घाक्करीच्छदसोभेदे नदीमेखलयोरपीति मेदिनी
भीडस्वभेकुघाग्राहानेरोपनेव रूहवीजजन्मनि प्रादुर्भावेच जिजये हितनिवास
गत्यो: हृगतोपूपारणे प्यायो: ध्येचिंतायां ध्येइहृष्टो प्राभ्यांऊनिष्पान्तं प्रसारणे

वथानो दूलइतिदीर्घः आदेः प्रदमत्तणे अस्मान्ऊनिपृथकारस्थानादेशः अधामार्गः प्रईर
ईरगतो प्राह्लपाननेआर्म्भोम्रपूर्वाभ्मोऊतिप्रमलस्पनडागमम्म प्रवीतिस्त्रियाक्तो
रचेति डीबौ सर्वधातुभ्यः इन् डुपचषपाके नडितोडते नोडनेपारणोक्तिं सणोच वलसे
वणे वटवेष्टने यजदेवपूजादौ कास्तदीप्तौ यतीप्रयत्ने पमिस्त्रीपादविक्षेदेतिका
रपतितोः पुमानितिमेदिनी मलमल्लधारणे केलृचलने भ्वादि केलाविलोमेकेह्ला
दिः किन्तषेण्यक्रीडनयोः नदादिः ऊटकोटित्येपिच्ल भावकरणेवुय अवगमनेटु
नदिमस्हैा कलशाहसंख्यानयोः गाङ्ऊटादिभ्यइतिङित्वाहुणाभावमाशंक्या
बाऊलकादिति कोटिस्त्रीपत्रपोग्रे औसंख्याभेदाप्रकर्षयोरितिमेदिनी घोषिःपु
सिसेमापेअश्मेदेपिप्पलपादयेरितिच मेदिन्यूनोभ्रानेदेशोनेदीकेस्वरे पुमानिति
चरुह इस्त्रियवसहत्रेसर्वधातुभ्यइतिन्प्रतिसम्बन्धेचपर्वसर्वधातुभ्यष्ट्रन् इत्यादा
वपिबोध्यमित्याहुः ह्रुषितिपितजनहरणेपिल्लसंचूर्णे रूलमीजननस्तितिप्राडभीवेच
हनवर्तनेवर्ति दीप्यापकरणे विदसमायो यतेपुणसम्यामितिविदिः परिहृता

११ नु॰वो॰ १५ 105

कृता भूमिः क्षिद्धि दिरहे पीकरणो कृतसंप्राहूमे हवतेः कीर्तयतेऽरुयवइ विति प्राग्मे
इति येषां नरउपदादिति कप्रामेव वचनमिदं यमालिलेद्रुचंद्रार्के विस्मितिं ह्नावुवाजिषु
भुकाद्यिकपिभेकेषु हरिनाकपिल्ले त्रिष्विल्यमरः वर्णिभेदन निर्मालन यनाजलेव
याः गात्रानुलेपनी दीपदमादी पत्रुयो वितीति विम्बः उरुपधान कृष्णविलेखने
ऋषीगनौ भुचयोर्के लियउपदे हे इत्यादे विशुपयाद्या याने तिरन्यान्नचाकिन् के
चिन उरुपधान् अभ्यवादः कि विति पठिता उणोपवादः किप्रत्यय इति व्याचख्युः
नत्रप्रत्ययस्वरेण ऋष्यादीनामन्तोदात्तापत्तेः न चेष्टापत्तिः अग्निः पूर्वेभिः ऋषिभिः ऋ
षिः विप्रकाव्येन शुचिर्विप्रः शुचिः कविरित्यादौ ऋषिशुचि प्रभृतीनामाद्युदात्तत्व
दर्शनात् न चैवमतैर्मोदीत्वः कृषिमितकृषमत्यादौ कृषिशब्दस्यांतोदात्तानामसिद्धेरि
ति वाच्यं कृत्तष्यादिभ्य इति इकप्रत्ययस्यान्तोदात्तत्वसिद्धेः ऋषिवेंदवसिष्ठादौ दीपि
तौ वर्तमानयमिति मेदिनी भुविश्री प्यार्गि शृंगारे प्राघाटे भुडमेतिनि इति वभ्रमेः
भ्रमयादविति प नमकांतायां भ्रात्ते भो मोऽश्रौ यभ्य इत्यान्नचाकिन् यथांमेनइकारादे

यास्व क्रिमितद्रुजेनः कृमितो मत्याचाक्तिनि सिंगिल लोप्य स्त्रिनङ्गी लोप्य स्त्रिल सौति
वालरामायणे सप्तमके रामवाक्यं केचित्तु नङ्गि लोप्य स्त्रिया चैवेति पठित्वा राघवप्रतिलक्ष्म
णवाक्यमित्याहुः स्त्रीति कृत्सिसिते भूमेजेनाप्तितौ स्त्रिन पाह्यिष्यिति मेदिनी मनेः मननात
ग्रस्मादिन्स्यान्मचकित् ग्रकारस्याकारश्चस्यात् मन्यते जानातीति मतिः मतिः पुमान्
वसिष्ठादौ वंगामेतत नरो जिने इति मेदिनी चर्मैः ग्रस्मादिन्स्यात् मचकित् वसिवसति
वासे ज्ञुपम वीजसंतात यदेवमृजादौ शान्दीप्तौ सनगतौ धञ्दि विदारणादौ कृतन्ति
सामान्योः वाक्षपाह्नेवदव्यक्ता यां वाच्यएपनः कृतवरणेलपनः वामितिविनिर्देश समका
रवान् सूत्रेश्रृष्टम सन्ननालव्य पाकार कारवान् वासादीणामिवकरणानां कर्न्ते यापा
दीत्वतियमादिन्य वेपोषिकावास्य र्थमित्यत्र स्यापितिमलोपः प्राप्नोतीति भाष्यं वा
पिः उदकाधारः वापीप्रसिद्धा राजिः स्त्रीपंक्ति रेखियोरिति मेदिनी इत्हवादीत्तिएप
नन्तिर्देशे पिवाङ्लकादएपनादपिम् नथाच भूवादिसूत्रेवदंती विवादयोवाच
काश्चनित्यासकारादयः वातिः स्वजातवत्यां वारिक्ली भेदनी रयोः वारीघटीभव

१२ न॰ बो॰
कु
१०५
105

पन्नोऽसीति विश्वः ॥ स्वजहृत्यणो ग्रस्मादिजहाति ॥ सन्धिकर्मन्तानयुतादि भंगयोः स्त्रिया
मितिमेदिनी नहः । णहबंधने घस्मादिजस्यान् भष्मान्तादेशः ॥ स्त्रियामिति लिंगानुशा
सने स्त्रियामित्यधिकारेणाभिरक्तत्रिये इति सूत्रे तन्वादिति भावः ॥ पुंसिपीति तथा च
मेदिनी नाभिर्मुख्यन्तपचक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रि
यां कस्तूरिकामदे इति भारविश्वपुंसि प्राधान्ये समन्तान्त्यकनकोमलैः ॥ उभाभ्यां हि
तन्त्रीरणपत्नी विनाभिभिरिति यत्तु भारविप्रयोगे सामान्येन पुंस्त्वं पदसंस्कारत
त्वाभ्युपगम्यते तथाहि लिंगानुशासने हृत्तो नाभिरक्षत्रिये इति सूत्रे वर्त्मने मूलका
रेणेति भावः ॥ कृषः । कृषविलेखने ग्रस्मादि नदृद्धिभ्यां पकेऽग्रणाद्रहीति इकः स्यान
पवहृद्धिविति उदाहरन्ति कार्षिरिति भाषायान्त कृषिरित्येव ॥ ग्रः स्रुहिंसायां ग्रस्मा
द्धृक्तनौ वा च इत्यस्यान् शारितीत्यपकरणे स्त्रियां प्राकृतिकाः ते ॥ दुर्घगजपर्याणो वा
वहारान्तेऽपि चेति मेदिनी कपिलकादिवाल्लत्वं शालिस्त्वक् लमाहोच्चगंपमाञ्जीरः
के पुमानिति मेदिनी कुजः कोरते विज्ञाप्य दीर्घो मतेकारुभुवाच्छुकारिः स्त्रियां कि

यास्माद्वाच्यलिंगत्वश्चिल्पिनीतिमेदिनी जनिजनीप्रादुर्भावे वल्लप्रदने जनिर्वयोऽवस्थेति
इणि प्रतिषेधः जतिरिति स्त्रीलिंगो कृदिकारादिति पक्षे ङीष् जनी सीमंतिनी वधोहन्यनाद्वा
वधोभिदीतिमेदि अजिगतिक्षेपणयोः अनसमानत्यगमने वा कृलकादजेर्वीभावो न पादे
वोपपदे अज्यतिभ्यां निणा पादस्य पदाज्यातिगोपहतेष्विति पदादेशः पदाजिः पादचारी
पदातिपत्तिपदगपदातिकपदाजयः पद्गश्च पथिक इत्यमरः अशीङ् णयोः अशिश्चप
णाविश्च अर्थीपणवीतवोरितिविग्रहः अस्तु व्याप्तौ पणव्यवहारे आयप्रत्ययान्तः अस्मा
णिणस्यादतयोरेन्थाक्रमेतुडायप्रत्ययलक्कौ चभवतः राशिर्मेषादिपुंजयोरिति मेदिनी
वागतिगंधनयोः असादिणस्यात् द्वित्वाहिलोपः आपपूर्वो वर्तते कूपवाचेरण पुंस्यवा
पु अहीकूपउपादानेऽपि सिवेत्यमरः वेशंसवरणे स्त्रीकटीवस्त्रवंधेपि नीवीपरिपणेपि
वेत्यमरः पविगलोमूलधने समाने व्याप्रकपनेइणस्यादिति पक्षज्वलदने नोके इज्या
त्सवोदानः इति तनसलिहितेन जनियमिभ्यां निणित्यनेन वमिवपिपजीत्यादिना विहि
तस्येण्णोविधिनवान पदपितेनैवनेवावृत्ति पूर्वसूत्रेचपके इत्यत्राज्ञुवर्तनेन तथिण उत

रस्त्रेऽउदात्तवचनात् ज्ञापकादिति तदपि न संचोद्यं न ह्येतिद्ध नायं यानोः परत्र विहिते प्रत्यये
१३ न·बो· निर्दिष्टेन च्छेदः किं तर्हि समान शब्दस्य स्थाने विधीयमानदेशो निर्दिष्टशब्दस्य रूपपरः तथा च क
ह्र थं ज्ञापनास्यात् यदपि सूत्रे उदात्त इति व्याख्याय समानस्य सभाव इति प्रक्रियांशस्य रणमात्रे
१·६ 106 कृते तदपि तासभावविधायकस्याभावात् यदपि स्वयमेतद्वीकारादिभिरुक्तं समानस्य छन्द
सीति सूत्रेण संभवा इति तदपि न लोके साविशब्दस्यासाधुतापत्तेः अपि च सत्त्वायसत्त्ववी
न् सत्त्वायसत्त्वावबुद्धमहे सत्त्वासत्त्विस्यपत्सः इत्यादि मन्त्रेषु सर्वत्र साविशब्द आद्युदात्त एवेति
निर्विवादं एवं च इत्युदात्त इत्युच्चलदत्तोदिव्याख्याने वेदवार्तानभिज्ञस्य प्रयुक्तमेवेति दिक्
आङि श्विज सेवायां हन हिंसागत्योः अमरो त्किमाह स्त्रिय इति एवं च सूत्रे आनस्य श्वेति सूत्रे
च न श्वेति नालव्यपाठः सेगच्छति एवं च सूत्रे केषांचित् तालव्यपाठस्तु एतत्स्यपतन्सूत्रव
यालोचनामूलक एवेत्यपेयं न त्वेवं चेत्तरस्य मित्यिदन्तः प्रत्यायोगस्य कथं निर्वाह इति
चेदत्राहुः प्रकारान्तेनैवान्यगर्भेणास्त्रशाहेन विग्रहेत न्ययोगः साधोयात् तत्त्वचनाहं शाशाह
विप्रतिपत्तव्यो अस्तः कोणकचेऽमित्सीवमङ्गलाप्राणिनेनेति मदिनीकोशादिति अ

चरः अचेतनान्त्यानोरिस्यात् तृणांशो भुजपवने पचिर्वृन्दं ल्लवनतरणयोः तरिर्वस्त्रादि
स्थापनभांडे स्त्रियां नौ स्तरणि स्तरीश्च्यमरः ऋषाद्द्वे कविः वाल्मीकिशुक्रयोः स्तरीकावि
करीषु स्त्रियां नवलोनेत्रयोः स्त्रिनीतीति मेदिनी ऋगमौ प्रविशाग्रः कपिलकादिना द्वैक
ल्पिकत्वे अलिर्भ्रमरः खनि खनु अवदारणे कषखर्षणे दंडकः हिंसार्थकः अजगति
क्षेपणयोः असनेपणोवस आच्छादने वनषणसंभक्तौ वनुयाचने षनुपाने पनशब्दे ग्रं
थवेपने अभो इत्यादौ वलकंपने पभ्योरः स्यात् वलिस्तुरिति वबिम्यः श्वमिपाठान्तरं च
रगतौ चरतिर्भक्षणेपि वरिः पक्षूहृतेः हृतवर्तने असादिस्यात् वाहुलकालोकेपि स
ज्येपत्रिवर्ति संहृक्षमिति प्रयोगः वर्तिर्भवजतिर्मोलानयनानननलेखयोः गात्रानुलीप
नीदीपदशार्दयिष्ठयोः स्त्रिनीति मेदिनी भजेः भजपालनाभ्यवहारयोः असादिस्यात्स्त्र
चकितनभजिरस्तिवः हृगहृकृ विदेपेगहनि गरौ गृ हिंसायां घृपालनपूरणयोः ऊटकौ
टिल्ये भिदिरविदारणो च्छिदिरद्वेधीकरणेवराहः सूकरो महिकालः पोत्रीकिरिः किटि
रित्यमरः इगुपधज्ञाप्रीकिरः इति कप्रत्यये किरः अन्यकारान्तोपि च विशेषः किरोयस्मात्

किरीटभेक्तः पथः पथिति इति द्विरूपकोशः गिरिर्नानेकभिदिग्रद्रौ गिरि जके याचित गौर्णे
नै॰ पृष्ठेषु नस्त्रिविष्ठितिमेदिनी कुटिवितिष्ठीचितकुटीशमीशुण्डाभ्योरः कुटीरः कुटिः कोटिशु
५५ कृ॰ मानस्त्री चटेस्त्री भुसयोगर्दे कुटीस्यात्कुंभदास्यांच सरायां चित्रगुच्छके इति मेदिनी कु
१०७ टिकापि चलने आम्नायामिः किन्तस्मात् धातोर्ने लोपश्च कपिनोसिल्लुके धातोरात्मनाचम
107 पुसूयनेइतिच सर्वधातुभ्यः उकृञ् चरगतौ चरति भर्तृणोपिजननजनने भसभर्त्सनदीप्त्योः
स्पृहिहिंसायांपाणिसंवे छागानितिहृतौ ब्रदमप्रपवारणे चुरादिः त्रेङ्पालने स्तुत्रोयन इति
मत्राभाः इंद्रः कर्मण्याख्या क्रियायां सर्वविचर्तुंसकयोर्मेनमितिरुद्रः वर्मक्षेत्रवफलके
इति मेदिनी वृंहं वृहिवृद्धौ अस्मात् मनिन् नुमोनस्य अकारऋकारस्य यणादेशः ब्रह्मन्
त्वनयाविदनद्वयोः भूमिर्वयसि स्त्रुतिर्व्याकविदो विप्र इति मेदिनी आशिषस्तुत्याशी
संचादेव धात्लक्षणैको धातुर्या इंद्रः ब्रह्मसीत्यसरणाकिनाम्नेवेयोर्मनवधिना अनयवस्त्र
स्नान मोराधयनः समारेतिप्रयोगः तुभ्र स्तनहरणे तुभ्रजयाद्वरणेयोद्वरणयोः पृथारले
स्तनेभ्रत्न आच्छादने स्पृहिहिंसायांपाणिमिति पतञ्चोज्वलंदंतरास्याकं दधामांप्याल्लक्षुः

न·चो·
क्त
१·५
108

वमयायस्यभेदेवेदोनेशयिचेति मेदिनी आम्नायुक्तिस्वभावेपि अयन्समनमोरपि ध्रुतावयि
मनीषायां धारीवशलणोरपीति वहति इत्नहिंसागल्याः मपाशाद्वेरोषहृसेवकामदितिमेभ
यासीस्यादितिहारावलीकोररनञ्जशाहे कबरः पाटकः ववयोरैक्यान् कबरीकेशविन्या
सः ज्ञानपदेतिङ्कीपू अन्यत्रकबागिरगृहीतिगरणे केचित्सूत्रमिदपरिस्पन्ज्ञाकलेउमय
नइतिचिरटहृचडीडीइप्रत्यये पृषोदरादित्वागकनलकारस्योपगकडशाहे लेशेनविन्यादंय
तिइदं इतिपरमेश्वर्ये उज्वलदनलकमित्तितितिनेपचाटनचिंत्यंरदंमपात्रमिदपाने
इदंनेसोम्यमधुइत्यादौतिन्तराभावात् दघापायोन्तश्रणीदमगिति सूत्रिते इदमितिसर्व
नामशाहायंमतिहि नपरामर्षी कायते: कैगैः शाहे प्रयोजनाभावादेवमकारस्येन्संज्ञा
विरहे सिद्दे डिमेत्यकारउच्चारणार्थः उकारस्त्वहिलोपार्थः दघापायोन्तमानमेवडिमि
तिसूत्रितं तत्किमितिसर्वनामसर्वधातम्पः दघापायोन्तअर्थान्सर्वधातभ्योभविष्यती
त्याशयेन ध्रुतिमिन्येवसूत्रितं अनपवार्यकंप्रतिसमसित्याहः वसतिवासेयस्तेपणोशा
त्वहिंसायां बृहदपवारणोपनः आसंबसहवणोचापेकरवालेनत्प्रमकमितिमेदिनी प

त्लगतौ पत्रं न वाहने पर्णे स्यात्पवे धारयतीति निमेदिनी पापाने पात्रे षित्वान् ङीषयात्र मते
त्रिषु क्लीब स्रुवादौ राजसे वित्तिनी रहपार्न वेयाले इति मेदिनी देशादपाते ब्रह्मादिनाव
नेषु त्वेषु ना स्त्री धावत्रित्यमेदाप्रदेष्टा अभिश्रवपाके गत्यलसागोनमपहूवेशाहेव हता-
हिंसागत्योः विशामवेपाने ष्र-- व्यापीपमः स्तुत्स्यान् प्रदादेशः हूतिष्ठियानोः उ
षि उवदाने एवमुत्सवदावरो स्त्राभ्यां इत्येत किल्यान् उधुः कमेलकमयपमहांगाइत्यमरः
स्त्रिविषिबुं न न संतानेमल्लमोत्तमामाभ्यां इत्येत किल्यानेटकादेश स्त्रविमूत्रिभ्यां तुरा
दिलायताभ्यां परवाल्पमिद्ध रायुदाता यमिदं सूत्रं न वचनात्तन्निवृद्धिः पतजिन्ययच
नोवायवकवान सूत्रं न च नाग्रेष्य सूत्रं नव्यवस्थयोरिति विश्वः श्रमिश्रमगागतिशाहृत
भक्तिषु विजवपतेन त्रिमिदा स्वेदने पास्वहिंसायां श्रोत्रमिति प्रनुनासिकस्यतिदीर्घः
श्रोणिलं विश्रुतपात्रमातलामिति कालिदासः ग्रालेखास्वपर्यायाश्चित्रमित्यमरः मित्रे
सुहृदि न द्वयोः सूर्ये पुंसीति मेदिनी शास्त्रे लोहास्त्रियां क्लीबे बहुविकार्यां न याघिती
ति प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्ताः छत्र गोत्राणि येच चित्रे देवानामित्रं नपशास्त्रस्य शास्त्रम

१६ न॰ वा॰ क॰ १०५

सीमन्यादि पुत्रः पूञ् पवने अस्मान्क्तः स्यात्तानौक्तस्त्वन्तंच पुनातिस्व पातीतिपुत्रः पुनन
रकस्तस्मात्त्रायते इत्यर्थे अतोनुपसर्गे कः इति कप्रत्यये पुत्र इति कुल्पन्तं नरे तपायने सप्
ष्टे पाहृम स्मयानयोः स्त्रीति डित्वाद्हिलोपः लोपोव्यार्विलि पत्लापः टित्वान्ङीप् स्त्री पाथि
दवलोपोषानासीसिमन्तिनी वधूरित्यमरः गृ वृजाङ् प्रव्यक्तेशपाहृष्टेन पारणोवीगति
प्रजनादौ डुपचष् पाके वच परिभाषणे यमउपरमे षद्लृ विशरणगत्यादौ सद इति सोत्रः
गोत्रा भूगव्ययो गोत्रिः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः संभावनीयबोधे च कानने क्षेत्रवर्त्म
क्ष्वितिमेदिनी सत्रमाच्छादने यज्ञे सदादाने वने पि चेत्यमरः सत्रेयज्ञे सदादानाच्छादनार
ण्यकैतवेष्विति मेदिनी तत्र ब्राह्मणेन नरजातिः कुपामाङ्कदानादनयोः पाप्रापणो मामा
ने श्रुश्रवणे भसभर्त्सनदीप्त्योः होत्रमाहुतिः होत्रापाहुः अत्विनेपिस्त्रीलिंगइतिहोत्रा
भ्यब्र इति स्त्रैत्रेहृ रदनादयः पात्रान्नपानेनेपि स्यात्तरामनोन्नवयोः स्त्रियामितिमेदिनी
मात्राकर्णविभूषायां वित्तेमाने परिच्छदे अत्तराव पर्वे स्वल्पे जातौ वंकारिस्व धारणे इति च
कर्णपाहृपउसो श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रव इत्यमरः भस्त्रा चर्मप्रसेविका इत्यमरः

गम्लृगतावित्यस्मात् चन्नस्यामिङ्गानो गकारोन्तादेशश्चागागच्च मंगेलेवचोन्तादेशश्चागागच्चमे
शकलेवचोस्लं वेरमाग्रेजेजेचादिविभाग्रोपिसम्यीतिनमितिविग्रहः दादिभ्यः दाप्लवनेपवमा
दिभ्यस्तन् धात्रेयान्यादिच्छेदनमापने पायातियामयभाजनयोः पात्रमित्यमरः हत्तिवास
गत्योः हेत्रमित्यादियोऽज्यभृवादिभ्यस्तनामाभावित्रेत्रेलोकांचदद्यास्कामांवाग्विशपन वादि
त्रेत्रयौदिष्टनिगरणे च्चेरः चरगतौ अस्मानित्रन्नस्याहूनेवा चेहूतं यवेच चवित्रेचेत्यमरः ननु
पत्रप्रत्यये चरित्रमित्युक्ते नतस्यप्रसाधणिचास्विमितिसिद्धो किमनेनेतिचेन्नैवं स्वरे
विशेषात् आशिषस्यूव्याम्रोपवमादिभ्य उत्र ऋस्मात् वह्नित्रमितिवहप्रापणेयस्त्रीति
ष्टन् धारणेगौरादित्वान्ङीष् अमेसमगतौ अस्मादित्यत्रसवचित् उत्रस्तनानुवर्तते अस्व
वितत्वात् मित्रेमेति विग्रहेत्वमित्रमितिनपुंसके आशृणुगतावित्यस्मादाप्रत्ययेगुणे
सत्यादेशः कषेरिति कषवषेगत्ति दंडकः समयानिकषाशाहोसमीपवाचकौ बाहुल
कात्हुषः दोषादिवेरप्रत्यये बाहुलदेवगुणाभावेदिवस्वदेशप्रत्ययः बाहुलकादेवया
तोः यौतादेशाश्चस्वयेत्यादिचिनेः चितीसंज्ञाने अस्मानकनप्रत्ययः स्यान्कश्चोना

१२ न॰ बो॰ टी॰ ११ 110

देशः अमरोक्तमाह विकरणामितिसूत्रे सूत्रपेष्ठन्यपुरादिः अस्मान्नस्मन्नत् लिलोपः ऊनत्व
षत्वेस्तृत्वंस्यात् कंटके उपान्त्ये पुंस्यणो त्रिषु चाल्पकीत्यिमेदिनी यानेः पारवणो अस्मात्
डुम्नन्स्यात् द्वित्वादिलोपः उकारश्चारणार्थः इत्युज्वलदत्तः वस्तनस्तउणिक्कार्यार्थः
सपुंसीति उणिनश्चेति ङीप् नकारः स्वरार्थः पुंसोसुङिति सूत्रेन्यासरक्षितनाभ्यां पुनाते
मेंकत्वन्‌ ह्रस्वश्चेति पठितं पुंसोऽसुङ् सानिन्यासेभाष्येन सूत्रेः सप्ताप्यपेचपुमानितिप्तुकं
उपपसप्तत्पपत्नयोः उभयापाम्नव्यवस्थिताः इति स्कानि इति तमेव ह विरुचदीप्ता वभिप्रीतो
व भजपालनादो भजिष्यत्तस्वने रेचक्तत्तस्त्रकदाम योः स्त्रियांदासीगणिकयोरि
तितिमेदिनी वसेर्वसनिवासे वसआच्छादने वासिर्दयोर्निहृदिनास्पथोभूमिदपाद
वेतिमेदिनी पाणसइतिपाश्च अकुशिष्टोऽपपनीति अस्तेहापणोः अगास्तिः ऊंभयोः
नौच वंगसेननरोपुमानिति मेदिनी मावसेः अस्मभविभवि अस्मान्नाउपपदेतिः
स्यात् बहुलवचनात्न भूभावः वोनस्तउपपदेप अस्माद्विश्वेति स्यात् अंगुष्ठस्यात्
वितस्तिर्द्वादशांगुले सौपुंसयोः वितस्तिः स्याद्विपमरमाला पदिपदगतोप्रपमप्रख्या

ने अभ्यांतिः स्यान्सचतिन् पतितिति पदातिपाथिविति विप्रख्यातिः तिन अघिति अहादि
वादिडागमतिषेधोनेति भावः हृणातेः हृविदारणे अस्मातिः स्यान् यातो द्रुत्वंच दतिः
वमिपुटेमन्स्येनाइतिमेदिनी हूलहू विदेपेन्त्सवनन्तरणयोः हृष्टासामर्थ्योःकिरीटे
मजटेनस्त्रीति वंद्गोमी हृषीटमदरेनीरे इति विश्वः दशमाध्यान्त हृस्य हृपिकइति
पठित्वा केपीटइतिपठित्वाकेपीठइति चनधेमदाद्यमेहविच विरुदीमवभिषीनोच
ववपतिभाषणेऊचशद्वेनारे अथवाऊचकौटिल्यात्यीभावयोः लिकः किनात्सूत्रे
नलोपःनतिर्हिषाः ऊटकाटिल्य अचितमिति वचिस्वपीत्यादिना संप्रसारणेऊटि
ऊषि ऊटिलोमकिलेकुंभिनद्वयोर्मरकोनरइतिमेदिनी ऊषानिष्कर्षे ऊषमलब्धा
दतेविकसितमित्यन्ये सर्वधातुभ्यः इन् दशमाध्यान स्वस्तित्येवसूत्रे चिनीहि
तानेविनसंचेमने चुरादिः हगनो गोरादित्वान्ङीप् सरसीत्न सहासरइति शाह्व
लीवः महांतिसरांसि सरसमइतिभाष्य पपगतो पीऊपाने पयस्यात् हीरनीरयोरि
तिमेदिनी ष ह्रविपारणादो सदःसभावर्चदीसो वचनमूसके द्रूपे विष्टायाम

१८ न॰बो॰ क्षे॰ ।।। ।।।

पिनेजसि पुंसि चेंद्रस्यननये इति मेदिनी हृदिरग्रम्भुविमोचने रोदस्योपसीचापि दिवि
भूमौ रुष्यकसमह प्रयोगेष्वनयोःरोदस्यावपि रोदसीइतिविश्वः वीगन्वादिषुवपः पनि
णिवाल्पादौयौवनौचनपुंसकमितिमेदिनी ग्रनमाणाने ग्रनोमकं ग्रनेषणायः मारस
नातिघेत्तयोरिनिटचिन ग्रदेनापाकस्यानेमहानसमित्यमरः नमस्तैनो नमः क्लीवंतु
णेषाकामैंहिकेयापकारयोरितिरभसः नमोधानेतुणेषाके क्लीवंचानाविधुनदे
इतिमेदिनी महमधिणे महावलेज्योतिषि चपुंसिहेनेमार्गयोरितिमेदिनी नपसे
नापनयोलोकोनेरपिच वेदायणादौधर्मेच पुमानपिशिरमार्धेयोरितिच महउमव
नेनमेप्रितिचमेदिनी णभहिंसायां भोवादिकःकैयादिकश्चतमोमरिवेगागनमित्य
मरः नमेननमेननमसार्धंनपंननपसामह महवमहमासाईमहंवमहमासमह
नपंननपसाह महवमहमामाईमहंवमहमासमह नमेनवनमः प्रांकेवजेनापिरजः
समनमितिद्विरूपकेषाः नवसनमन्ययेनभसमह लमरुत्यादि मानमाह्लासिग्धेतिपवा
यविननमेसहेनमसित्यायजेनाग्रपिसिध्येति पेनरनःइति ग्रकारेनमकारौनैनलो

पवर्द्धे नस्त्रियामिति रत्नमालायाँ रजः समासमिति कोशाच्छिन्नत्पयवेतिवेदव्यासः रेणरागेइत्य
स्मादसन्निमंजति भंगोकिदिति चवस्यमाणेनअसन्नः किवात्रसोपरजाइतिस्त्रियामिति चनर्थे
कविधाननिति कमव्ययेन रजइत्यदंतोपि स्त्रियामिति रोधः रपवज्ञावाचि अस्मादसन्नन्या
न् अनयकारस्यैरेषोऽवयमिति अवयमानतेति मंत्रेनि रवयपेपिभाष्ये उक्तं नन्न् पूकरे
मघा पाहूस्यानवयवाचकत्वात् अघोः अस्मृत्यामोसंत्यानेच अस्मादसन्नस्यात् हानोर्हुज्ञा
गमस्य यथाः कीर्तिः ३ त्रे ः ३ हृस्वार्गत्वेअस्मादसन्नस्याद्वलेवाच्येवकारस्य लोपस्य श्रोनोदी
भावव्वहूत्भेमकाशावलयोरयीतिमेदिनी मेः हुश्राधिरमातिहृदोः अस्मादसन्नस्यामेय
मारणेवअयनेः स्मिन्नेवायाअस्मान्वागोवा चे अस्मन्नस्यासव किन् याता: शिवादेस्य उन
मां गंशिरः शीर्षमित्यमरः चनर्थकमव्ययेन शिरइत्यदंतोपि शिरो वाची शिरोदंतो राजी
वाचीरजस्तथा इतिकोशान्तरे पिंडदयात् गयाशिरे इतिवाभुवाले ऊडलोहुष्ट्रगंडातो
कुमाराणांनरवाहिनो निवकर्त्ने शिरान्नेद्रोणानालेभ्यश्चवपंकजानितिमहाभारते अत्रैः अ
गतेनाअस्मादसन्न् किन्स्यात याता नकंवचरयतनं वरावत्सः वत्सस्थित्यमरः व्यायोश्मेरेवव्या

॥१५ न·बो· क्ष ११२ 112

योवाच्यअस्तुनस्यगुडागामप्रस्यान्अणोऽइति पाणीयमित्यर्थः इणः इणागतो अस्मात्
यपिवाच्योऽस्त्वस्मात् नस्यगुडागामप्रपनः पार्यरिचेः रिचिरेचने रिचविपोजनसंपर्चन
योरित्यस्माड्डाने वाचेअस्तु रेकपइतिवर्जोरिति ऊवेअहृस्माड्डितिणत्वेइहदशपादीऽ
वृत्तौ तुडेनानुवर्त्यरेकः सीन्दुदास्येनेनम ऊनरस्तत्रे तुडुनुहृनेर्निविवादात् मेडकस्मा
तौ मानाभावाल्लक्ष्यविशंवादाच्च ऊरलदंतेनतरिवेर्यनेचिकिचेतितिपठित्वानुवृत्ते
किंत्वात् गुणाभावेतुटप्युत्वेनजकारेअइति साधितेन लोक वेदयोरप्रसिद्धत्वात् उपेदय
तिन्येरेकाणोअमहणी परिषद्यरयरणास्परेकारइत्यादि मंत्रेषु रेकाइति पाहृस्य प्रसिद्धत्वा
न् स्ववर्णमर्यायेषु नव्यापादान् वेदभाष्ये तत्रप्रहृतनस्तत्रेणोवतस्य साधितत्वात् रेकाइति
प्रयोगइति साधीयानितिदिकक् वाष्ट्रजाति शामनयोः अस्मादेवेवाच्यो अस्तन्या
नस्यतुडयानोह्रस्वत्वंच यलोपः चनोदयिघ्यपचनास्तेनेदयिष्यतस्थइत्यादिमंत्रेषुप्रसि
ड्डोये चनशाहः पनेनचणोनमिन्दुदास्येनावाइलकास्मत्वे सितिवदेनोदशपादीवृत्ति
कारास्तदनुसारिणः प्रस्मादकारादयश्चपरास्ताः वृडेस्तभकौ शीङ्स्वभेक्ष्राभ्यांयथा

क्रमेत्रूपे संयोगे वचाच्ये अस्तन्त्यान् न स्यपदागमस्य वर्षीत्वपमितित्युत् क्लिश देवी अभि
वः यस्याभूदित्यादिमेधुप्रसिद्धमिदं षोपः स्यात् वृषणोपेलमिति सभूतिं वृद्धः अका
रान्तो प्य पयेषपयुक्तलांगलेधुत्पनरुति वार्तिके षोप इति निर्देशात् यस्य मघोनः अन्दा
मषोपमिति वैदिकप्रयोगात् वस्त्रीभ्यां स्वगमेरीड अवर्णे आभ्यांसस्यन् नस्यतद्
स्यात् स्रोतोधुपैंद्रियषोविनिविस्त्र: रतः स्त्रुके पारदेवेति मेदिती पाते: पोरहणे अ
स्याहलेवाच्ये अस्तन्तडागमस्य स्त्रुहेन्पेन स्यादियाट स्तन्वलदेन स्यग्रामादिकः
पृस्रुपाजाअमन्येऽस्यादिमेवनज्ञाप्यविरोधात् उदकेपाने हदकेवाच्ये अस्तन्त्यान्
न स्यपुडागमस्य कवेयमदकेपाय इत्यमरः आदेः अदभ्रहाले भिस्याह्रीभक्कंमेन
नज्ञाप्यविरोधात् भिस्याह्रीभक्क मेननज्ञाप्यविंधान्नीरोः भिस्याह्रीभक्कंमेयोन्नमि
त्यमरः ह्रिजातिविशेषेण पदेनदंय स्याइतिरविः स्कंधे-स्क दिरगतिशेषणाषोः
अस्मात्ल्यागेवा अस्तनयः स्वांतादेषाः आपः आह्लवाप्नो अस्मात्कर्मण्याख्यायामस्त
नह्रस्वस्य धानोअन्त्यपस्यतुडागमोस्तवास्यात् अमस्वनीमण्डिनायथाणिपालित

२.

न.वो.
कृ.
११३
113

धिसंदधुः वाङ्गलकादिनुपलक्षणं हृस्वगुरौवास्त इति व्याख्यानस्यापि संभवात् न
प्याचक्षुवते कनमेपिनवुंसकमायइतिकोशास्तदाल्प सर्वमायोमयेनमादितिप्र
योगोऽद्वर्वेट्हलोसर्वार्थिनः नृपेपवाच्चे आमिनेरसतन् हृस्वत्वेनुमागमोभस्थानादेशः
नेङ्हः तद्धवंयते असमानगमनेपसमानग्मते हृच्छ असतनभस्थानादेशः स्यात् न
मोमेवेआवणेचपनहुहेग्राणोमणोलसत्वेचवर्णासबनमः स्मतइतिविग्रहः नमः
त्वेआवणोनभाइत्यमरः नभेञ्जनभसाणहैमिति नृपकोशाद्काशंतोपि इणः इति
तन्स्मादपरापेवाच्येपानोरागादेशास्य विस्पोक्किमाह आगम इति अमेः अमगान्या
दौ असमादसन् डुगागमस्थपानोस्यात् अमतिगच्छत्यनेन अपस्लादित्येहः डुरिति
रमेस्य रमेरसन्स्मात डुगागमस्थपानोः रहीवेगः गृहिरहिभ्यामसन्नाम्भिन्तेगृहि
रंहिभ्यामसन्निति अंहोरंग इति मामृदिति सूत्रद्वयमिति गोवर्द्धनः नद्याबस्यान्सयो
ध्यावनधूनसंभसोरभसस्तथेति द्विनृपकोषः पर्वदन्तौवीमिहुसंवेचविंदयन्त्वण
यः पीठ्रमेचाविचानमिति रवः सेवः सरणंजनगडपकृन्तेयतिन्यमुक्रसस्यपस्पासोति

प्रीतिः प्रसन्नोषहमन्हिकः इतिवदंति देशो देशोवाच्येमेरसम् हकारश्चनादेशस्यात्
रहस्नेवरनेगुह्यइतिमेदिनी अंचि अंचि अंचुगतिपूजनयोः अंचत्याक्रिअस्तांकोति
गलिष्वुजिरयोगेभुजसमायोहुनीभर्जनेअंकः अंकोस्ति अंगः अंगमीअंगास्तियोगः
अंगमीयोगास्ति भगास्तेजइति हस्मरसोभगाइत्यत्रनभगोयाह्नो वजेनः पुलिंगइति
वोध्यः उचसमवाये अस्मादसतिवाङ्कलिकात् कुर्वत्यक्वादिवाह्ना प्राकश्चाप्रयमत्र
पिंमेदिवेयित्रुभमकमितिमेदिनी भूरंसि भूमतायो रंजरागे आभ्यामसन्किस्यात्
भवः अंतविहे मध्यंतप्रतिरूपकमव्ययमिदं रंजोरजः रजः स्त्रीविगुणांतरे आर्जवेच
परागेचरेणमात्रेपितुष्पत्नइतिमेदिनी यजर्थेकप्रत्ययेनअकारांतोप्ययंरंजोपरजः
मामाहं स्त्रीपुष्पगुणश्चलिष्विप्यजयकोपः वमेः वसतिवामेअस्मादसन्स्यान्नवणीनां
णीत्वात् वृहिः वेदेः आदिश्रा ह्लादे अस्मादसन् आदेः छकारस्यबेदः यपमभेदेपि
वेगकाराभिलाषियोरितिमेदिनी अकारांतोप्ययंवादावभिप्रायवपाइत्यसराद्धि
रूपकोषी यविदुपवषूपाकेवचपरिभाषतो आभ्यामसन्स्यात् नसमसउगगमश्चवस

ऊर्वे मस्य षत्ते पत्तः पत्तसी पत्तोसि यथा शालायैपत्तसीः इति एकतिः पूर्वो मध्यैपत्तसीः इति
न॰बो॰ ज्ञानीकादिकारणे शाकरभाष्ये मायस्य पत्तपरिग्रहः इत्यस्मादस्तीत्याह वह्निवस्तप्राये
कृ॰ श्रोहाकल्यागेदुपात् पारणादौ यश्मोः सन्स्यात् अत्र पूर्ववत्त्वात्तद मनुवर्तयतो उज्वल
११५ दत्तादीनां गतेनोदाहरणमाह वत्ताः हांसाः पासाः इति प्रावांः इति सकलहतिकृतः प्रमाय
115 कारादयश्चेत्यर्थः पतत्वाशुर्कऽत्रोदाहरणानि हि लोकेन तु दृश्यन्ते न वा संभवंति सूत्रे
स्मिन् छंदसीत्युक्तत्वात् वेदेन विपरीतान्यवोपाहरणानि दूषणानि इत्याह वस्तुतः न स्थिति
वेदभाष्यकारा श्चैहा तु कूलाइत्यवयेयं इणः इणगतौ अस्मादासिः स्यात् मिथुने पुप्रशा
इति अपोर्देवतेपुइ चेत्यादि पूर्ववत् सुपथाः सखेनाइत्याधुदाहार्यम् नजिहेनेनेश्रुप
पदेश्रसिः स्यात् यातो रेहादेशश्चत्वटं इ शानस्य कृदंसेत्यादिनाः सावनदुः विपानः दुपात्
पावणादौ विपूर्वादसिः स्या हृयादेशश्चोपसर्गपातोः वेपाः पुमिस्यवीकेशोदुपेवप
रमेष्टिनी तिमदिती नुवः नुस्तनो अस्मादसिः स्यात् न स्यात्तस्य पुडागमश्चनो यात् इतिम
घोमवद्वीर्याय तो दा इति मंत्रेनो याः स्रषिभवती तिति तृक्रमः नवदयानीगिन्वनेत्कं श्रु

त्यनेनतदेवोक्तं गतिगतौकारकेचोपपदस्यासिन्स्यात नपसंनापविदस्ताने विद्धलाभे
वेद्देवेद्देरजनमस्मने वनदिवमीयते अस्मैवेदमाइतिहरदनः सचडिदिति डित्वाट्टिलोप
वन्द्रमसस्त्यादिसिध्यति वयसिश्चधाज् अस्माद्वयवस्युपपदे असिःस्यात्सचडित् वयो
धाइतिपयः पाह्रेउपपदे तुधाजः पूर्ववत् पुरसिपुरःधाप्यतिवत् पुरोधास्तपुरोहित
इत्यमरः रोमेविति कषाद्वेपुरूरवाउपसतोराजविष्णुपुरूरवाः इत्यमरः चरतेः चादिडः
व्यक्तापोवाचि अस्मादसिस्यात्सचवडूले षित्षित्वान्डार्वधान्कसंज्ञायांख्यानतत्ल
ताः रावसः शिवाभावपदेन ख्याक्षादेशेः प्रेताः सजापतिः उषः उषधाहे अस्मादसि
स्यात्सचकित् उषःप्रभाते दशापायांत्स्वस्मः किदिति पाठः वसतिस्यैर्यणसहेतिउषः
देवताविशेषः अर्पोभीतिसूत्रेउषसमभ्याश्चाने इतिवार्त्तिकस्यसमसाहित्त्विरस्मुदाहरणविहू
एवद्विहरदनादिभिरयंपाठः पुरस्कृतः दमेः दमउपशमे समार्थिदमताः भृक्रइत्यमरः
पदेसअन्येषामपिदृश्यतइतिदीर्घः नष्टोदस्तनाः दस्तनस्तेग्रहपतिवरेण्यादशापायांत्सदमे
ननिसितिसूत्रपवदीर्घःपाठ्यते नन्ननेबाहुकाउक्षोबोध्यः अङ्गिरः अङ्गिगत्यर्थः

श्रेणिताक्षरभिभेदः समैनिति स्वर्गाम्नोप्राप्येणेति त्रिविधो वज्रस्यपर्यसइत्यमरः त्रिविधो वज्रस्य पर्यायः
न॰वो स्यादेकस्वैःस्वराश्ति ग्राहाणिवः श्रप्सरः श्रप्सरः प्रोक्ताःसुमनाः सुमनस्त्वेति द्विरूपकोषः
कु॰ पक्षाप्सरः प्राधिनयो विवादइतिरघुः विदिविज्ञाते भजपालनाव्यवहारयोः श्रामंविश्व
२२ ११४ प्रादृउपपदे श्रसिःस्यान् प्राहस्वरूपपरस्मात् द्विषोऽन्यत्रास्मिन्नादेशोनकृतः उदाहरणेविश्वे
115 तिभुजःइतिविग्रहे यजतनस्तुकेषुकृतीति समस्याश्रलुक विश्ववेदाः श्रग्निः विश्वभोजाः
इन्द्रः इन्द्रब्रलदतेनोक्तेतत्र नच्यासतिस्मिन्नादेशस्यदुर्वारत्वापत्तेः स्वत्पलोकोभवन्तुविश्व
भेदाः पूषाभागः प्रभेदेथविश्वभोजा इत्यादिमंत्रेषुस्वपोलुक पवदर्शनात् हेत्वन्तरेनये
वोदाहरणाश्च वर्षेःवर्षाकोनौ उपनः भार्गवःकविरित्यमरः इन्द्रणादिषुवेत्यंः पा
दःमत्रादिभवोत्रन इत्ययं प्राकास्मिकार्थेनास्मिन्नुपपदे भृथाता कुतदुस्माद्विमाहि
लोपःसकृन्नमान्नुयेगुपेः गुपपरिवेष्टने गुप्यनेपरिवेष्ट्यते प्राणाभिरितिगायूमानाग
रेगोस्यादेधयविहृहि भेदयोरितिमेदिनी ममेःमसीपरिणामेस्यः छागतितिहृतावस्मा
हनक्विन्वादालोपः स्त्रूरोमनुष्यइति स्यूरस्परायोवृहनोपर्शशइतिमंत्रेतत्योगपुरस्ता

नास्थिरस्येत्यर्थः इति व्याख्याने पात्रः पारतल्पोणवाने: वागातिगंधनयो: रभसः कोपास्यमाह वा
तिविति अर्तेः ऋणतो अस्मादिति: स्यास्मचलति न्यहे: न्यह हिंसायां क्रमस्य किल्बाकुणा:
भावः कृत्तवरणे लटविलोडने ननु विस्रावेत्तद्र अप्रसाने भुवादिः पर्यस्थल वस्मात् नडादेश
यातो मयापि माण्यस्मि यस्मीति सूत्रेणैते तुलधातोः नियातित सद्र प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः
सः अयमेन विवरेणणेनोदात्त इति विवेकः देमे दक्षिणदेयानदर्शनयोः अस्मात् हनो स्यातोन
कारस्याकारास्य हनोनकारस्यायुदात्तार्थः दासः स्फूर्त्ते दानपात्रे सत्यपीवदयोरपीति वि
स्वः दैशोङ्गुपादाने अस्मादपिटनो ह्नीनकारचव्रान्तस्मात् कैवर्तेदासमपीवतविन्यस
रः उदिचित् चयने इसो डित्वाद्दिलोपः सोरसः क्रीडायां कृजः कृजपवने सतोगे अभिह
तेन यास्त सूत्रेन यमेयादिति विस्पः इमेत्रस्यप्रयः पतनेकिंतेगुणाभावार्थम् अर्तेःऋ
गतावस्मात् अप्रत्ययः स्यातो नो कहंवचरंवणुवीवनाकौ मद्दार श्रीवरोणोणभुमेषहलमप
पडकेत्यमरः हिंसः हिंसि हिंसायां उदिदुविदारणे डिन्माते खत्र अवदारणेअस्मालो
दजस्तः सर्वे निःसरणेवङ्के प्रारंभोपायमयोरपि मच्मनेरनाटकादेः पाहूपिवनपुंसकमि

तिमेदिनी ॥ अंसः अंसनानोस्कंधो भुजशिरोंसोस्त्री इत्यमरः ॥ अंसः स्कंधे विभागे चेति हंसोने विश्वः
न·बो· मुहुः मुहुर्वै चित्यं अस्मान्नवमन्ययोयानो मुराद्देशाम्मुहुर्नीति मूर्धः ॥ अतेमुहुर्यथायातम्
२३ कु· र्विवेधेयवालिशा इत्यमरः ॥ नहे: णाहवंधने अस्मान्नवः स्यात् नवः करकहेशेहेगंपदव्यो
११९ नवेनावी इति विश्वः ॥ नवो स्त्री क्लीवयोः भुक्तोनवेरपुंनपुंसक मेदिनी शीङ्शीङ्स्वप्ने
110 अस्मान्नवः स्याज्ञानो ह्रस्वश्च ह्रस्वविधानसामर्थ्यात् गुणाभावः शिखाशावर्हिचूडालोमालि
कायमात्रके चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायामप्यदेपि चेति मेदिनी मा·ङः माङमाने मपूर्वः
स्तिटकरत्वा लाखिन्यमरः ॥ कले कलशाहृसंख्यानयोः गल अदने अाभ्यां फक स्यात् याने
रकारस्यान्वय गुल्फ इति नज्ञियिचुटिके गुल्फाविन्यमरः ॥ नपोः पदयोः ग्रंथीन्यर्थः स्पृशः
स्पृशासे स्पर्शीपार्ष्णिकत्तायरे चक्रोपानेपर्ष्णिगणोपिचेति विश्वमेदिन्योः शमतिश्रिमसेवाया
मस्मात् शमन्मुपपदे डुन्स्यात् डित्वाट्टिलोपः ॥ नहूडो शमस्मृपुंमाव्यिरन्यमरः ॥ पुरुषमुखेने
घो रोमंणाहूडो शम स्पृशाह्नोवनेन इत्यर्थः ॥ अस्मादयः अस्मृव्याभावस्मान् कनुअन्यथानज
पूर्वात्क्रुअयनेडेन वापन्हृन लदेनेनोके अशोनेडुनकदे चेति नदमुक्तम डित्वाट्टिलोप

सतियानोरश्रवणप्रसंगात् न चहिलोपाभावे नियात्यनइतिवाच्यं नष्टामतिडितोत्सेत्वण
स्यानिष्फलमापत्तिरितिदिक् जनेः जनेप्रादुर्भावे अस्मादन् प्रत्ययः स्याज्जानोरन्यलोपश्चजन
लाभकश्चम्ले मास्यात्कालपुर्नदीरिति मेदिनी जेचेति जनेरवुप्रत्यये सति अजायत इति टाप्
हंतेर्देहावयवे वाच्ये हंतेरचुप्रत्यन्त्यः स्याद्विन्वयानोः अभ्यामकार्थ्य अभ्यासाच्चेति
कुत्वे अमरोक्तिमाह पश्चान्नितंबइतिजघने च स्त्रियाः श्रोणि पुरोभागे कटावपीति मेदिनी
क्लिशेः क्लिश विबाधने अस्मादनस्यात् कशेः स्यान्तुसिवकणो ह्रीचेरकुंडलेष्विचेति मे
दिनी फलेः फलनिष्पत्तौ फलिनेरजसाषोक्ताम् इत्यमरः पलिते पोलरेत्तापकेषा
पाकेचकर्दमे इति मेदिनी कृजादिभ्यः कृत्कज करकः कमंडलुः करकाच्छिद्रपाषाणः
कटेवर्षावरणयोः कटकोवलये सानौ कनत्शिल्पिसंतयोरिति कनाध्वसंपिडलयाच
गणभाजरहेववुति उदाहार्याः गुणानिषेधभाजस्य कृतिउदासीनास्तु यत्रकुत्रचिदिति
भावः स्तनयोः स्यान्नारकस्तनरकास्तनयोर्ङ्गरिति स्त्रीयामित्यमरः नरकः शुसिनिरये
देवारातिप्रभेदयोरिति मेदिनी उदयनाचार्यास्तु मचनरकोपवर्मनीति क्लीवं प्रयुंनर

तेनतन्निर्मूलमित्याहुः स्यमानोमरकोमत्ती सिंधुपात्रेशोपुपानेत्तथापुनीतिविनिमेदिनी ऊषाहेको
न·बो· घोषस्त्रीक उपलेस्यात्कक्कोलकस्सणालयोरितिमेदिनी विचकारकोरकानीतिमाघः कोरकः
२५ हृं पुमानित्यमरोक्तिस्तनाद्दुर्नेत्यन्याहुः अपवरविपर्ययः विपविश्वाविस्वानुपदे वक्ष्यमाण
११० बाहुल लभ्यंबा ध्यकेचकोदेत्यभिधानाहनवस स्तनवेपपयोरिमेदिनी उपचषपाके उल्लू
117 केविलः पुच्छमूलोपांते चपेचकेत्यमरः पचकोगजलांगूलमूलोपांतकोशिके इतिमेदि
नी मचकस्तमपूरस्य चेद्रकेपपामलेपुमान् नपुंके वाच्यवल्लीवे स्तोतोजनांयकारयो
रितिमेदिनी वचिवचपरिभाषणे मनतानेत्राभ्यामरप्रत्ययः स्यात्सचवित् ठस्थानादेशः
वटटकञ्जटेवेटेशटेचेतिमेदिनी कृञ्जिहविदारणे अस्माहृत्पपदे अलटप्रत्ययोत्तः हृ
दयादयश्च हृस्लस्य राजदत्यपूर्वकहृणानि प्रकृतिकालं जनातिमान्येते हतेकृत हिं
सागत्योः क्रिमिक्रमपादविक्षेपे गम्लृगतो तस्मृषमसहने पम्पः स्तन स्यादेशा हडिषहये
गतिकोत्योः हिवल्पेरमसिद्धयेपात्रक्रमवाराटयोः अलयमानमेदस्यादकृष्यचनपुंसक
इतिमेदिनी कृञ्जः उकृञ्ज जनेतनस्य विभक्तिकंजनेत्त प्रत्यययोरेकस्थानादेशः स्यात् कृ

एणीनेऽण्णीन स्माच्छदनेऽस्मात् कुः स्यादित्वाद्धिलोपः टापृक्तणमिषादिलोऽस्मिन् स्मादावर्णे चा
नत्वाभवाविन्यमरः भवो मेयेयः अवर्णस्तत्रेन्यर्थः अंजनात्ग्रेनरोणौतिद्धिनीयादयाने: डु
पाजू पावणादौऽस्मायत् प्रत्ययः स्यात् डागमस्त्र यान्तं ब्रीहिषु पाम्पाकेऽस्मिन् मादिनी जी
मेनेः न्हवयोहानावस्यान् किन्स्मात् क्वत इडानोः रपरत्वे रेफस्य चकारादेशः मव्याने:
मव्यं वंयनेऽस्मिन्य स्येति वकारस्यात्मर्थः ऋजगतौ नत्वोने: ननु विक्लोवेऽस्मात् डप्रत्ययस्ल
स्य सन्वत्साहितम भ्यासस्येत्वं च डित्वाद्धिलोपः पृथुः गुड्डारणसामर्थ्याद्गुणो न भवति नड चा
लनौ सक्र मिव ति नडनाष्टनेनो पत्रयी रामनत्सावाचमक्रनातिनडः पस्य पने भवतीति
पस्य शायामा भाष्यं चालिनी तिनडः पृथाविन्यमरः चालनेति नकोशो जरेस्याद्दान्ताहि उ
तिनड इति पुत्रत्वं सकवर्गो त्रिकाण्डशेषः अर्भकपनेति पान्पोतेति पातप्रकारमेषाद्दू स्पृ
हृद्धा विन्यादिपृथ्वि विति प्रथप्रत्यानेपिदिकमिति पाकः पोतः पाको अर्भकोऽर्भकेडि
भः पृथुः कः पावकः शिशुरित्यमरः अर्भकः कथ्यिनो वालेम्हांविपिवक्तशोपिव पृथुकः
पुंस्त्रिचिपिटोऽशिशौ पोऽस्मादभिधेयव्यक्त पाकः पविणानो शिशोकेपास्य जरसामौ लोके स्याल्या

२५

न॰ वो॰
हृ॰
११८
118

दीपवनेपि वः इति मेदिनी अवचापने ऽस्मिन्नेनिपान्यंनेवद व्यक्तकायो अवरत्तणादौ अगतौ
अभकम्पन युद्धनिंदाहिंसादानेषु निष्कृष्टावारेफ वा प्यावसायमा इत्यमरः कृशूपऽस्मि
नावय स्विटगर्हाधानकाः समाः इति च अथमः स्याद्भुक्तऽते पीति मेदिनी अर्वान्तरंगमेषु
स्मिऽस्मिन्नेवा चित्रिलिंगकः रेफोरवर्णो पुंसिस्यात्कुऽस्मिन्नेषु नरेन्यवदिति च मेदिनी लीङ्
रीडी लिङ् श्लेषणे रीङ् श्रवणे वमादिति श्लेषणे वाच्येन प्रत्ययः ऊत्मनेवाच्ये प्रत्ययः इ
त्यर्थे लिप्स विषाक्तेच वाच्यवत्स्यात् विलेपने इति विश्वः क्लिशाक्ति स्युविवायनेन नामा
गमश्चेति प्रत्ययस्येति शेषः चिंत्यमिति इत्व विधान सामर्थ्यादेव गुणाभावसिद्धेरिति भा
वः कीनाशः कर्षकः क्षुद्रोपांशू कलिषु वाच्यवत् यमेना इति मेदिनी अश्नाते अश्नू
व्याप्तौ अस्मान्नवरटस्यात् आशुकर्मवरदानादि क्रियायस्य कस्मिन्नवाच्य शीघ्रदानरी
त्यर्थः ईश्वर इति स्त्रियां न टित्वान्ङीप् ईश्वरी प्रत्यय स्वरेण मध्योदात्तः ईशः वतिपिवतो
रचेति ङीब्रमोस्त्यान स्वरेण आद्युदात्ताः पुंयोगलक्षणे ङीपि अंतोदात्ताः स्यशाभामपि
महसः इति वरचिनदेनादपि ईश्वरो ति विवेकः ईश्वरो मन्मथे पंभोना ये स्वामिनि वाच्यवत्

वत् ईश्वरो मन्मथेयं भोनाये स्वामिनिवाच्यवत् ईश्वरो मायामिति मेदिनी ईश्वरोऽन्नमा
यामिति च्छेदः ईश्वरः शंकरो धीशानन्तन्नामामीश्वरीश्वरा इति वा पालिनः क्षिन्नमलमंगल
महोत्पाधि विश्वराया इति भारविः दशापायान्तस्पृत्रोन रमपिहते रतच्छ हतहिंसागन्यो
रस्माद्द्रत्प्रत्ययः स्यात् वर्ष्मीतादेशः हन्यते गम्यते श्रुतिश्चिभिरिति मरः वने याचने श्च-
श्माडुरत् स्यादकार उच्चारणार्थः ब्रतरन्तु हेतो नामदान इत्याम प्रानने: श्रुत स्मात नगम
ते यन्त्र्वीदस्मादरत् स्याद्वेफादकार उच्चारणार्थः स्वरादिपाठादव्ययत्वं श्रमेः श्रमगतिसे
भक्तिषु श्रु स्याद्द्नस्यानस्यत्व ज्ञागमश्च यंतषा हेपि प्रानः पाहृवदव्ययत्वस्तदेरु दहभसी
करणे नगोमहेहकरुपोले भास्केरपवना यानेशति मेदिनी सिचेः श्रिवृत्तरणेहकारादेशार
तियानोरम्यस्थेत्यर्थः सिंहः कंठीरवे शार्पो मनमेवान्तरास्थितः सिंही दहहन्योः स्याहास
कोषाङ्कमानरीति विश्वः व्याडिच्चागेपोपादाने श्रस्माजानेबाच्येकः स्याक्तिवादादोला
पः व्याघ्रः स्यात्क्षिपाहूलरकेरेडकरंजयोः श्रेष्ठनराड्म्मरस्यः कंटकार्याचयोषिती
तिमेदिनी हंतेः हंतेरच्स्याहा नोघ्नरादेशश्च वोरंभीमेहरेचोर इति विश्वः दमेः दमस्य

२६ न·वो· कृ· ११५ 119

सहतेनस्मा ऽनिर्मेदिनी त्यमरः नरमेः त्सलवननरणयोरस्मान्ङ्क्ष्मान् ङिमादिलोपः ग्रहेः
ग्रहउदादाने ङीषिनि क्तादिकारादित्यनेन ग्रह्विमीतकवाहिकेत्यमरः प्रथेः प्रथप्रख्या
नेप्रथमस्तु मेदेवदादो प्रधानेपि ववाचवदिति मेदिनी प्रथमचरमेति वैकल्पिकस
र्वनामकत्वापदेतजसः शीभावः प्रथमे प्रथमा चरेष्ठ चरमाति भक्षणयोरस्मादमचस्या
त् चरमे चरमाः योगविभागाष्ट्रिगन्यप्रयोजनम् प्राणुच विभ्यामिन्पवसव चेमगेः उखेउखी
न्यादिदंडकेगत्यर्थके पचिः पटिनेकल्याणमेमलप्सुभेमेगलासिनपूर्वायामपायाप
सिद्धसिजे नपुंसके नकल्याणे सर्वार्थे लक्षणोपि चेति मेदिनी भावव्युत्पत्ति मांगल्य तत्रसा
धुरितिपयत् मेगलः स्यात्त्रायमाणाम्ब्रम्या विकल्पमस्तूरकेवित्रियां शम्यामपः पुष्पीमि
त्यष्टुक्तवसासवरोचनायामयोदभिक्षीवेशीकरे त्रिविति मेदिनी इत्युणादिषु पंच
मः पादः ५ ॥ इतिदक्षिणामूर्तये नमः उणादिप्रत्ययास्तु ति पादोतनरपातत्रयं नेषांवि
वेचनेनात्रतानिंद्रष्टव्यानि भिक्षुतं । आयातकतिपयाणामेवोणादीनामुपन्यासः कृतो
नतुसर्वेषांसोपयुपत्यासोः नेकग्रचटनयाकृतः किंतु विधिष्ठियेति स्पष्टं नत्रापिकेचित्समा

दामनोरमायां दर्शितास्तेष्वेव कस्मिंश्चित्प्रमादात् दर्शयामः भर्गो देवस्येति णोप्रकरणेऽष्टे
दन्तिसहः वहस्वेति उपन्यस्य परोक्षत्वेनषः पदान्ते इति णत्वीसलेनेव षः पाणिन्यादिनियं हि स्पष्टा
चोऽग्रे यस्तद्व्याख्यायां नमोभ्रात्रेण एवं च पाणिनादि सूत्रे ऽदेपद्धन इत्युक्ते नदुभयमपि ग्राम्यम्
दिकम् किं त्वत्रीनिकिंपदीचौहि प्रक्रमस्य परोक्षत्वेन निस्तत्रस्य पाठात् अस्मिन्नशीर्षिच पादी
दृष्टाया चोरेकवाक्यत्वात् यदपि यननैव चाहिष्वपि न पिजन्तियनेकम् इति पठितं नदप
नाकरं नथाहि जन्ने ह्रस्विः अनिहृवपियजिन्तियनिनयिभ्यो नित् पतेर्णी स्ववदेः शिद्ध
नि सर्वेसंमतः पाठः नयंपिनस्कौव पूर्वेरमित्यादिमंत्रेषु आयुदानेना आयुदानेना
अनुहृत्य सर्ववेदभाष्येष्वपि स्थितेः इत्यादयो द्वितीयपादाः तृतीयपादेऽपि स्तनिहृषिपुषि
गदिह्यदिभ्यो दिर्निति विनिमाचापठितं नत्र हृषिह्रदी कोपाममपि हृतिकृत्वा ग्रेष्मनपठितो
हृषिपिलः ह्लदयाद्रुवितिपय्यायोगोपि अकवेण हृष्टः स्तनिह्लषिपुषिगदिमदिभ्य इति
हिंपं च पादी पाठ पुषिरंपि मेदि जतिनमिभ्य इति दशपायामधिकं पठितमित्यन्ये दलत
नदपि मृदादिस्यूहिरम्हि हृन्हप्मग्राघ्मा इति पठित्वा दशाप्यानवाय इति प्राचोक्ते नदपि भ्रम

२०

न॰बो॰
छ॰
१०
120

गुरूमेव कृविहितेष्टहृतिगणेणा स्तनप्राथ्यादने इतिमाचोग्रेय्यविहृताव्वनामर्शफिरपिमूला
ष्युहोवा घुहा न्हस्त्रजागरभ्यः किन्निनिहिपाठः उणादिहृतिकृतो माषवादीनोचमेमनः
जोर्दिषुपगुः शीर्षिः हिंस्रः स्त्रीविः स्रथर्थुवितिन हुयेयपूर्णपादिन स्तटश्चत्यम्यदीर्घोनत्वप
वक्तरतश्चज्ञानोविति श्वेलभ्यते ननु कुस्त्रानत्वेपि नस्मायथाकारमेवहि ग्रहीतसर्वानत॰
मितिदिक् यदपिप्राशेष्मके स्तत्ग्याह्यात्वरभ्यांतितिप्यतदप्यनाकरम् श्राकरेहिदीर्घ्या
त्वरिभ्योरिति पदिशाहृत्रिहयोनंतरं वहिम्रीतीतिसूत्रे स्राह त्वरिभ्योतिदितिसूत्रितमा
त् तृतीयश्चः सदानवइन्यादावाघुदात्तदर्शोद्व नचास्त्रियाक्तिन्नित्याभिकारस्थवार्तिक
मेवेदेशोचोहृदाहृते ननूनादिसूत्रस्यामितिवाच्यम् एवमपिवरते पाठस्यानुचितत्वा
त् नह्यसौवार्तिकेस्तीतिदिक् एवंसस्यायते ऊर्दइत्यपिप्राचोदाहरणमनाकरं ह्या
यते ईद इत्येवसूत्रस्य प्राकारेपिचपाद्योदशायोचोपलंभात् संस्थाने स्थाने उठ स्त्रीद
तः सप्रसवे धुमातितिभाष्यस्योकर्षहेतनत्सूत्रपाठस्यतथात्वेहप्रयने एवेत हुस
व्याख्यानत्वाणमपिप्रमादाकृतः नययोपाणीत्यादिमनीतिनि व्याचख्योणेकृक्रम

नोरुच्चोपधायाइति नह्येवंविधंसूत्रंपंचपाद्यांदशपाद्यांवास्ति अतइत्यनुवर्तमानेम
नेरुच्चैरेवसूत्रितंन्याद्दितिदितिक इतिकमर्शपादेप्राचःप्रमादाः उणादयोऽहलं वर्त
मानेलडित्यनेनोवर्तमानेग्रहणं ध्रुवसंज्ञायामित्यनेनसंज्ञाग्रहणेचानुवर्तिते तदाहप
नइति अत्रहिसूत्रेधातोःप्रत्ययःकृदितिङि तिचानुवर्तमानेनकृन्वाजिमीत्यानांविहि
तानामष्टाध्यायीबहिर्भूतानामप्युणादीनांप्रत्ययसंज्ञाकृत्संज्ञाचसिध्यति तथाचोणा
दिप्रत्ययाःसर्वेधातोःपरत्रकर्मणिकृदितिकः येभवति उणादिप्रत्ययानस्यकृतद्धि
तेतिप्रातिपदिकसंज्ञायांस्वाद्युत्पत्तिरित्यादिसर्वमपीष्टंसिध्यति अपाणिनीयानामु
णादीनांपाणिनीयत्वेबहुलग्रहणं तस्यफलमाह केचिदविहिताअप्यानिलयेउल
जिह्वितः शाकशोकैरपिभवति कुशलेतिप्रयोगदर्शनात् किंचाकिडाफिडप्रत्ययोऽ
त्रापितद्धितौ अर्थैकत्वेनेकत्वाफिडः फिडइतितयोःकित्वंचकल्प्यतेतथाषंडइत्यत्रसं
ज्ञाभावश्चेत्यादिसंज्ञास्थितिः अनादिसंज्ञास्वेवतत्त्व सर्वोऽस्थिन्याकुः
स्येषकलजति प्रत्ययंदृष्ट्वाशाकिः प्रकृतिरूह्यतेतेनसंकुलेतिसिद्धंअगनादिस्थः

फिड्फिञादिप्रातिपाः स्त्रित्वे कार्यातिङ्ग्यादिभिन्नटाफि उ इत्यादौ गुणप्रतिषेधादिकार्या
न·बो· नुरोदाप्यनुवंधे ककारादिके विधानं अनुवेधमित्यत्रोपसर्गस्य ·· गीतिदीर्घः एतनुणा
२५ कृ· दिषु प्राप्तं प्रत्ययासिनव्यमित्यर्थः भूतेपि हृश्यंते नन्वेवं वर्तमानग्रहणं वा णादयो बहु
१२। लमित्यत्र नानुवर्त्यते एतच्चोत्तरसूत्रे न्वनत्यनोग्रत्यपाशेषेण कालत्रयेपि प्रत्ययलाभा
12) दिति चेत्सोदयाह: बाहुल्येन वर्तमाने भवंति भूतभविष्यतोस्तु क्वचिदेवेकप्रदर्शना
येदमिति गम्यादय इति गमिष्यतीति गमी ग्रामे आगामिनीत्यागामी गमेरिनिः आङ्
ङिणित्याङ् पूर्वस्य गमेरिङ्भावाद्वयाहृद्धिः भी मो भी रुक इति भियो हि णित भयेषु णितेतिमप्रत्य
यस्येति योगेन वैकल्पिकः रुक् प्रस्कंदन्यस्मादिति प्रस्कंयनः अपादाने ल्युट् प्रेरस्य
(स्मादिति (वलनिति निष्कषा) स्मादिति प्ररहयवायम् गुल्यनस्मादिति मूर्खः मन्देव्रोस्
र्वः स्वलन्यस्मादिति (वलन्त्यस्मादिति (वलनिति निष्कषावइति प्राणुकेनाभ्यामितो
तिनाभ्यां मितिनुकेन सत्तिह्निनापादानस्येव एतास्यादपादाना दन्यत्रेत्यर्थः स्या
दितिभावः नतोसावितिनतोनेः कर्नीतिक्तः अनुदात्तोपदेशात्यनुपदेशानुनासिक

लोपः अस्मान्नोभवति विकल्पेनोभवतीत्यर्थे ननोत्ते ल्यन् कृतमिति गमनादिनात्रिष्यत्वे
यजद्धं कृते: कर्मणि मनिन् अयनेवर्त्ममार्ग इत्यमरः तम एव लोकि यायाअर्थः अयो
जनं यस्यासाक्रियार्थान संयाअत्रेदंबोध्यं तम एव लोकृता विशेषयि अव्ययकृते नाभावइ
ति वचनात्क्रावेतमत् एवलकर्तरिक्रियायामितिसप्तमीनिर्देशात्तवाचकस्ययातीत्या
स्तत्रोपपदेसप्तमीस्थमित्युपपदेतमितिकृतंदृष्टमिति कृत्स्नकर्मकयज्ञविध्यदर्शने
तत्प्रयोजनकेयानमित्यर्थः कृत्स्नदर्शिकभविष्यद्दर्शनकर्तृकदर्शनेतत्प्रयोजनक
यानमित्यर्थः कृत्स्नदर्शिकभविष्यद्दर्शनकर्तृकदर्शनप्रयोजनकंचयानमित्यर्थः
क्रियायांकिंभिन्नविष्य इत्यस्यजटाः इतभिन्नार्थाजटाः गाम्यतद्रव्येनक्रियाभित्तितंजटा
इतिप्रयोगस्तत्र यावयतीत्यव्याहारेण समर्थनीयः क्रियार्थायांकिं यावनस्तपतिदंडः
अस्यात्र यावइति क्रियानमसैदंडयानमार्थवतेनदंडः पततेहेतुभवति तन्नदेशामि
तिदिक् समानकर्तृकेषु अक्रियार्थेति भोक्तुमिच्छतीत्यत्रभोजनविषयणीच्छेतिप्रती
यतेनतुभोजनार्थेति अतः पूर्वेणाप्राप्तिरितिभावः स्त्रत्रस्यसमानयाद्वपकतावचनइ

२५ न॰बो॰ कृ॰ १२२ 122

त्याह एककर्तृकेति यदाभावे पुत्रस्य परिहितमिच्छतीति काशिका अत्र काशिकायाम्
न्तः इच्छत् करोतीत्यत्रानभिधानस्येपि अत्र निष्कर्षमाह उक्तविषये यदिच्छत्कर्तुमिति प्र-
योगाभावेपि इच्छत् कर्तुं गच्छतीत्यादौ तत्र समुएवालाविति सूत्रेणास्यादेतत् नव्विंले
करोतीत्यर्थेन पुनः प्राप्तेरेवाभावात् तस्य भावार्थकत्वात् इहचलटाकर्तृप्रतीतेः किं
चवत् कर्तुमिति प्रतियोगो नेष्यते इति विशेषवचः कर्तुमिच्छत् इति प्रयोगस्य सकले
संमतत्वात् पदानुपूर्व्याप्यास्ह रयात्रेयात्र माह । रेत्यादाविवस्मिन्नायतत्वात् विसर्गे
घमनोरमादावनुमेयेयः वद्धीतिकष्पकोतैकोतिरिक्तिव सपात्तरपीक्ष्यार्थकःशा
कटुषु अपमपि क्रियार्थोपपदार्थआरंभः भोक्तुं याकोति दृष्टसतिजानातिइत्यपि स
त्यर्थोविषयतया संवेधेनोतगुणेपचरास्यते स्नापयति भोक्तुमित्यत्र भोजविषयिणी
यात्क्रियैवमस्यते भोक्तुंचेटत इस्यत भोक्तुमर्हतीति योग्यता आरभ्यते भोक्तुमित्यत्र भोक्तुंप्र
क्रमते उत्सहते इति भ्रमोरा चवस्यालभत इत्यत्राप्रत्याख्यानं अस्ति भोक्तुमित्यादौ तु सं
भवमात्रं पर्याप्तो भोक्तुं इति उपलक्षणार्थमितितस्य फलमाह अनेकार इति कालो

द्विष्टोप्यनेहापीत्यमरः नेनेदृनेनेति अनुवादेनभवतीत्यर्थः यागायपर्यातेतियष्टुमित्यर्थः
यागायपर्याप्तेनेति यष्टुमित्यर्थः उपलक्षणार्थमिति नस्यफलमाह तमर्थोञ्चभाववचनादि
तिचतुर्थी एवन्तोपवादइति अव्ययकृतोभावइतिभावेविहितत्वात्तुमुनः प्राप्तिरेवनास्ती
तिभावः यदकृनयपयनेसाविनिकरणस्यकर्तृविलाञ्चवोप्याप्यनेगच्छेयमेतिफलितार्थः
स्थास्थिरेसतीतितिभ्वादेर्नेहोत्यादिस्मयमहणंग्रन्थयार्थमकर्तृविशेषणंनतूपपदमितिध्वन
यन्नाहास्थिरेकर्तृतितिग्रहंचादिषुमावर्षाहूपाठोत्रमानेव्याख्यात्यादिग्रास्थिरार्थमिदंवच
नेनेनविसारोमनस्यइत्यत्रविविपंसरनीत्यर्थः संगाच्छतिग्रनीमारइति उपसर्गस्यचजी
तिदीर्घः सारवलमिति आगमिसृयान्तरेणभाविनएवार्थः सारयतिवीष्टयतीत्यर्थःतुरोया
तु वलेवानेवाहिचेष्टनेमिस्थावस्थापन इतिपिवतीत्यादौतत्साध्यवयत्रोपानवर्थइतिभा
वः आवमेतितेनादातेनेति सूत्रेअनाचमेरित्युक्तत्वादितिभावः नत्रैवसूत्रेगनाचमिकमि
वमीनामितिवार्तिकाद्वृद्धिनिषेधोनेत्याह कामोचामइतिश्रमेरुदात्तोपदेशत्वाद्यत्र
वृद्धेर्दुर्लभत्वात् यदितुयाविश्रामयेत्यादाविष्ठतिविवृद्धिमाश्रित्यतिजनादेरवृ।

क्रियनेनदातृपंसिद्धासिनचणाच्चापिनूहिनिषेध: शंका: नोदातेन्यत्रकृतोन्यत्नुतून्यातिगाव्
नं॰बो॰ निषेधाभावात् नचैवमपिमितोकृस: स्यादितिशांकंचेत्यनुतून्यवाव्रक्षिनविभाषाश्रय
कृ॰ णेतिकृस्वाभावसिद्धे: यंन्नतिजेनकल्पनायामर्थैतियनेइतिभाव: वक्तनक्तनिवृत्तनप्रे
१२३ षणायानो: प्राकृतेर्वेणाजातिविवक्षायांतननदोषइत्यवधेयम् एवंचरोगीविश्रवासीय
123 यातभोगीपरावमस्थधायीयजोवतितन्मवणे नस्पविस्पष्टामरन्यादिकविप्रयोगा: मायव
यवेतिवाच्या: स्वैवायइति उदीच्येदनेस्वपूर्व: चमितलोपोतिपान्यने येइति ईयेर्वजित ये॰
लोपोगुणास्वनिपात्येनयात्लोपोगुणस्वापितिपान्यने: उयइतिइदेवेणादिकेमनप्रत्य
यातलोपोगुणस्वयेविनिपूर्वस्यहिमयर्वेस्यचायजनियान्यइतिवाच्ये प्रायकमितिसर्वा
न्मतामंत्राग्रहणान्यायेकृत: १ कत्वानमाव्याउक्तिपरिच्छिन्नकक्षोमन्यामित्यर्थ: कस्यपु
पुन: परिच्छित्तिरितिचेत् प्रत्ययार्थस्येत्युच्यते आव्याग्रहणेतूपधिनिरासार्थेनेनपरिमा
णाग्रहणेनसर्वेभ्य: किमन्यथाप्युसृतादपवादन्यायेनाचमेववज्ज् वायेनवषवडलाभिवा
यइतिनिवीयने रापिक्रियनेतिन्याय: अत्रराषेपकत्वेनममदापिनांपरिच्छित्तिरथाकृ: ।

स्येत परासिन्यविधाभ्रमेवज् निष्ठा इति घोष्यतेन घापयपत्ययन स्तेतुलादिः सतिष्यावः च्छदोरवि
न्यपश्रमेवज् स्र्थेणानि त्रिनीयान स्यकन्दकरणाहृनावहु मिति समासः अत्र स्र्थेमन्तानपाजे
तुलादिवपिपविछित्तिः स्र्थेहितिन्न मुर्थकेनन्तघाहुंतिष्यावगनहिवेन घाहुपदिपितिरस्योः
मूलोतितियजलभ्यनेनयापिसर्वेग्रहणावलादनेनापिभवितमहतीतिभावः अत्रान्यपस्य
स्वावोदाद्दृशाणामाह होकारावितिहविहेपकमेणिवज् सूर्यादिनाविहितमा यान्यादिवापि
कारः इहप्रहत्याश्रयपवापवादौनन्तर्याश्रयः सर्वेभ्यः इति पंचमीनिर्देशो नन्तर्येवग
मानेनेनायंप्रकृत्याश्रयोवज् किनापवादेन भवति यकारितलोहेतिः वन्पूर्वकाद्वयनेक
मेणिभावेवाकिन् ऊर्द्वीकृतोराशीकृत इत्यर्थः नवेनम्न्वयिनन्तक अनयोरपवादइति
नयोरपिप्रकृत्याश्रयत्वादपवाययापवादयोः समानविषयत्वेवोविन्यात् स्त्रियांकिन त्वर्था
श्रयइतिदिक् दारजारावितिप्रकर्तरि कारकइत्यधिकारा हृदोरविन्यसवगपवादत्वाचक
र्तरिचजर्थामिदंवचनंणिलुक् चेतिवाच्यज् लोपेहमतिवजाश्रयाहृद्धिर्नस्यात् णिलोप
स्यस्थानिवद्भावेनव्यवधानात् नचत्रिमिनैव वृद्धिरस्तिनिवाच्यं नारशाहेमिनोहस्वइति

२१

ग॰बो॰
क्रौ॰
१२५
125

ह्रस्वापत्तेः न चाज्झलानो णामितान् लुकितस्मिन्निति नस्य परनिमित्तत्वाभावेन किल्लगुणयेति
ह्रौल मस्यनिषेधेन वा स्यानिवत्त्वाभावान्नाः इति रूपंसिद्धमितीति भावः एतेन दीर्घेनेये
दोषाः नार्यनेनेनेति नार इत्यणेना स्यामेव कारणं च नस्तत्किमनेनेन वनेनेति केचिद्विदुक्तिः
यत्रासतो रदोरविन्यपवादविषये उतत्सर्गस्य चनोऽदुर्लभत्वात् स्याधिका हृद्वैवासतु एवि
षे रनंगीकारादपवादोप्यव् करणायोविनिधिकरणयोविति लुटावाया रहदुर्लभ इत्यन्य
देनन् उपेत्तेनिगुरु समीपमेयमित्यर्थः ग्रापादाने इति पुरस्तादपवादन्यायेन इडः क्षेत्रस्या
यवापवाद्यत्वात् स्त्रियां क्तिन्स्यादिति तद्बाधनायायमारंभः वजनुकमणो मजयोर्विषय
इति वचनात्स्त्रियां च नस्यादिति स्त्रियां ग्रहणं उपधायेति या स्व प्रत्यय प्रमयतिनस्यामिदं
रूपदर्पयुं योगेनडीष वच्युगागमश्चयात्तिकाः इत्युक्ते करणोऽक्ष इति हृत् वरणा इत्यस्मा
दित्यर्थः नीषार इति उपसर्गस्य चञीति दीर्घः ननु प्रदत्तिणप्रसव्यगामिनो पारणा इति
कथं प्रयोगावाउवर्णान्यर्थे पतिगणनादिति चेदत्राहुः अत्र पववार्तिकप्रयोगादौ तेषु पि
श्रणाने चूर्जिविविति रचइति ऊर्दोरविन्यपूराज्ञेन इतिनीज प्रापण इत्यस्मानदेवायत् यत्ते

स्मि अधिकरणे ल्युटोपवादो यच जल्पंदा शाहूविषयणाम्पूर्वेण आमवचने केचिनत्र
स्तारयंकि कितिप्रयोगानुरोधेनावाचिनिनानुवर्त्तयंति उदिग्रहः भावादौ यच स्यात्
ग्रहहह इति ग्रामस्यायोपवादः परिन्याः सूत्तादिभिः कीडनं चूनंयथाशामकरणम
मेषः पवावत्तुश्च व्याचख्युः हिः परिग्रहणमिहव्यर्थं सहृदेवकेनं शाकेन थाहि परी
तियोचूने इणोनुपान्ययेनावश्रेषरहहणान्यत्रवर्त्तनादिनोनुपान्यइत्यत्रत्तपरावित्यनुवर्त्त
नाद्विहसिध्यतीति ननुपूर्वसूत्रे अनुपान्ययः पर्यायार्थकत्वेव व्याख्यानः न थाचनद
नुवृत्त्यैवासिद्धपर्यायग्रहणमिहव्यर्थमिति चेदत्राहुः पर्यायग्रहणंतुनर्विधानार्थं नेना
त्राभिविधिविवक्षायां परमपि अभिविधौ भावइणिति इणीतु णोवाधित्वाऽयमेववचनम
वतीति आकायमिति आचीयंतेस्मिन्निति इकाइत्याकार्यं अधिकरणे चज् अग्निस्य लवि
शेषः चितीनचयनेनेति धातोर्यदिति अनुवर्त्त्यः संचधानौउन्नरे चायरेवात्रनास्तेर्बोधभावश्च
नतायर्यं सूत्रकारेति लन पचनार्थं उनतापरभावेन सूत्रकारः पाठेन नेदेदं अनुदाहरणे यदात्र
मिद्धवत् पृथक्करणयोगवावतिष्ठंति नेदेहाभवत्येवचज्कर्मव्यतिकर्मव्यतिहारः परस्य

३२ न·बो· कृ· १२५ 125

रकरणमिति यावत् नत्र वर्तमानाद्धातोरित्यर्थः भावेणिति कर्तृवर्जिते कारकेन भव
त्यत विधानादित्याह कृ: भावादावितिप्राचोक्तं यत इदं पत्तमाकर विरोधान्न च स्त्री अनेन
णजिति चकारोत्र विशेषणार्थ इति ध्वनितं स्त्रियां किं व्यतिपाकोवर्तते पत्रेतित याभ्या
मिति प्राप्तस्य निषेधेनादिहृद्धिरेव न च नस्लाद्धितत्वाभावश्चाजन्तत्वाभिनतादिभावः कृद्
णत गति कारकपूर्वस्येति परिभाषया या सोपसर्गा धातोणजेन मानतो जितत्वात् स्तादि दृ
द्धिरुपसर्गेन्या घायेनोदाहरति व्यावक्रोशीति ऊ धा श्रा का ते स्यादेनत स्त्रियां किमिति
प्रकरणपर्वायेणाविधेयः एवं च स्त्रियामिति न कर्तव्यमिति लाघवमितिचेत् मैवं स्त्रि
यामित्यधिकारेवा स्वरूपविधिरितिषयायते: इष्यते न व्यावक्रोशिरिति स्त्रियां किन्तपि
अपव्यादाद विषये व्यावचोरी इह ण्पास अधेरिति पुल्याम: व्यान्तुदी अत्र व्योष्म हल
इत्याकेर प्रत्यय प्राप्त: क्वचिदकारपवेध्यते न नणच् व्यतिहारः सैषा व्यावस्यात्यायनो
इलभापिवाइलकान्त्रीकार्या अभिविधौ किं सराव: वामरूपेणायजक्रमस्वनभवति पुत
भावग्रहणान्न च कर्तृभिन्नकारकमिहूतये भावग्रहणमिति वाच्यं पूर्वसूत्रपुवश्चा

ङ्कि स्वाभाव्यादेवद्गुणोऽप्रवृत्तेः स्पष्टान्न स्वभावेष्वित्यत्र ते स्तावद्गुणमिति न च बाङ्गलकाद्बल
भ्याते इत्याकरः स्त्रगुणात्गुणः स्वतेनेन गुणेण गुणत्रुबंधो विशेषणार्थ इति घृतिनं स्तावद्गुणमि
ति स मेना त्वद्वहत्ते इत्यर्थः संपाद्याभिविधियोनकः पूर्ववत्तंगतिकरणाच्चन न लाहिंगत्वाद्या
दिवृद्धिः स्वाभावन्तस्त्र मत्तागुणते नपुंसके श्राश्रोशेयच्छ वृद्ध इत्यप्राप्तेः यमारंभः स्व
वग्रहपदस्येति छेदविशेषणस्येत्यर्थः निग्रहोतिरोपः प्रलिम्पायां लिम्पायां देवदत्तस्य ग्रहः
प्रकृष्टाभिनवेषा इत्यर्थः पात्रप्रग्राहेणेति भिक्षापात्रोपादानेन पात्रेण गृहीतेति यावत्
वृत्तो उपपदे वृत्तो भावादौ च स्यात् तिवकार्येति यवृत्तवृत्त इत्यादिनाकर्मण्येन नन्वस्ती
त्वविशिष्टकर्मणि परत्वात् किं नाभाष्यं प्रजम्पोस्तीत्यलना इत्यत्रैव न स्यात् किं विषय
नीति न स्यात् समभिप्रायायां प्रेउपपदे च न स्यात् भावादौ इत्यत्र विवृत्तौ प्रक्रियाकृषाणः पाक्र
देवदत्तवस्त्रं पाकः न ध्यात्मिनंदि ग्रहः समभिसृष्टोग्राहोप्येव निज्ञः प्रलिम्पायाप्येय
ते स्त्रवेववर्षप्रतिबन्धे विभाषाप्रवणामित्यादि यो भवो वत्सानेइत्यस्यानं मरं ग्राडिकस्य
वोविन्त्यस्तत्र यान्नन वृत्तजमिन्येवद्वृत्तेणेति ग्राह्यादितो किं सवर्णोगोः प्रशास्त इत्यर्थः

३३ न॰बो॰ कृ॰ १२६

परिभाव इति ग्लनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रियेत्यमरः परत्वाद्धिकल्वादौ प्राप्तोल
घ्यात्र पूर्वविप्रतिषेधोयं फलितः एवं च वासरूपन्यायो न प्रवर्तते अनुपसर्गत्वादिति भा
वः वर्ष इति निवृत्तभावर्षं घृणादिति भाष्यप्रयोगात् ल्युडपि वर्षणं अट् देवी प्रवृत्ते अवनयोः स
माहारे सौत्रं चेषुर्स्तं श्वदेति न्यायतन्त्रकारः किं तद्धितद्धिकारः निरः स्तोपोपालेति त्यव पादक्षेप्या
चेग् विधानाद्रारापकादीर्घाभावमुदाहरतिलवः स्तवाः इति निपूय पवन्यत्रादयः प्राप्तिस्व
त्र वजि ति विवेकः हस्तादाने ति पूर्वका चिनो मे वजदान्ताः वृषिरस्तोरिति वजि प्रायेवच
ने वशाने वशः रणोति शब्द कर्वन्यस्मिन्निति रणः संग्रामः वियमेर्विशेषणमतत इति विय
मः वै स्वदेव षिड्भ मत्र शब्देवालत्र यरणाश्चामरस्यमरः उपसायामेत्र भेदः शब्दे निनादति
नदधातरव स्वनः स्वानइत्यमरः क्वणेति क्वाणेति क्वाणः क्वणनमित्यपि वीणायाः क्व
णोनेप्रादेः प्रक्वणादयः इत्यमरः अनुसर्ग मणु पदे ति न्यमप्याभावादौ प्रमदः प्रसम्भो
वहर्षः इति निनमोक्ते प्रसंमदः संप्रमेः इति हर्षे मा भूदिति प्रति निमर्ने अजतं संप्रजः भावे घञ्
जनिवध्योविति वृद्धिनिषेधः प्रशब्दे वचनाव न नेरेषधोन रक्षे प्रतिष्ठित इत्यत्र प्राङ्भावे यथा

नद्देमदाद्दप्रथमे द्वितीयेवेत्यवग्रहः किंनगर्भग्रहणमित्यस्त्रवयः अतोदानइतिसूत्रेवय
शाद्दोनोदाननेयोर्थोविन इतिभावअयार्थेकाप्रयाप्रयणेलिंदावर्हिद्वारप्रकोष्ठकेइत्यमरः स
स्थेयोयोमननलिकामवर्विकाप्रकोडमयमलगैप्रघाणवाचवान्यमूत्वाल्यमरः पठितः अप
सिति अनपवपाकेनतनिर्हृत्यमिनिरूदत्तने ननपङ्केतेति यनप्रायोकंभावादाविनिभा
वादाविनिभावः अमेयानहिनतिव्याख्यानमिदंतितित्यग्रहणादितिनत्वहितित्यमिति
प्रयोगाविभज्यतेनन्यार्थादर्थ विशेषणादेवेणवमविपर्ययंवनिर्णीयतेनयकयोगस्तवतुति
हृत्यइत्यपिकारानिहृतार्थस्याविवक्तायांस्यातेऽप्रसज्यतेननतमस्थेविभाषाकिंतिप्र
योगः स्यादितिप्रभावः उत्तिमममिमिप्रभावपर्ययंजादिस्याकिंतिसंप्रसारणेवायनतिहृतमि
त्यर्थ मजायावभावेऽकर्मतिकारकेचेतिवर्तते अनपवयत्तेनयत्तमर्थजेगदेवाइत्यत्रइम
नइति यत्तइतिव्यावस्तातेउपसमर्थेचतिन्यादिकिंतान्यतेनोलोपः अमर्थितिति अमशाद्दस्याहिः
विपीतिवानिकाउपसर्गत्वउपाधीयतेनेमेतियतितोपसमीय स्वयमेमादाद्दानीन्युपाधिः
वाङ्लकात्कर्तेविकिविनिमायवादिग्रेयोमादर्नोव्यइतिधनितेविपानाविस्स स्वहिपिवि

२४ न·बो· द्रु
१२०
12?

त्यत्रापि कर्तरि मा भूत् किंनु विधानेऽन्यस्मादिगुपधात्कित् इत्यादिरूपसिद्धेः स्त्रियां क्तिन् च
ञोऽपवाद इति यत्नप्रक्रियायां ग्रं घं यावत्ताण्णात्राङः भाष्येऽनुपिकः कारोऽधिकार इति च क्तन्
मुदाहृत इति न दति रभस्यात् नहि मन्वस्त्रीत्वविशिष्टो नामार्थः किंतर्हि पुंस्त्वविशिष्ट इति घे
यं ग्रजयोरिति निनयोरवकाशः चयः लवः किंतोऽवकाशः कृतिरिति चितो नक्तोतिम्भोन्
स्त्रियामुभयप्रसंगे परत्वात्क्तिन्नप्यर्थः मृगयजीति परत्वात्करणाधिकरणयोश्चेति ल्यु
टि प्राप्ते वचनेभ्यः क्तिः आत्रेयदोरिति यजेः क्तिनि वचस्वपीति संप्रसारणे ब्रश्चभ्रस्जेति षत्वे
द्विष्टिरिति रूपं इन्पनेऽनयेति विग्रहः सर्वे इष्यतेः नपाद्दृष्टिर्हूयतेऽनयास्तु तिनेन लमस्मिति
कीर्णिरित्यादौ रदाभ्यामित्यनेन नत्वं लूनिरित्यादौ तु ल्वादिभ्य इ·· नेनेति विवेकः ह्ला
द इति ह्रादो निष्ठायामित्यत्र ह्रस्वः ह्लूतिरिति निति चेति: चरफलोश्चेत्वे कृपयायादीर्घः
क्तिन्यपीति ग्रः स्त्रियामिति प्रतिषेधेन ह्रियो वामः विधेरभावादिदमस्मात् ग्राडोरपवाद इति
पुंस्त्वादपवादन्यायेन स्यादिभ्यः ग्रात् ष्ठोपसर्ग इति चेन्न षिद्भिदादिभ्यः इति प्राप्तस्यात्राप
वादो नन्त एवलिङ्गोऽपि रिति भावः एवलिङ्गोऽत्र परत्वाद्भवत्यपवकाकानं स्याप्प्राप्तमिति भाष्यका

रप्रयोगात् प्राप्स्यतिरिति स्यति मा स्यामित्यानः स्वे मगीतिरिति युमा स्येत्यादिनाई उदात्त इती
ति मेहुवेति सूत्रादनुवर्त्तन इत्यर्थः । एवं वक्तिनन्समायुदात्तत्वं प्राप्ते ऽतियूतीत्यादयं मोदा
न्ता इति पर्यवसन्नोऽर्थः । इत्नाभाव इति छ्यति स्यतीति प्राप्तस्याभाव इत्यर्थः । हेतेरिति सकार
स्यान्ते ह्यितेनानिसत्त गुणः इति वाच्ये कीर्तिरिति कीर्तिएणास स्त्रेप्रेति पुचिप्राप्ते कित्ति पात्यते
उदात्तत्वं चनो स्वनौ कीर्ति अजयमो उदात्त इत्येव पिक्त रणान्तर गुरु गर्थं गनपार्श्वेति तयाहि
क्ते ऽन्तापिन इति भावः । साते ऽस्यामिति पाप्या भरणे मन्याजीविकाऽऊ मा र भेन्याऽ ऊषा
ले रयिष्टिन इति वजुः सेसायां किं मतिः स्मृतिः स्मा स्मृतिन स्याचक्ष्य ह्रतः मति बुद्धि पूजार्थेभ्य
श्च क र्मणि भूतो ऽयं । कृष्यास्तनो न्यादिपतेन मतिर्बुद्धिरित्यादि सूत्र प्रयोगादेवमतिभ्यन्या
दीनामप्युत्वमिति ड्वेदा पुक्ति पूर्वेन्तपदा भाव कर्मणोः शा न न दा सार्वधातुके यक् विङः स्वयं
स्वतिति ड्डादेशः अन्यत्रन्तयगाभावे विधाय स्मो विड्डादेशाकृते यडि सति ह्वपेन्त लेप इश्व इवा
इयभावः इति नन्वकर्तृ विकारकेपीन्यर्थः । अत एव कर्मणि ऽर्थे इष्ठमेन्न्या या इष्टिरितिप्राप्तक्ते
यकारेति हृतिरिति हलादिशेषस्त नास्तिषाष्टदिते वाभ्यास मंत्रा स्वीकारात् इदह वनेत्र

उभयाभावादितिभावः अटाटीतियदात्व अटतेर्यङ् तादप्रत्ययादित्यकारात्सदाऽतोलोपइ
३५ न॰वो॰ तिमलोपः टाट्यतेतिरूपंवाच्यंद्विर्वचनादिशेषस्तुतिदीर्घोऽइतिअभ्यासस्यदीर्घप्रवृत्तेरायनेविति
कृ॰ षायनः सार्वधातुकेयक् जागर्त्ताविचिणितिगुणः गुरोश्चदानोविन्त्वतुहल्याहलइतियातो
१२५ विशेषणात्तदन्तविधौहलेतोयातल्लेभ्यते नत्वयंतत्रकतिर्तिसंभवति अत्रिषयादिगुरुः अ
128 तोमत्वर्थालभ्यतेतदाह गुमतइतिनतु विपरीतमस्त्वगुर्वतीहलनइतिनाहृषास्त्याधिपातोऽडुक्री
त्यादेः सत्वादितिचेन्नैवंचेष्ट्यायामतधाति आर्धधातुकायामभावत्वेति निर्देशेन विपरीतस्या
शीकायोआप्रवृत्तेः षड्ढिदाकथंतर्हिस्वाङ्गंपलक्ष्येतितिपेतोऽधिरित्यमरश्चायिन्त्वादङि
लभ्यतेवायुविनेस्तन्ये अनर्थकास्तुप्रतिवर्णमनुपलक्ष्येतितिआप्यप्रयोगाद्धाहलकाः
लितयिवोप्पः विस्फुरत्स्फुरतोरन्यतरस्यांवोप्पः भिदति एवमाक्येयाः ऽदेतासमदाया
एवगणेपठ्यंतिनत्वयप्रकृतिभाषाभिःइत्यादयस्तेआदिशब्देनसूत्रेनिर्दिष्टागणाविः
शिष्टपाठस्तुलोकप्रसिद्धार्थोविशेषस्यक्षुचिदलाघिणिककायेस्यसंग्रहार्थः भित्ति
वित्याभित्तिस्त्वे घनेइतिभित्तिकुसंयच्छिदेतिष्ठीकरणएवाये अत्रत्वक्छितिच्छिद्रम

जतिमत्नृष्टौ अस्याधिनाङ्किदादेशाः विनिपूर्विवकारोनुक्तसमस्तव्यार्थः नेननोलयते
स्तलेतिहरदनः अनपवत्नलोपदारोहितिदंनवासमेतिनेषदहृदाह पुवोपवादइतिन्या
मग्रेषेतिवत्पमाणस्येत्यर्थः आमनेतिअस्याकितिविग्रहः ऋहलोपदितिएपप्रयेत्वास्या
नवस्तीमत्पयेवासतृपविधिनेतिगोक्तं अपवादस्यचः स्त्रीप्रकरणस्यानेपि उत्सर्गस्यएप
नस्तदभावान् यदिवंदितिपिलोभार्थोत्सहनेतामार्थस्यतस्तेविति इषवितिग्रतिब्र्यर्थस्य
युव् इत्वोर्थस्यपुव् इत्वार्थस्यविशेषिल्लेत्येवरोएपयानोर्वइत्संएतुलस्यान्नयोकेचेद्गाग
स्यसेतकिमदोतामपवादः प्रव्हादिकेतिब्र्हिदेवमतेप्रवाहिकेतिपवादइतिमद्इसेइः प्र
वर्तयतीग्रहणविचवितिकेति वर्चग्रयातेप्रत्ययोपसर्गोभ्योरोरापतीतेः यामयामाप्रवर्ति
केत्यमरः शिरोतिविनिशिरः पीड्रायर्दहिंसायांलग्रेतिलेद्ययानर्थनिर्देशइतिक्रियादिर्शे
देशइत्यर्थः आशिकाशापिकेति आशिनशायनमित्यर्थः इकाश्रियोधानोनिर्देशानुकरणे
वद्भलमित्यनुवृत्तेः कुहिणपूनकिञ्चः मनभजोत्तुगत्यलिटोः पतितिविनि उपसर्गान्द्धेतो
निरुवनस्पतिप्पायनेःसंप्रसारणंचेत्यादितिर्देशादकर्त्तविवाचित्यपिसार्वधात्केपरेशा

३६

न॰ बो॰
कृ॰
१२५

वादयः एवं भावकर्मवाचिन्यपि सार्वधातुके क्ङिति विषये विभाषा लीयतेरिति यथान
त्वहि ली लीङो र्यकानिर्देशो नुनागमेनेत्युक्तं यत्र प्रावर्शितं यः प्रक्रियाकरणसामर्थ्याच्छावा
दयश्चेत्युक्तं तत्रापि भवति स्नायतीत्यादौ भिवादेशः प्रवृत्यायस्मिन् स्पच विनार्थत्वात् वर्ण
ग्रहणे तिवर्णग्रहणेतुक वर्णाद्विर्न्यर्थः नन्ववर्णादुच्चार्यमाणादिति नचायाहि सत्यकार इत्यादा
वेव स्यात्तत्वके ककार इत्यादौ अत्र हि सर्वाजस्योच्चारणात् अनुकार्यविवक्षा वर्णमात्र
अकारस्योच्चारणार्थत्वात् कथंतर्हि समन्यार्थस्य कारपकारो न्यतिवृत्यर्थ इत्यादि प्रयो
गा इति चेदुच्यते कचित्संचानादपि भवति उच्चैस्तरां वा वषट्कार इति सूत्रनिर्देशात्
सर्वेवकाराः प्रत्याख्यायंतेति भाष्यप्रयोगाद्व संवचनाच्चेति इकारप्रत्ययस्य यानेतर विहि
तस्य त्वेपि यावपिकारस्यत्वात्क्तुं सेनानेन कृदंतमवादश्चा॰ तिपदिकत्वप्रयोजनाभावा
त्कमस्येत्संज्ञा आर्द्धधातुकत्वाभावादिडागमाभावश्च स्माच्चाविन्यादौ सकारप्रत्ययाभावा
वा इत्यकादेर्वादिकं वासरूपविधिनाकसेव निवेरकारादीति नामानिष्पत्तेरवेनासम
मावेनीत्यादिप्रयोगः साधुरेव अकारलोपइति अतोहि नपरत्वादसावाच्चयस्येति लो

यस्याग्रासिरिति भावः । कृदन्तेन वा नाम्नातिपदिकत्वमिति पूर्वविप्रतिषेधः । जसो मनश्च इत्यत्र वाङ्कलका
श्रोन पांसिकात्मकः । ग्रामतूपदिश्य वन वाङ्कलकादेवमनुवर्थ शाह्वाबः । अन्ये तु तेन नकृदन्त
मनवर्थमेव इति । विग्रह गृहीदिवाब अत्र यानहितो न मेवत्याद्वः । इत्याजा यावर्थ निर्दे शास्त्र
मस्य एव लोमवादेयमेव मयेऽपि आजेरितिवाङ्कलकाद्ब्नेर्वा भावेन संज्ञायामुपधिकरणे
एवुलर्थायमारंभः । उद्दालकाः श्लेष्मातकः । तस्य पुष्पाणि भज्यन्ते यस्यां क्रियायां सा तत्राभजते
जिकाभावेण्वुल् । उद्दालकपुष्पभञ्जिके त्येव सूत्रे आख्यानशब्दस्यालाप्याच् नरवेन पूर्व वि
धानेप्याख्यानस्य प्रसंगस्पूर्वकमव्याख्यातः । प्राग्नकम मनुहरत्याख्यान बहुपरिप्रश्नेस्थ आख्याने
चेति परिपाटी त्रिपटगनोपरि पूर्वे इणाजादिभ्यः । इतीन् कृतकारादि तिङीप् क्रोशः आक्रोशः
आक्रोशः । शायानं तुमर्थके भावे कः । ननु मनोयोरेव कृत्यकत्वलखर्था इति लिंगत्रयमायारणे
न भावकर्मणोः कृत्यादि विधानान्नैनैव नपुंसके भावे कः । सिद्ध इति किमनेन पुनर्विधानेन
ति चेद्वाच्यः । भूज्ञे इत्यपि कृत्यनिष्ठेति सूत्रेण विहितस्य कभावार्थस्य लयोरेव तु सूत्रेण विहितः
अन्येन तु कालसामान्ये नपुंसके भावे क्तो विधीयते एवं च सविशेष परत्वाद्वज् अपावाध्येक इति य

२२ न·वौ कृ २३ 130

विशेषणानेषां तु विषयसमं स्मिन्नुक्तमिति किं न इह भावे चाकर्मकेभ्य इत्यस्यासंनिधानात्सकर्मकेभ्य
एव भवति यदादिवत् गतिरश्चीनमन्तृहसारथ्यैरित्यादिदर्शनात् तथा च मात्यत्र शंकेति
न चैवं तयोगे कर्मणि द्वितीयास्यात् कृद्योगलक्षणषष्ठ्या न लोकेति निषेधात् एवं च यदुक्त
नंभिर्द्दाभिन्नमित्यादिप्रसङ्गेन ग्रन्तृहसारथ्येन्यत्र तु कर्तरि निष्ठायाना यामेनैकारकषष्ठ्या
निषेधेति शेषत्वविवक्षायां षष्ठीति समाधानं संभवादिति चेन्मैवं नपुंसके भावे क्तस्य योगे
षष्ठ्या उपसंख्यानात्क्तात्कर्मणि द्वितीयाया अभावात् शेषत्वविवक्षामाश्रित्य वार्त्तिकमि
दं प्रत्याख्यातं भाष्यकार इति चेन्नहि तत्प्रमाणप्राप्यायां शेषत्वविवक्षायां वै वं चेत्स्तन्तया चैव
टं कृतमित्यादिव्ययप्रसङ्गस्यापवक्तुं विनं द्वितीयापि दृश्यते ओदनं देशमनेक वृंगीविषममिति
कर्मणि वक्तर्रीति कर्मण उभयप्राप्तौ कर्मणीति नियमाधीनेति स्थितो यावदाह यत
स्यपाककर्तृवेति ल्युट् स्यादिति नपुंसके भाव इति वाच्य यत्नपवाद पूर्वेणोति ल्युडेत्यनेनेत्य
र्थः नेहेति स्नानकर्तृवेपि स्नायनेन तु करणेकिं तच्छिष्य इत्यर्थः शालीरग्रहणं किं पुत्रस्य
परिषेजने स्त्रवमानत्सीमाग्निरन्नकवाणां येकत्तणायतनार्थाग्निन्यायेन च जोपवादे पंक्रजयो

स्त्रीप्रत्ययांपरत्वाद्बाधते उक्तं हि अजवर्ज्यं स्त्रीत्वे लनः स्त्रियामनेनाविप्रतिषेधेनेति इष्येति
इष्यतामिति ष्यने येन गोडुहलेन यस्मादिति विग्रहः प्रकरणेनादिति प्रत्यक्रुर्वन्यस्मिन्व्यवहार
मित्याकरः उत्पत्तिष्यानेउचेउपपदेन्तस्तम्भाकवणायोः पुंसि संज्ञायां चजस्मात् तस्यापवादः
व्यवहारेत्यादिसूत्रेतिकारस्त्रायायावायपाहोस्तत्रप्रतिप्रपचकारेणव्यवहारपाह्मलंसत्तमाह
नदस्तेवहमिति स्पष्टमेवंउदेकोहलम्भेनेवसिद्धेउदकप्रतिषेधार्थमिदं उदंचन इति पुंसि
संज्ञायामिति चेत्प्राप्ते चविधिनः उदकेनपप्रतिषेधे तत्रपवस्यातनत्त्युदिति चेन्नैवं प्रतिषे
धसामर्थ्याद्वेसाक्ष्यप्रकृतेनतद्धि हयेयजिकृपेविशेषास्ति न च स्वरे विशेषः प्रमति हेतुत्तर
पदकृति स्वरेणान्तोदात्तता घजिपिप्याघ्यादि स्वरेणान्तस्थेवेति जालमालं यातेत्वलति किं
मनेस्यालाइति णप्रत्ययेजलपाहुः सिद्धः तेन जालपाहोत्रनिमात्पने इति भ्रमितव्यं स्वतोय
करणमिति श्राखनइत्यादौ च नेतिविज्ञ तस्य प्रमकोभावादिति भावभगः पदमिति
ननुपदमित्यत्रयस्य किं प्रयोजनमिति चेदत्राहुः करणाधिकरणयोः पुंसि संज्ञायां प्रायदिवः
स्यानदापदमिति तेन पुंसकेनस्यादनेनतचेत्पो भवति तदा बिष्टस्सिद्धिरिति पते इति श्रा

२८

नःवा:
क्त:
१३१
131

त्वमादयः त्वदित्यर्थः ईषद्ः स्वङ्ग ईहस्तामामेनाक्कावपि योगिनावलाद्विपोषस्य विषयविभागोल
ध्यामेतु द्वि कृत्वोर्थे रनेनान कृत्वोर्थे इति पनदर्शयति कृभ्वेड: कर इत्यादिनाभवनेति नलोकेनिष
द्वीतिषयार्थकनीति ल्तीयाकृभ्वेड: कर इत्यादि किं ईषत्कार्ये स्वल्पकार्यमित्यर्थः त्वलितित्त
कारस्वरार्थः त्विक्करणेत्वनरत्रमसमर्थेति मिमीति मीनाति मिनोति दीङो ल्यपि च विभाषालो
पनेति तिघ्राभिति ष्ठ प्यतेति लय इत्यादि पवच उपसर्गान्त ल्वयोः लभ ष्मत्यनेनैव सिद्धे इति यमा
र्थमिदमित्याहुः उपसर्गादेवेति पदास्तनीति स्वः अनुजायां प्रति प्रतिक्रमेणचेति तयोः कर्मप्र
वचनीयसंज्ञकर्तृकर्मणोः चकारः सन्नियोगार्थः यदा कर्तृकर्मणोः शेषदेदादीनां च युगपत्प्रयो
गस्तदैव प्रत्ययो यथा स्यात् न च कर्तृकर्मणोः प्रत्ययार्थात्समेवास्त न हृपपदत्वमिति वाच्य
शषदादीनामेवोपपदत्वे वलः त्विन्नस्यैवैयर्थ्यापपत्तेः समर्थेहितन्त समूचानव्ययस्य
विधीयस्यतेन स्मात्कर्तृकर्मणोविनुपपदत्वे वलः त्विन्नस्यैवैयर्थ्यापपत्तेः समर्थेहितन्त
समूचानव्ययस्य विधीयस्यनेन स्मात्कर्तृकर्मणोविनुपदत्वमेवमदेनदाह ईषदादिषु चेति
कर्तृकर्मणोर्हि भक्तृनोहानयोर्यथासंख्यं प्राप्ते स्वीकृतेनिचकाषिकाकृतान्यामकारस्तदना

दिभिश्चप्राचापि नषेवोकृतस्याख्यानमिश्चानुमोदितं नत्सर्वेनादर्नवो यथासंख्यसूत्रस्य भा
ष्यविरोधादिति यतनपत्नाहु यथासंख्येनोष्यनइति ननूभयपदयोः संख्यापूर्वपरीभावस्यानमि
ह्यतिभूकृञोरविवक्षितत्वं कर्तृकर्मणोरेवेष्यते नत्वोपदादीनां पवंचकथमेवेष्टत्वाव
स्याभिह्यतीतिचेदत्राहः लयग्रहणानुवृत्याद्रुशात्पमवइति भाष्येदाहरणाचेष्टव्यावस्याभि
ह्यतीतितदेतदभिप्रेत्याहः कर्तृकर्मणोः चेतिभवतेः कर्मणुदाहरति ग्रामानाव्यः क्रियतइतिकृत्वा
दीति आदिशब्देनडदर्शनः दुर्यधिणाः दुर्मेधिणाः किंचक्षोकृविश्वकारेणकिंविशेषणार्थः न
कृत्विनुकेहिकिंमोपिग्रहणंस्यादितिभावः नत्रपवकानुबंध परिभाषयैवकिंनेत्याहुति
सिद्धेविनिहरदनः यत्नबंदेतितिनत्रेप्यत्रसामान्यग्रहार्थश्चकारः अन्यथापकानुबंधत्वा
दस्यैवग्रहणस्यात्वमपाकिंनइतिनद्रमस्तानतिनत्रेति उनुबंधविशिष्टरूपानुच्चारमेकानुबं
धपरिभाषाउक्तिसंभवस्यैवाभावान् पलेनतिनत्रेति सूत्रेपकानुबंधत्वाश्चिवक्तटएनेनत्वंप
किंनमदितीति रूपंनस्यादितिशंकापयाभूविपयपीहपरत्वान् श्रुकः किनीतिवाणितिषयो
न्यापिसत्यापि वेतिनं योविाणिति पार्थभावप्रकत्वात्फलेविशेषाभावान् तिनत्रेस्तपत्वा।

२५ न·बो· कृ· १३२ 132

लं दीर्घोनुनासिकस्येति अनुनासिकस्येति अनुनासिकस्याक्किंपूर्वकोविधिरिति दीर्घस्यानुदात्तोपदेश
त्यादिनानुनासिकलोपस्य च प्राप्तिरितिवाच्यं सेत्तिविन्यादौ यम उपरमे रमु क्रीडायां च
तुपाद्वनेननुविस्तारे अस्तावलोपः पूर्वविधिमिति मन्तुविकल्पार्थमेवास्तु अले कृदिवाऽल्ल
गोहनेनेतिरूपद्वयसिद्धार्थमितिचेन्न मेवं वासरूपन्यायेनैव सिद्धिः न च क्तल्युट्तुम
न्वलर्थं पुंवासरूपविधिरर्थमितिसिद्धान्ताल्लुटि वासरूपन्यायो नास्तीति च्यमक्तल्युडादयोप
वादमूलस्य वाध्यमितिलंवाध्यं नेदमितिहिनस्यानिकृच्छ्रोध्यः इहन्नल्पटोपवादमूत्येतिवैषम्यात्
ननुप्रेष्यादिषु कृत्यात्प्रेत्यवचनेन ह्यापिका गाह द्वे वासरूपविधिर्नैव यम स्तीतितापिनमिति
चेत्किंतनः त्तापकसिद्धेनसद्धेन सर्वत्रेनीष्टानुरोधेन न दम्भुपगमेवायकाभावात् अले
दत्वेति अमात्रेन देयमिति फलितोर्थः उदीर्चांवाक्तिहारोव्यतिक्रमः इतिनिर्देशेनानुबंध
कृतमसमेनत्वमितिपरिभाषांत्तापयति नन्नसंत्तायांदेशोप्पदान्तिः पर्युदासः स्ति प्यतिअ
यमित्येति समासेनन्पूर्वे इति वक्ष्यमाणेणनक्वो ल्यपिन्नकयाचिमाप्राप्तिदानीन्तर्थः
परावरअप्राप्येति दत्तिणादेशस्यानां गंगामप्राप्यविंध्यः गंगाप्राप्तिविरहितविशिष्टदेशस्य

विंध्यं इत्यर्थः अत्र विंध्यान्यरावंगेतिगम्यते अतिक्रमेति दक्षिणदेशस्थानामेवायमपि
प्रयोगः अत्र हि गंगायाः पूर्वो विंध्य इति गम्यते इह त्रिसूत्र्यां क्त्वाप्रत्ययस्याभावमात्रार्थेऽपि
विषसंसर्गो विभिद्यते इति नास्ति वैयर्थ्यमिति दिक् समानकाले इह यावदधिकारे सिसमा
नकर्तृकयोः क्रिययोरेव संभवतीत्याशयेनाह स्यादर्थयोरिति सिद्धांतसूत्रेण वा कालेनाय
स्य यावदर्थस्य नास्मिन्नियमानादित्यर्थः एवं चातिहारणविभक्तिरवपूर्वकाल इत्यस्याव
रुद्धौ हि नयोधिके तिफलितं क्त्वास्यादिति मत्वभावे अव्ययकृत इति वचनात् भावेऽपिय
नाद्या विवने इह सिद्धावस्थः किंतु साध्यावस्थः मद्भयान्नैवलब्धः क्त्वाप्रत्ययाभेदात्क्रि
यान्तरं प्रति विशेषणत्वात् संबंधाधिकारात् संसर्गश्च दसामानाधिकरण्यमन्तरकाल
संचन तत्र संसर्गविशेषणत्वान्यथ प्राह कौः क्त्वाणमुलादयः अत्र च समानकर्तृकयोरि
ति सूत्रे शेषेण सामानाधिकरण्यमुपनिबद्धं तद्धात्वर्थव्यापाराश्रयस्य कर्तृत्वेन यावत्स्थाप्य एव
मानादिकः क्वचित्वमिति नन्वमी पांचालाणां तपूर्वमानयेत् के मध्यमो नानीयते तद्यिहा
पिवद्भुक्त्वा क्रियासमभिव्याहारे मध्यमक्रियावाचकात् क्त्वाप्रत्ययो न स्यादिति चेदत्राहुः इहा

पं न·वो· हृ· १३३ 137

व्याख्यानवाच्याक्रियाप्रयोगेणोपनिक्रान्तो: पास्थिताक्रियासर्वापवविशेषणेनानन्ता परस्पर
संबंधः गुणानांच परार्थत्वादितिन्यायात् अतएवसत्वाभक्कप्रजनीत्यायतिप्रयोगेन प्रयुज्य
ते इतिस्वरहतिस्तनीत्यादिना विकल्पप्राप्ते नित्यार्थमाह स्वरत्यादेरितिक्तिस्के दिरुगनिषेध
शोषणयोः स्वरइत्येतेन निवार्तिकादिकारमात्रस्योन्तेत्वानेदिनामितिपर्युदासोत्र न प्रवर्तते र
ति स्कंदकाचइतिनेट्स्कंडस्कंदफस्तस्वेनेस्कंदतोदिगुपपरिवेष्टनेगुपरोषिचक्षतिष्कर्षःलि
स्कृहिंसायोदिषादिः स्किःसहविवापनेत्र्यादिः वदव्यक्तायांवाचिवसतिवासेकिदितिग्रसं
योगात्लिट्किदित्यनःकिदित्यनुवर्तनइतिभावः उदितेतिपजादित्वात्संप्रसारणंउषितेत्वे
तिवसतिरुपोरितीट्यजादिनान्नेवरणंघाशाधिवसीतिषः गृहीवतिगृहीत्येतिसंप्रसारणं
गृहोलिटीतिइटोदीतिदीर्घः नोपदात्थःग्रंगग्रहणंसमासार्थः व्यफादिस्तुकेपियानोरे
वक्ताप्रत्ययविधानाद्धिशेष्यमेनिप्रानेन नदंतविधिनाथफानादितिलाभात् केचित्तु
रफेत्वेति ऊष्मिपुताभावोविफकघनपुद्गलिदाहिंसादानेषु इस्तलोवपपादिति विक
ल्पानभवतिनोपधाग्रहणासामर्थ्यात् वचिवेति वेचप्रलंबने लवि वेतिलेचवृपनपने

कृतिरेवेति कृतिः सौत्रो धातुर्ग्रहणार्थः नस्याईयानकविषये कृत्नरीयद्विनस्यैवैकाल्पिकत्वा
न्तद्भाववकिन्वमनेनविकल्पते न्तुषिमृषिति न्तुषिपिपासायोरसतितितयो हृषजवकरणे
नोपधेत्वान्त्येत्यनोत्वेऽत्यनुवर्तनात् काश्यपग्रहणं पूजार्थं श्रचेति उदितो वेति विकल्प
प्राप्तौ ग्रयमारंभः मृडिवेति न क्वा सेडिति किन्वाभावान्नलोपो नेति पर्वचेह न्तोचपूजायां
मितिन लोपो नेति प्रमादकारोऽकिट्स्थेन्याद्रः न्तुजप्सो न्तुजश्च्यस्मात् ग्रुकः किनीतितिष
येप्राप्ते जप्स्कपिवाद्विकल्पप्राप्तवचनमिदं जरीत्वेति शूनौ वेति दीवादीच ब्रश्चिवेति इह
न्क्वा सेडिति किन्वनिषेधाद्ग्रहि ज्येति संप्रसारणं पूर्वेति उभावपरेनिट्काविष्टः हलादावि
तिनीनेन न प्राप्तमिति सूत्रे के वक्त्वमित्यर्थः त्वोनावेति नेति उदितो वेति वेदनाचेति फ
रोजरीतिपातिकोदलोपः समासनञ्नञ् भिन्नेनञ् सदृशे प्रत्ययमिति पाठाग् नन्त्वेवंपू
र्वपदेयस्यसमासस्येति व्याचष्टः व्याख्येति प्रकृत्येति प्रथमाद्वे अप्रत्यये गतप्रकर्षस्ययोग
कः सन्नकुगतिप्रादयः इति कौने न नित्यसमस्य नेपर्युदस्मिति प्रसन्न प्रतिषेधाश्रयो गन्
स्यादेवासन्त्यावितिभावः एवमेवनेव प्रासंगिकमेवविषयमुदाहरति क्वासिवदिति क्वाग्र

५१ न॰ वो॰ क्र १३५ 134

सिचवदित्तिस्थिते पङ्ः पदान्तानिपूर्वं तूपमेकादेशः नसंयोगादिग्रहणेतिपरादिवमेनसान्यदा
द्योतितित्तिस्थाभावादिणः परत्वेण ग्रहणस्यात्मे एकादेशस्यासिद्धत्वेमतिग्रकारेणव्यवधादि
णः परत्वाभावान्नभवति मङ्क्तेनल्पपिकार्येस्तदाहरति सुपीन्वेति विधायेति दयातेर्हिन
ग्रहणादेशो हेतिवितितः प्रवेत्य जनमनत्वननेन्यात्तेनाप्रस्यायधतिस्पनीतिरस्येन सक्रमवक्र
मस्वक्रीनिदीर्घेन स्रष्टव्याष्टदीर्घा क्षकारवकारवकारयोश्छविसेस्पूटेनइडभावस्याद्या
हवर्णेनप्रत्यदीर्घेनत्पानातेवनल्पपि कर्षनहिंतिपापसेति श्रीहर्षप्रयोगइचेदनाङः
योङुपानइति दिवादिगणस्याल्पपिनदोषइति इडभावपक्षप्रत्ययेनत्रणाक्षारत्वनस्या
मितिप्रसङ्गेनस्यापण्णभावोबोध्यः लघुपूर्वादिति लघुपूर्वोयस्माद्वर्णात् लघुपूर्ववर्णात्व
रब्नास्ति नवारंभसामर्थ्यात् अनुगमयेत्यादौ मित्वविनाप्रत्ययवान् अत्रोच्यते पूर्व
साद्वियौस्यानिवत्वमनित्यं निष्ठायांसेटीतिलिंगात् नघाचात्रस्यानवत्वाभावात्रेरयादे
शोभवत्येव निष्ठायांसेटीत्यस्मान्नित्यत्वज्ञापकेनच पराम्मिविभक्तिस्मित्रपत्वास्माभिरूपया
दितमिति नात्रोपपद्यते प्राणिन्यपेति अमेनवान्धवेमिनोक्तत्वः प्रवेभिदय्यति भिदेर्येङः

नाद्देभियेन्यस्मास्मिन्प्रत्ययलोपे यस्य ल इति यलोपः ननु इह स्वयलोपा गगमाभीयत्नेनासिद्धत्वा
त्पूर्वकवर्णान्त्येषानिर्तास्तीतिकथमिह णेरयादेशः स्यादिति गणपनीत्यादौ वाकथं स्या
दिति चेन्न सैवं ग्रसिद्धवदत्राभादित्यत्र समानाश्रयेनास्मिन्कर्तव्ये न दसिद्धत्वादिति हि व्या
ख्यातं तेनात्राषावैकनास्ति कृस्वादयो हि णेणे एशोदेशस्य लुग्पिपरत इति व्याश्रयत्वात्
विभाषायः आभास्मिन् विभाषेयं प्राप्ते नेति यथा पीडाणां विपरत कीडमीनाणां विन्यावेडति
ह्रोत्यादिना पुकि प्राप्ते विषाद्दोपिनयापिनस्यैनेह ग्रहणं लानाशिकत्वादिति भावः प्राप्येति य
मेवायमेषो णिरपुवयपालकीभ्रमिमवालिदिवः खेत्यपात्यने इति श्रीहर्षप्रयोग व्याख्यानः
अवाप्स्यत्यस्या वायघेति सं भवात् एनेन तत्रैव नमो विपर्यप्रतिक्षेपाः प्रत्यु भवेन् परस्मान्त्य
पः स्यादिति न किन्ना हृद्यस्य पीतिप्रत्ययं संप्रसारणं निमूलकापपदलोपः नहि योपूर्वकाले
ऽस्पृके नवेह नदस्ति पूर्वस्य सोऽस्य पिनपश्चात् व्याप्यप्रापदेवहस्ति नदैवं नेवमेमील
ईति नघ्याप्रवक्ताप्रत्ययस्य डुलेनाल्पपः प्रमक्तिरेवनास्तीति प्रश्नः समाधत्ते व्यायनेन्या
दिना पत्ने नेश्वरः सर्वव्यापिवर्नेनेतान्यानि हृनीत्यादि व्याख्याने श्रीशैलशिखरं दृष्टपुज्ये

४२

न·बो·
कृ·
१३५
135

क्त्वान वियुनक्त्यादौ निसमानकर्तृकत्वाभिवाह्याथीप्सितस्येत्यादिपयासंभवमप्याहार्यग्रामी
त्यागमल्व नतुवासरूपन्यायेन क्त्वाप्रत्ययो भविष्यतीति वग्रहणमितिव्यर्थमिति चेन्मैवं
उक्तन्यायस्वीकारे तु ल्युडादिरपीह प्रवर्तेत न तु वेष्टापत्तिः विभाषाग्रे इति वक्ष्यमाणसूत्र
स्य विभाषाग्रहणस्यैव पर्य्यवसंगात् नत्वैवमपि क्त्वानमुलौ विभाषाग्रहणेन ल्युडादि समा
प्यविकल्पेते यथायथं वासरूपन्यायेनैव ल्युडादिः सिध्यति न यापि तु मल्लाभ एव क्त्वा
प्रत्ययो यत्र विधीयते तत्र वासरूपविधिन प्रवर्तत इति ज्ञापनार्थं भाषाग्रहणमन्यथा क्लल
न प्रभीतोपतन्मल्लन्त्यत्र ल्युडादिप्रवृत्तिः ननु त्क्व वकारेणैव क्त्वाप्रत्ययो लभ्यत इति क्त्वा
स्यैव पर्थ्यं किंच वासरूपविधिनैव क्त्वाड्योः स्वीकार्ये तत्र यथाकीस्यः इत्य उक्त्वाप्रत्य
वत्ल ल्युडादिरपि निति सिध्यतानायाच पदद्वये केन दापठनीय दाहरणे न स्यात् सिद्धे ते
न प्रभीतोपतन्त्वल्यतिविषेषायिपिहि नयोक्त्वान मल्लयारवनिषध्यान्यत्मान्यविहितु ल्युडा
दिर्भवत्येति नास्यैवानुपपत्तिरितिदिक् पूर्वविषयदर्शि समानकर्तृकयोः पूर्वका
ल इत्यर्थो यायवायमिति प्रतोऽयकवादीन्यागमेरार्थेनात्राणमल्मिमितो कृत्व इति कृत्वेच

कृते वादीचेदन्यर्थः । अपनस्यापीति प्रक्रमाचा अपनत्वागौ विनष्टत्वावापद्धितिमतस्त
पन्यसादपाणिनीयमितिभावः । नयदि अग्रता कालं इविपवाच्येनेनतमामासस्तदेव
नदेशीयनाकालतनिषेदिति इहेति नवेतरस्येति न्यायात्स्त मत्वा भूत नकालसमान
कर्तृकयोः इति सूत्रे मेरणस्यादेवेतिचेत् अत्राहुः पूर्वकालेयत्वामेति नत्रेति व्या
ख्यानात् कालस्यपरोधिन भवतीति विभाषायेयथा अग्रशब्दोदेशविशेषवचनो प्यस्ति
प्रवोदग्रमक्के रित्यादिप्रयोगात् तथामाह कालविशेषवाच्येव गृह्यते अग्रमशब्दस्य
माहचर्यात् प्रथमंभुक्के त्यादौ कालएवहि प्रतीयतेऽग्रमेत्यसमस्तस्यानुकरणं
प्रकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकत्वाद्विभक्तेर्लुक् । नक्षत्रः अग्रस्यवाभोयामि
तिवत् अग्रेभोजमिति अमैवाव्ययेनेति षष्ठीसमासप्रतिषेधवचनमत्रोपपदसमासः
नन्वग्रेप्रथमपूर्वशब्दैः पूर्वकालत्वमुच्यत इति कथमिव क्त्वाणमुलोः स्यातामितिचेद
त्राहुः अन्यस्माभोजनाद्भोजनमिति हि वाक्यार्थः तत्राग्रेप्रभृतिभिर्भोक्ष्यतया
पूर्वमुच्यते वेदव्या अन्येभ्योभोक्तृभ्यः पूर्वं जनमीति भुजनापेक्षया पूर्वत्वेन क्त्वाणमु

५२

न.बो. कृ.

१३६

136

त्वभ्यं योग्यत्व इत्याशंक्यैवनास्तीति नित्यमेवेति विधिरिति अग्रेत्र सकेर इत्येवं लड्डादिनं प्रयुज्य
इति भावः स्याडसिम्यधीग्रहणं वा व्याख्यानादनदाह स्याहृर्थे छिन्नि मानत्वमिति ननु स्या
डो इत्येवे सूत्रमस्तु स्तत्र णमल खम्ममेवानुवर्त्यतां अफहिदिदिति मसमभविष्यति पद
व नियानने विनापि मानन्व सिध्यतीति महलाघवमिति चेत् ये बलुन संयमसनस्याद
नव्यय स्येति वचनात् ननस्य स्याडकाकारमित्यत्र योचमिति दीर्घ स्यात् संपन्नकारमित्या
दिषु अस्य चामिती तेस्यात् किंच स्त्रियां वा नो भत वचनादिति दडी विस्यादिकारमिति
स्यात् अग्नोत्र स्याडमीति हपनि पात्यते नतस्थानमेर्नवा येन दीर्घो नवाडीपति पातमिह
भावप्रत्ययमात्र विषयके ते न स्याड कृतेऽप्यपि सिध्यति स्यादेतत् उक्तदोषपरिहाराय स्या
डमीत्यव सूत्रयं गीक्रियते मसमल ननस्यत्यतां भकः खम्मनिकृतापि स्याडकारमित्यादि
पमिद्धि सिद्धिरिति चेत् मेवं तथा सत्यु तरसूत्रेषु सानिहितत्वात् वामनेवानुवर्तन इति कंत्या
दर्शी ब्राह्मवदमित्यादिषु पूर्वपदस्य मनागागमः दिति दिक् व्यर्थत्वादिति निःप्रयोजन
त्वादित्यर्थः तदेतन्नाद्रियेयाति इत्यभंक्र इत्यर्थ इति इदमाप्यवोधे विशेषस्तेनापि फलितं

ध्येकतत्परतयाकारमितितन्मूलेनस्थितिः फलत्वमक्क मनति प्रयोजनतया विलासत्वमतो
रमादावनुयेयः शिरोन्यर्थीति इहशिरोन्यथा कुर्वादनादिकं भैक्ष्यर्थलाभायकरोति:
प्रयोगश्चावश्यकः तदभावन्नभजितक्रियागाति एवप्रकारोगम्यते ततशिरसीत्यथाकर
णे स्वतःकरोतिःप्रयोनार्हे मलीतिणमूलेनकरोति विहतप्रवृत्तिपतरतिभावः यथाकार
मिति प्रष्टप्रनर्हः सन्यदिष्टव्रतितदेदमन्तरे स्वचापिवासमनूपन्यायेन येतत्काप्रत्ययो
वाप्यः कस्माद्दर्शमिति स्वत्वदर्शनविषयीभूतानांसर्वकल्पानांवाक्यार्थस्त्वयात् साकल्य
वाप्यांसर्वेषामिति दर्शनविषयीभूताः सर्वइत्यर्थ स्वतिशयप्रतिपादनपरमेतन्नाम्रालण
वेदमिति विद्वानेवि कूलाभेविदविचारणेइतियालर्थांतर्थेलोकावाचष्टेजानातीत्यादि
समार्थस्यविधेरनेकार्थतानेह्यग्रहणमितिभावः यावतिमिदे विदेर्लाभार्थस्यानुकर
णतस्य हि विदेतत्याद्देशे मवादीनामितियावलभनइति स्वसाकल्पमेतेनदर्शयति सा
कल्येहि कर्मणांदर्शाविद्योदितनेनेव सिद्धं वर्मोकर्मणीत्येवेति एवंचसूत्रेरितिस्पनस्यति
दर्शोनतत्केवलस्य ज्ञियाभावोः कानिः देशः तस्यानकस्मादितिभावः चमेसूत्रमित्या

५५ न·बो· वृ· १३० 137

दि यमिपूरयित्वा उदरे पूरयित्वा इदारपूरणा विशिष्टाभजि किं येत्यर्थः इह पूर्वकाले इति न
सेवध्याने संभवादयनीतेष्वेवमन्यत्रापि यथा संभवे वोध्यं विलोचनादर्थग्रहणम् इत्यादि
वेलार्थोपिति वेलक्रोयमित्यादि यथावर्षणे वेलादिति एतद्वायनेन यथा दृष्टं इत्यर्थः अन्ये
न्त्वकयोगाहे दे वा स्त्रीहस्त्रादी भावेलादिति इत्येवं कोपमितिणा मूलेन सप्रकृत्यर्थः यथा
यावर्षणेन वेलात्यादीभवेति तावद्दृष्टं इति व्याख्युः निर्मूलमिति निर्गतं मूलमस्येति
मूलेन समूलं निर्मूलसमूलकषणाभिनेकषमति पि शाङ्गीवाच्यः तेनेति अत्रेदं वोध्यं
सामान्यविशेषयोर्विशेषणे अश्रोत्रहस्त इत्यादौ अश्रोत्रविशेषणं हस्तस्य विशेषमिति सर्वेन
नानुभवान् न तस्मात्र इति मूलकषणादिके विशेषणे न विशेषमिति सेरहनेणुष्कर्मणि
इति सूत्रे एवं सेरहनं ग्रहणं न कृतं तत्र हि कर्मणि दशविदादिति सूत्रात्कर्मणीत्यनुवर्तते
ने इहनपूर्वं चात्करणे इत्यनुवर्तनेन तापमिति हस्तोहहदन्यत्र ग्रहणं नदाहेहस्तार्थे इति
सेनायां अनधिकरणार्थं प्रारंभः तथैवेति निर्मूलकार्यकेवनीत्यायुदाहरणमित्यर्थः
मूलकोपदेश इति अयमर्थः मूलकेन संस्कौ किं कृत्वा उपदशा किंमपदस्या अर्थान्त

लकमिति संबध्यते एतावतैवेति शाब्दान्वयाभावेपि आर्थिकान्वयमात्रेणान्यार्थः वचन
सामर्थ्यादिति यदि हि तृतीयानेन शास्त्रेणाद्यसमन्वयप्रत्ययो भवेत् नहि करणे कर्तरि इति
वद्व्यपदेशः करणे इत्येव स्यात् ननु अन्यक्रियान्तरं प्रति करणत्वं मूलके तस्य स्पष्टमिति भा
वः एतच्च मनोरमायां ग्रन्थान्तरे विस्तरेणोक्तम् अत्र केचित् ननु एवमपि व्यपदेशः कर्मणीत्येवास्तु
मस्तु अन्यथैवोपदेश इत्येवास्तु उपमाने कर्मणीत्यतः कर्मणीत्यनुवर्त्य कर्मण्युपपदे उ
पपूर्वकाद्देशाणमुलिति व्याख्यायतां किमनया ऊहस्येष्विति नचैवं कर्मण्युपपदे तिन्न
समासः स्यादिति वाच्यं करणेन युक्ते पुंक्ते दोषस्यानल्पत्वात् न च तृतीयाप्रभृतीनीति सू
त्रे करणेप्रभृतीनीत्युक्ते नास्त्येव दोषः करणे कर्तर्यनारभ्य विकल्प इति संदेहवारणाय
व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि संदेहादलक्षणमिति परिभाषाश्रीकारादिति वाच्यं
तृतीयाप्रभृतीनीति सूत्रे कर्मणीप्रभृतीनीत्यपि दोषाभावात् कर्मण्याक्रोशे कृञः
खमुञ्कर्मणि दृशिविदोरित्यारभ्य वा विकल्प इति संदेहस्य व्याख्यानतो विशेषप्र
तिपत्ति परिभाषया वारयितुं शक्यत्वात् तस्मादुपदेशः करणे इत्येव ब्रूयादिति

४५ न·बो· कृ· १३५ 138

मनोरमाचिंत्योन्याङः वक्तव्यस्तत्कर्मणि प्रभवतीत्यत्यनवस्थामित्युक्तेः उपगाने कर्मणि चेत्य
नः कर्मण्युपपदे अनुवर्त्य उपदेश इत्येव सूत्रमिति स्वीकारपक्षे कथादिभुयया विधानप्रयोगोपि
विकल्पेन स्यात् संज्ञकस्तत्राप्यणेव गतिः उपपदकर्मणि सत्र स्वीकारपक्षे मूलकोपदे
शमिति समासस्य वैकल्पिकत्वात्समासाभावपक्षे मूलकस्योपदेशमिति वाक्यस्यापि हि
नेन मूलकेनोपदेशमिति सिध्यत्येव करणे हनी यायाः प्रहूने विति दिक् कालपनीतिक
लवितेपि तुराहिः प्रेषयतीत्यर्थः देहनामिति नहुप्रायाने प्रयामिपि तुवादिरेव उपपूर्वेभ्य
इति सूत्रादीनां समाहारद्वंद्वः हलवाडुपपीडरुधकर्षः इत्युत्तरप्रभवतीत्यर्थग्रहणमित्यस्य
र्थेन तथापि पद्मनुगेनान्वार्थे उद्दर्शमिति उप्रत्ययान्त संग्रहार्थं ग्रहणं वत्सकलनं द्वैधी कृष्या
दिप्रयोगः त्रसीमिकनोनिवृत्त्यर्थान्त ग्रहणं अन्वस्थानत्विहावरुस्यकारलोपे चावि
निपूर्वस्यातो दीर्घः त्रुवाविति दृष्टव्य चिन्तेभुभागयामिति सूत्रे प्रनीचोयादिति पवेनिर्यस्य
धर्वेगे इति सूत्रेपि निरुक्तान्येव निर्दिष्ट मचितेन न दत्रकेचित् शास्त्रांकार्यमर्थवदेवभव
ति अर्थोपि लोकप्रसिद्ध एव गृह्यते अभिव्यक्तपदार्था ये स्वतंत्रालोकविश्रुताः शास्त्रा

त॰बो॰
कृ॰
१३५
139

र्थेत्तुकर्त्तव्य इति न्यायात् अनेनान्कारान्त भवति अनीत्यनुवृत्त्यनुवृत्तीति सम्प्रयोगेवेति नात्त्वि
त्यपवेन नहिं द्वित्वेपादीर्घोदित्यादावियङादिकं न स्यात् अनीचोपदिनपि न सिद्ध्येदिति वस्तुतस्तु
अकृतिवदनुकरणमित्यस्य वैकल्पिकत्वादनचीत्यादिनिर्देशान्नात दोषः वैकल्पिकत्वंच
यत्तदेतेभ्य इति सूत्रे त्यदादावनुकरणादेकदेशशेषाभावदर्शनान्निर्णीयते इति प्रयोगम
योगग्रंथविनं अग्रणं इत्यादि ईहानयाह्नेनानुकूलोऽनुकूलो वेति तस्य प्रथमेनस्यदेशावि
शेषमात्रेवर्यवस्तानात् प्राणनेर्णा कश्चिदाहा नुकल्पलोभेपि अन्वक् शाहस्यतन्तम
र्येण व्यापारभावाण्मलणाकिंतकैवभवनीति व्यवस्था बोध्या ॥ इति परमहंसपरि
व्राजकाचार्यश्रीवामनेंद्रस्वामिचरणसेवकज्ञानेंद्रसरस्वतीकृतायांसिद्धांतकौमु
व्याख्यायांतत्त्वबोधिन्याख्यायांकृदंतंसमाप्तम् ॥ शुभम् ॥ ॐ ॥

२३५

७६

कृदंततत्वबोधिनी समाप्ता

